

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by
George Luckyj

ХКР $\frac{1}{431}$

9748

ПАНЬКО ОЛЕЛЬКОВИЧ КУЛІШ.

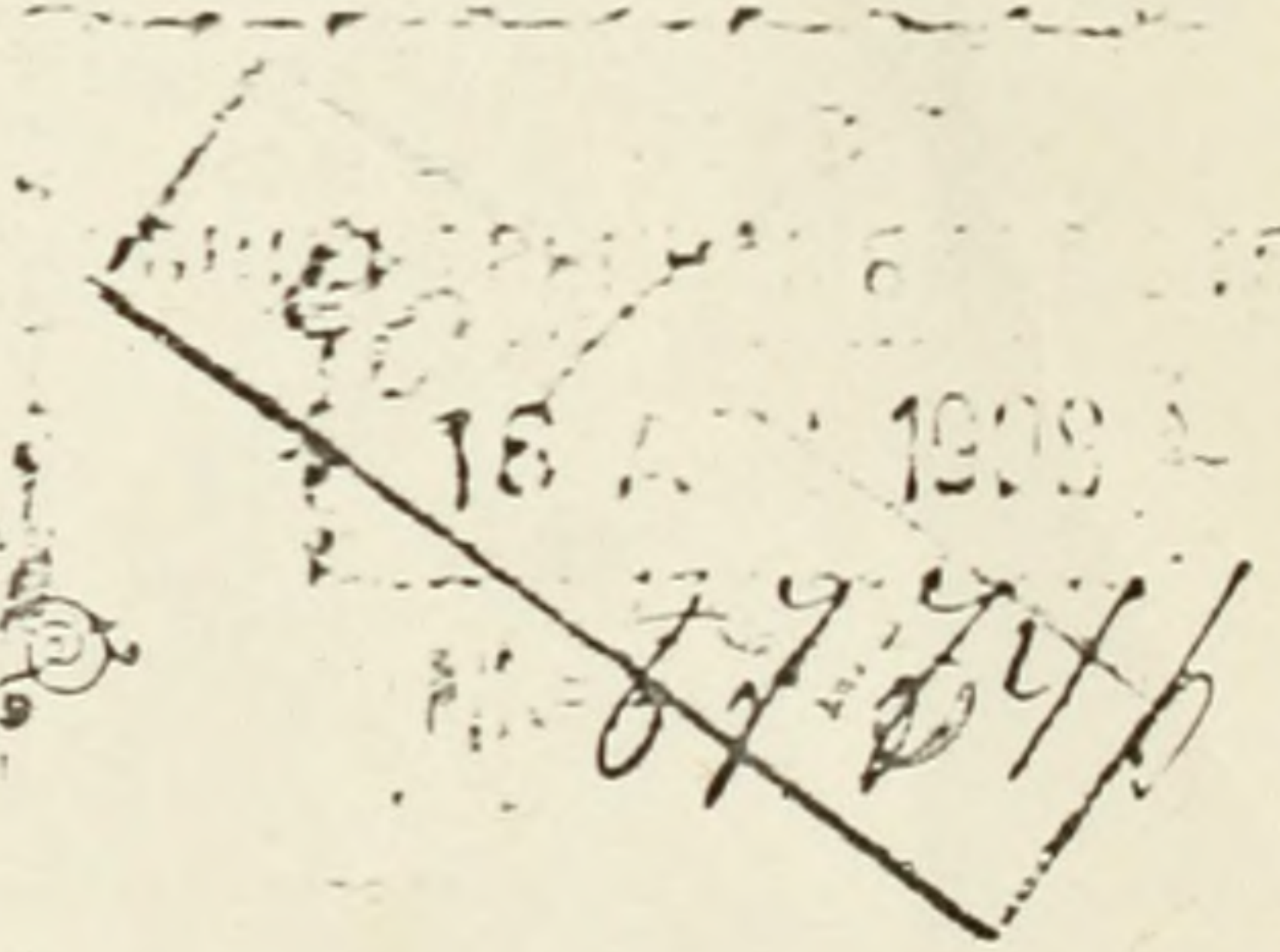

ОГЛЯД ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ.

Написав

Рсип Маковей.

Л Ї В І В.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
від зарядом К. Беднарского
1900.

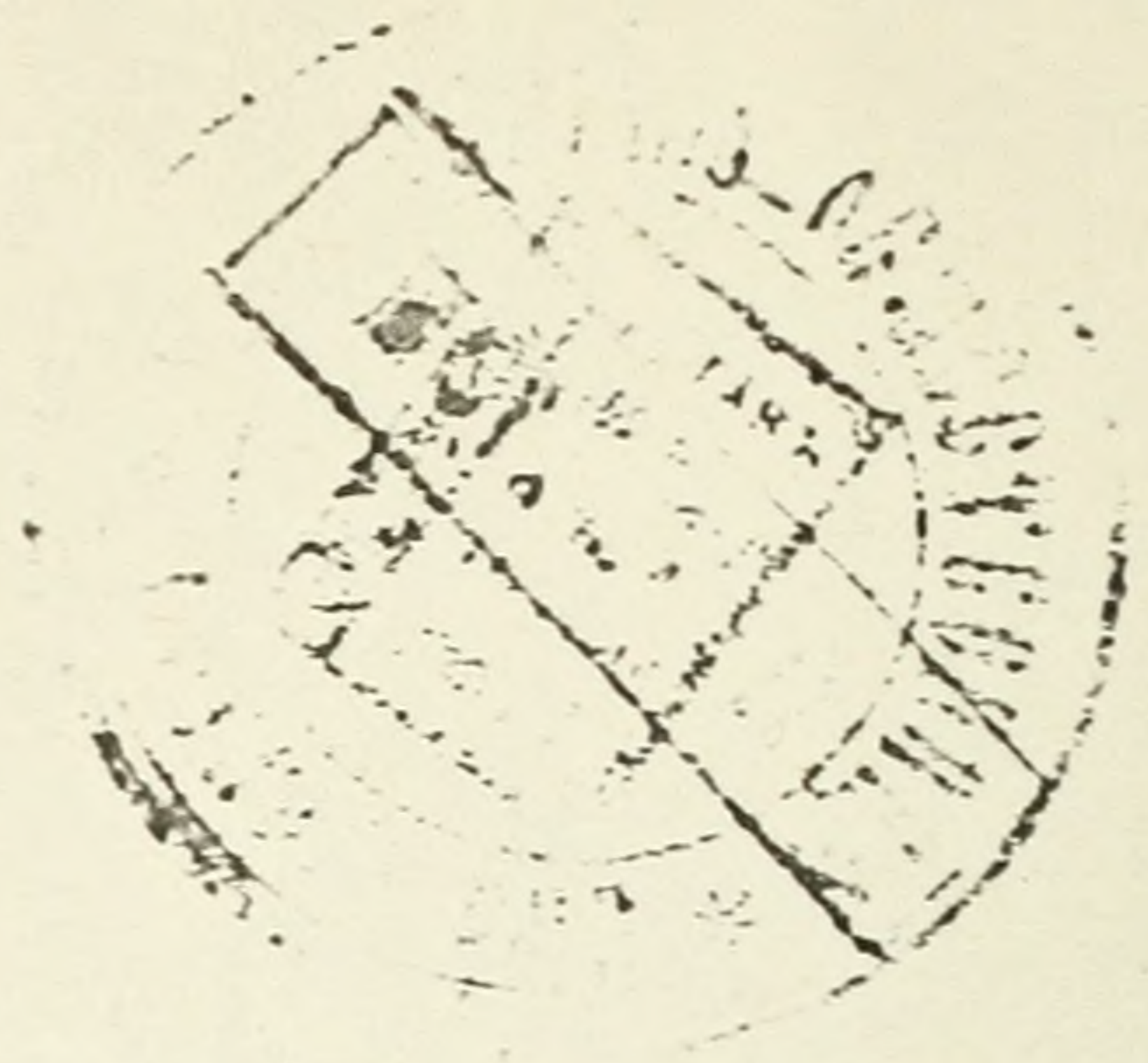
PG
3948
K8562
M35
1900a

Государственный
архив
им. В. И. Ленина

15621-60

ЗМІСТ.

Вступ . . . . . стор. 1

I.

Хлопачі літа Куліша. — Побут на університеті і вплив Максимовича. — Романтичні напрямки 30-их років. — Вплив Хильчевського і української літератури. — Польські впливи. — Київський кружок Українців. — Побут у Петербурзі 1845 до 1847. — Ув'язненє і засланє в Тулу на три роки 1847—1850. — Історія Кулішевих праць за роки 1840—1846. — Побут у Тулі, студії над Самозванщиною і повість „Іскатели счастья.“ — Побут Куліша у Петербурзі від 1851 р. — „Воспоминанія дѣтства Николая М.“ — Побут на Україні в роках 1853—1855 і подорожи по Росії. (стор. 7—39). Циган. — Дві легенди про Вороніжських козаків. — Михайло Чарнишенко. — Чорна рада. — Українскія преданія. — Повѣсти обь украинскомь народѣ. — Алексѣй Однорогъ. — Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Дмитріи Самозванцѣ. — Іскатели счастья (Потомки задніпровскихъ гайдамакъ). — Історія испанской літератури по Тикнору. — Воспоминанія дѣтства Николая М. (стор. 39—58).

II.

Історія Кулішевих праць від 1855 до 1864 р. — О духовномь сєдиненіи Южной Руси съ Сѣвєрною. — Записки о Южной Руси. — Народныя пѣсни. — Грамматка. — Проповіди. — Праці над Гоголем, Квіткою, Марком Вовчком і Шевченком. — Хата і Основа. — Переклади. — Повѣсть о Южной Руси. — Липовья пуши — Майоръ. — Исправницкая дочка. — Украинскія незабудки. — Другой человекъ. — Дѣвоє сердце. — Тайна.

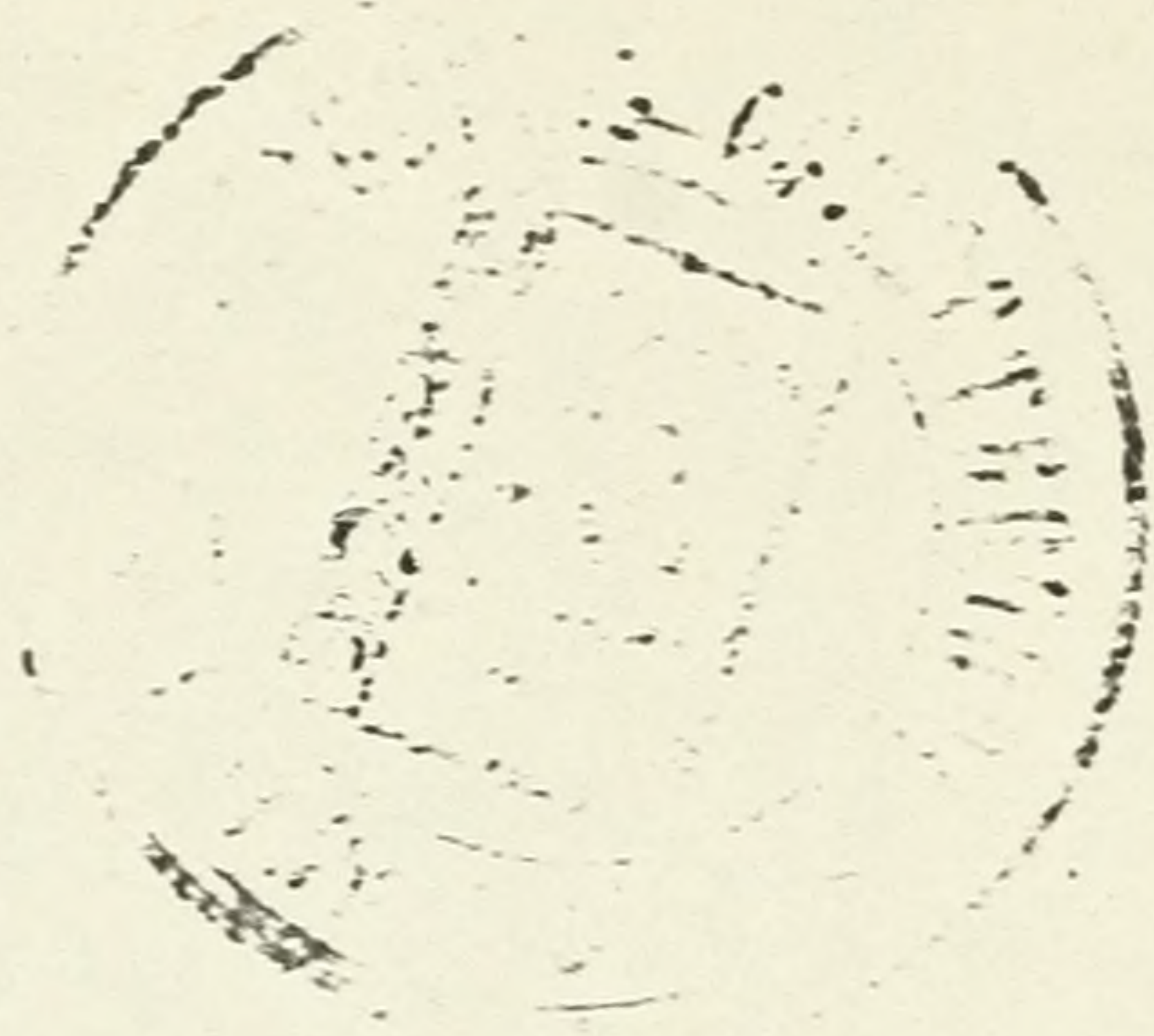

— Досвітки. — Історичні і літературно критичні студії. — Мартин Гак. — Брати. (стор. 58—79). Про побут Куліша в Петербурзі в роках 1845—1847 і 1851—1853. — Знайомість з московськими славянофілами. — Аксакови і Куліш. — Кримська війна. — Добро маси як провідна гадка в Кулішевих працях: історичних, беллетристичних і літературно-критичних. — Вплив Грабовського. — Відносини Куліша до Росиян і Поляків. (стор. 79—98). Відносини Куліша до української історії, народу, мови і літератури. — Заслуги його як етнографа. — Погляд на його повісти, і критичні праці. (стор. 98—107). Про особисті відносини Куліша до Плетньова, Сергія Тим. Аксакова і Конст. Сергієвича Аксакова, Кітенина, гр. Олексія Толстого, М. Грабовського, Срезневського, Гобякського, Юзефовича, В. Тарновського-батька, Г. П. Галагана, Т. Шевченка, Марка Вовчка, В. Білозерського і Костомарова. (стор. 108—115).

III.

Побут Куліша у Варшаві 1864—1867. — Причини, чому покинув службу у Варшаві. — Служба в Петербурзі 1873—1874. (стор. 115—128). Про зв'язки Куліша з Галичанами в роках 1858—1871. (стор. 128—134). Історичні і інші праці Куліша з років 1862—1897. (стор. 134—150). Побут Куліша у Львові 1882 р. (стор. 150—155). Магомет і Хабиза. — Гайда. — Маруся Богуславка. — Цар Наливай. — Петро Сагайдачний. — Ріжні переклади. (стор. 155—165). Закінчене. (стор. 165—169).

Ділити життя і діяльність Куліша на якісь періоди — годі, бо не можна означити року, в котрім один період кінчив ся-б, а починав ся другий, відмінний від першого. Хоч у діяльності Куліша були звороти і сам Куліш ділив себе на „прежнього“ і пізнішого, то проте не можна сказати, щоб у прежнему Кулішу не містив ся пізнійший, або й навпаки, пізнійший Куліш не мав багато сих прикмет, що прежній. Перемінив він, правда, у старших літах деякі свої молодечі пересвідчення, але ся зміна не відбула ся несподівано, нараз, — для неї були вже завдатки у молодості Куліша і вона підготовляла ся у него по малу разом з розвитком його.

Коли-ж я у своїй праці таки ділю діяльність Куліша на періоди, то роблю се просто з практичних причин, для ліпшого перегляду. Ділю її на три періоди, а то на час 1840—1855 року, коли закінчила ся, так сказати-б, молодеча діяльність Куліша і він відповідно до змінених обставин у Росії по Кримській війні розширив свою діяльність; другий період закінчую роком 1864, коли Куліш став російським урядником у Варшаві; третій період означую роками 1864—1897, — се був час, коли Куліш хитав ся по-

між Росією і Польщею і докінчував роботу, почату у двох перших періодах. Я не кажу, що Кулішевої діяльності не можна поділити й инакше; але сякий чв такий поділ може мати тільки тоді вагу, коли він справді покаже ся практичнійшим, ніж сей. Се річ маловажна.

Становище, з якого учені і публіцисти доси судили про діяльність Куліша, було всіляке: як до часу, коли про нього писали. Для нас очевидно найважнійші єї відзиви, яких автори брали на увагу майже всю їм відому діяльність Куліша, писані по змозі безпристрастно і печатані недовго до його смерти або й по його смерті. І так Петров, хоч признавав Кулішеви рухливий і енергійний талант, писав, що Куліш „ніколи не був ні чистим істориком ні чистим етнографом: в історію і етнографію він вносив поетичні або публіцистичні погляди, а в артистичній діяльності недостачу чистої поезії заповняв штучним обдуманєм. Під впливом чуття, теоретичні погляди його хитали ся і не раз упадали в суперечні крайности.“¹⁾ Петров уважає Куліша дилетантом. Дашкевич не добачив у Куліша тих суперечних крайностей і уважає його неначе жертвою історії. Каже, „що його хитаня поміж Польщею і всеросійською, сильно сціпленою державою, се дуже характерна поява, яка вийшла не тільки з особистих првкмет Куліша, до чого зводять його перевероти Костомарів і Мордовців: хитаня Куліша — се повторенє вікової колізії, яку не раз переходили західно руські більше або менше інтелігетві люди, починаючи з XV. столітя, люди, що горячо любили свою вітчизну, але не піднесли ся, як потрібно, понад свій місцевей патріотизм в імя висшої любови до всеї руської землі²⁾. Дашкевич розуміє сю вящу любов до всеї руської землі так, що Українцям не признає права на повний розвій; се-ж розумів Куліш троха інакше. Дашкевич думає, що „вихідна точка діяльності Куліша, його горяча любов до рідного племені і слова, остала ся та сама; уціліло в Кулішу і давнє народництво, а так само не змінив ся й його погляд на задачі української літератури; змінив ся лише погляд на відношеня племен польського і українського, на зозацтво і на його пісні та літониси.“³⁾

¹⁾ Очерки истории украинской литературы XIX столітя. 268.

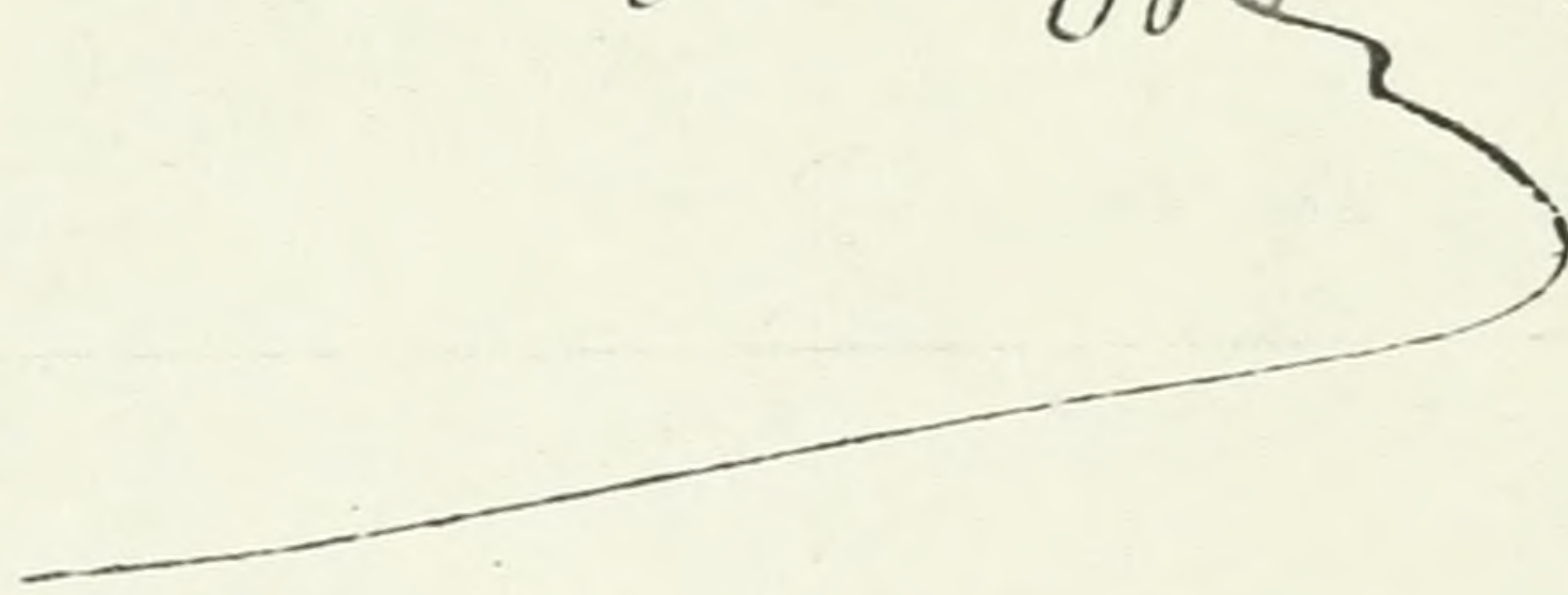
²⁾ Отчетъ о двадцать-девяти-лѣтнемъ присужденіи награды графа Уварова. 253.

³⁾ іbid. 230—231.

J. W. Reynolds

Пипін, що видав свою „Історію русскої етнографії“ в три роки пізнійше (1891) від „Отзыву“ Дашкевича, таки перечить ся з ним і добачує у Куліша крайні суперечности,¹⁾ але до причин сеї появи, які подавали иньші критики, як Костомарів, додає від себе ще одну: а то далекі наслідки того самого романтизму, що панував у настрою любителів народности триїцятих і сорокових років. Крім того Пипін, так само, як Петров, уважає Куліша дилетантом у науці. „Осьвічений чоловік — каже — не може не мотивувати свого переходу від одного погляду до другого: сей перехід, очевидно, повинен простирати ся на всю систему поглядів, котрі й треба вяснити. Критики Куліша не найшли досить внутрішніх основ до крутих переходів його понять.“²⁾

Як бачимо, три поважні історики літератури, що старали ся судити Куліша безпристрастно, осудили його доволі остро, хоч не перечили його великих заслуг. Всі вони не могли оправдати ніби-крутих переходів Кулішевих понять і не могли скрити свого здивованя на вид такої владі, як мав Куліш. Але проте таки найсправедливійше з них оцінив Куліша Дашкевич, що не добачив у Куліша таких крайних суперечностей, як добачили иньші.

Наведені критики були писані ще за життя Куліша. По його смерті, по обчисленю його дійсних заслуг для України, коли вже ніхто не може надіяти ся від него терпкої, гордої відповіді на можливі закиди, знати в оглядах його діяльности щораз більше охоти оправдати його помилки і не приписувати їх, так як се діяло ся за життя, головню його крутій владі. Сих оглядів ще не багато і вони не повні — назву два: д-ра В. Щурата і Б. Грінченка — але в них уже не видко сеї пропасті, з якою мусів Куліш бороти ся за життя. Др. Щурат у, своїй брошурі, виданій у Львові 1897 р. п. з. „До історії остатнього побуту П. Куліша у Львові“ старав ся вернути Кулішеви добру славу, підірвану в очах Українців свми його творами, в яких знати раз надмірну прихильність до Росиян, другий раз до Поляків. Автор дивив ся на ті твори, як на уступки раз одним, раз другим, в тій цілі, щоби від них дістати поміч у змаганнях культурного і політичного життя українського народу. Б. Грінченко в популярній житєписи Куліша, виданій у Чернігові 1899 р. п. з. „П. А.

¹⁾ Історія русскої етнографії III, 214.

²⁾ Ibid. 190.

Кулішъ. Біографическій очеркъ“ оправдує Куліша таким способом: „Люди, що за ціле своє жите не зробили і десятої частини того, що зробив Куліш лише протягом останніх літ свого життя, або й зовсім нічого не зробили, обвиняли в зраді того чоловіка, що, не памятаючи на себе, задихав ся під вагою роботи тоді, як багато-багато з тих, що кидали на него каменем, займали ся тільки прекрасними розмовами; винуватили того чоловіка, що мав силу і відвагу працювати серед насмішок, клевети, зависти і байдужности до дорогої для нього справи. Люди забували давню гадку, що не помиляє ся тільки сей, що не робить нічого, а Куліш завсїди робив багато, його помилки були все щирі і, роблячи їх, він безнастанно мав гарну ціль — виясненя правди. Все те не могло не викликувати роздратованя в гордій, самолюбній і почасти нетерпимій натурі Куліша і не збільшати різкості і чудацтва його відповідей і нападів на противників з його боку.“¹⁾ Погляд сей на Куліша і справедливий і, головна річ, людяний..

Ще очевидно не прийшла пора сказати крайне слово про Куліша, про його діяльність і переходи від одних думок до других; ще не видано багато його творів і не оголошено до історії його життя всіх потрібних матеріялів, так щоби вже тепер можна в кожній справі на документах основувати свій суд про нього: ще з різних причин і не можна було оголосити численних листів Куліша з останніх десятиліть його життя. Житєпись Куліша тільки тепер ладить д. В. І. Шенрок. Але вже й тепер відомий ширшому загалови багатий матеріял, на основі котрого можна говорити про Куліша з більшою певністю, як се доси було можливе. У великій помочи стають тут передовсім сотки Кулішевих листів, які оголошує „Кіевская Старина“ з половини 1897 р. Се листи Куліша до М. Максимовича, О. М. Бодянського, І. Ф. Хильчевського, Т. Шевченка, В. В. Тарновського батька і сина, Д. С. Каменецького, Вол. Барвінського, М. В. Юзефовича, Г. П. Галагана, С. Д. Носа — разом кількясот листів з різних часів. Крім сих листів подані у „Київській Старині“ й иньші звістки про Куліша.

Отсі листи, се неоцінений житєписний матеріял і коментар до діяльности Куліша; на підставі їх можна вже й тепер оправдати Куліша в неоднім, за що йому докоряли; можна показати,

¹⁾ loco cit. 39.

що він був далеко більше консеквентним чоловіком, як декому здавалося; злоба дна, що не раз так затроювала пристрастю часописні статі, звернені проти Куліша, тепер не може нам так затемнювати погляду на Кулішеву діяльність. Пізнавши докладно сю діяльність, ми доходимо до висновку, що коли й можемо докоряти йому за деякі помилки, то рівночасно повинні ми сим докором обділити і всіх тих, що його виховували, що жили з ним, що мали вплив на него. Притім, очевидно, завсїди мусимо пам'ятати слова польського поета, яких Куліш ужив раз на свою оборону:

Sąd nad nami nie dany nikomu:

*Chcę mnie sądzić, trzeba być we mnie, nie ze mnie.*¹⁾

При оцінці діяльності Куліша я зверну увагу головню на характеристичні і найбільше цінні його твори, поминаючи менше важні, бо хоч би хто й хотів говорити про всю діяльність Куліша, то тепер, поки ще не видало всіх його творів, се не можливе. Але право говорити про його діяльність уже тепер перед виданем повної життєписи і всіх творів Куліша дає нам ся обставина, яку Куліш зазначив, пишучи життєпись Гоголя 1853 р. „Що до їх гадки, що чим пізнійше буде зроблена оцінка сего сильного мужа, тим ліпше, то, між нами сказавши — ся гадка нерозумна і негідна уваги. Вона пахне тими часами, коли ще не родив ся Гуттенберг. Чи-ж можна дібрати ся до оцінки, коли я думаю свою думу в Петербурзі, ви свої в Москві, а хто иньший ще свою в Лондоні або в Нью-Йорку, і не знаємо посполу про се, що саме думає кождий з нас? Будуччина постоїть сама за себе, не бійтесь — її не зібете предчасними поглядами, бо magna est veritas et praevallebit. Але зрікати ся з якогось старечого побоюваня за добрий стан мізку наших потомків, — від приємности обмінювати ся думками і навіть фактами — просто глупо і тупо.“²⁾

¹⁾ К. Ст. 1898. I, 105.

²⁾ Кієв. Стар. 1897. IV, 451.

I.

Хлопячі літа Куліша. — Побут на університеті і вплив Максимовича. — Романтичні напрямки 30-их років. — Вплив Хилчевського і української літератури. — Подільські впливи. — Київський кружок Українців. — Побут у Петербурзі 1845—1847. — Узяття і заслання в Тулу на три роки 1847—1850. — Історія Кулішеских праць за роки 1840—1846. — Побут у Тулі, ступінь над Самозванщиною і повість „Іскатели счастія.“ — Побут Куліша у Петербурзі від 1851 р. — Воспоминання обшества Николая М.“ — Побут на Україні роками 1853—1855 і повернення по Росії.

Про хлопячі літа Куліша найбільше можна дізнати ся з його життєпису у „Правді“ 1868, написаної коли не ним самим, то кимсь дуже близьким до Куліша, бо в ній є такі відомости, які лише Куліш міг подати (н. пр. лист М. Грабовського з 1860 р.). Сказано тут, що дід і батько Куліша були люди жорстокі, горячі.¹⁾ Сю прикмету, хоч і значно обмежену освітою та вихованєм, унаследив по них і Манько Куліш. Слабе здоров'є його з-малку мало в собі очевидно зародки тої нервовости, яка проявила ся в нього при кінці 30-их років і показувала ся потім завжди, коли він тільки попав у який більший клопіт та надвередив рівновагу свого духа надмірною роботою. У згаданій життєписі описаній також доволі широко вплив матери і сусідки пані Мужилівської на молодого Куліша. Ту сусідку описав Куліш у повісті „Ульяна Терентьевна“, і про сю повість каже його життєписець, що в ній багато Кулішевої сердешньої, його індивідуальної правди.²⁾ Отже повинні ми приглянути ся сій повісті.

Рідна мати була для Куліша, так сказати б, першою учителькою етнографії, але вона померла перед часом, і Куліша не тягло вже пізнійше до рідного дому так, як колись. „Сказати правду, я не дуже був привязаний до родительського дому — пише Куліш у повісті „Історія Ульяны Терентьевны“ — не тому, щоб мені було байдуже про місце моїх перших радостей, не тому, щоб у ній не було мені добре (привольно), лише тому, що в мене

¹⁾ Правда, 1868, ст. 19—20.

²⁾ Тамже, 33.

не було матери... Я втратив матір у такім молодім віці,¹⁾ що ледви пригадую собі її казки про чудесні сторони, не схожі на наші, і непрвродні істоти, яких я ніколи їй не бачив... Я зріс самотним хлопцем, при батьку, що горячо любив мене, однак утомляв читанєм оправленого в шкуру Державина і арифметичними задачами. Мабуть тому моя душа хлипла ся більше до товариства женщин, а Уляна Терентевна, появившись у нашій стороні, зараз потягла до себе мою уяву".²⁾

Уляна Терентевна Мужилловська була пані з „великого коліна“, розумна й добра. Пявко Куліш ще хлопцем прожив у неї якийсь час — і пізнійше описав її у згаданій повісті. У сій повісті Куліш каже так про свою хлопячу вдачу: „В дитячих літах я не був дитиною: я відчував, радував ся і терпів, як дорослий. Однак через те мій дитячий вік не втратив для мене сего принадного чару, який, хоч сумно, відчував і сам Яків Яковлевич (учитель Куліша в гімназії). За свіжість вражінь, за вразливість душі, за солодке відчуванє бутя в ту епоху життя я безконечно вдячний своєму Творцеві. Обдарований сими прикметами, я находив цікаві річи всюди, де для иньших була сама нудьга і мука. Все, що вражало мій голос і ухо, відбывало ся в моїй душі живописно і музикально.“³⁾ В иньшій місці каже ще Куліш про себе таке: „Я своєму самотному житю дома, нудному побутуви у школі і недостачі материнської любови приписую взагалі ранній розвій у мене спмнатій до всего, що признаює серце.“⁴⁾

Сама-ж Мужилловська мала на Куліша чималий вплив. Від неї і її небоги набрав ся Куліш ідеального погляду на життя, що не в одній річї йому й зашкодило. У неї познайомив ся Куліш погрох і з грецькою культурою. „Я був — каже він — зовсім огречений, і з того часу вже все, що грецьке, почало мене займати незвичайно.“⁵⁾

Отсі звістки з хлопячих літ Куліша показують нам деякі риси його вдачі, які остали ся у нього через ціле життя: він за-

¹⁾ Куліш утратив свою матір тоді, як жив у Гніві. — виходить, що мати тоді вже кільканайцять літ. (Пот. лит. рускои Ом. Огольвагог. III, I, 96). Коли-ж так, то оті слова Куліша треба брати з деякою засторогою, як і взагалі цій „Вспоминаний дѣства Николая М.“. — Куліш виступав як незвичайно розвинтий хлопець.

²⁾ Повісті П. А. Куліша, Сиб. 1860, т. III, 260.

³⁾ Тамже, 259. ⁴⁾ Тамже, 270. ⁵⁾ Тамже, 342.

всігди був дуже вразливий, цікавий і одушевлений. Уже хлопцем він рисував і до досить пізнього віку любив рисувати та малювати. З часів, як Куліш був у гімназії, жителісці його оповідають ще одну характеристичну для него пригoду, як він просив учителя, щоб той не ставив його за невміне альгебри на-вколїшки, бо инакше покине вчити ся; учитель не згодив ся на се і Куліш справді зовсім покинув учити ся альгебру. Гордість і впертість були вже очевидно й тоді важними прикметами його характеру; з ними стрічаємо ся ми потім в його житю дуже часто. Цікаво також, що вже в гімназії Куліш пробував своїх сил у письменстві, пишучи вірші і н. Відомо також, що невеличка повістка „Цыган“, напечатана в „Ластівці“ 1841, — се ще гімназияльна робота Куліша. Однак широкх відомостий про те, як розвивав ся Куліш у середніх школах, поки що не маємо. Можна би, правда, дещо дізнати ся про се з його повістий „Оеклуша“ і „Яковъ Яковлевичъ“, але сей матеріял не цілком певний і маловажний для того, хто хотів би дізнати ся про те, що Куліша тоді займало, що він читав. Більше кажуть нам Кулішеві жителісці. З письменників, яких Куліш пізнав у гімназії, вони називають Жуковського, Пушкіна, Артемовського Гулака, Квітку, Гоголя, Гете, Шіллера і — що найважнійше — Максимовича. Максимович видав у Москві 1834 р. збірник українських дум і пісень п. з. Украинскія народныя пѣсни. часть I. Сей збірник так дуже сподобав ся Кулішеви, що він вивчив ся його на память.

З молодих літ Куліша годить ся ще піднести факт, що він уродив ся 1819 і провів перші роки життя у Воронїжн, до гімназії ходив у Новгороді Сїверській, а коли не міг докінчити її, то рік був домашнім учителем у Глухові. В першій своїй повісти „Михайло Чарнишенко“ він і описує радо сі сторони, де прожив молоді літа, особливо Воронїж і Глухів, яким очевидно придивив ся добре. Околиці Новгорода Сїверського описує він в „Алексѣю Однорозѣ.“

До університету вступив Куліш 1837 року. З того часу ми й повинні придивити ся ближше його знайомим, його житю і роботі до 1854 р. Основою до сего огляду може бути свідоцтво, видане Кулішеви з департаменту загальних справ російського міністерства комунікації 20. серпня 1875, де на підставі урядових документів вичислена його служба. Сказано там, що Куліш учив ся в Новгород-сїверській гімназії від 1833 до 1837 р., почім

слухав викладів на філософічній і правничій відділі київського університету. Університет покинув він перед кінцем курсу 1840, 31. грудня і вступив у службу учителем російської мови в Луцькій дворянській училищі 1841, 10. лютого. Звідтам перевели його на таку саму посаду в Київсько-печерське дворянське училище того-ж року 20. грудня і потвердили на посаді учителя російської мови і письменства 1842, 15. вересня. З Києва вислали його 1843, 5. липня для огляду у київській губернії всіх архівів при правительственных урядах і монастирях. Потім пазначили учителем історії і географії у Києві того-ж року 20. жовтня; іменували членом сотрудником при „Временній комісії для розбору старих актів“ 1844, 18 січня; вислали знову для збирання відомостей про старовину в декотрі повіти київської губернії тогож року 13. липня; далі перевели його на посаду старшого учителя історії в ровенську гімназію 1845 р. 31. серпня; а звіден назначили старшим учителем російської літератури в п'яту петербурзьку гімназію того-ж року 15. грудня. Постановою комітету міністрів 1. і 15. вересня 1846 рішено вислати Куліша для вивчення славянських нарочій в Пруси, Саксонію і Австрію на півтретя року, з платнею на видатки в сумі 1.143 р. 68 к. в рік і з увільненням від обовязку учителя пятої гімназії 1846 р. 20. жовтня. Згадану подорож узнано покінченою 1847 р. 2. липня.¹⁾ Того року, як відомо, увязнено Куліша і заслано в Тулу.

Се урядове свідощтво перечисляє нам тільки літа науки і службу Куліша. Як бачимо, він кілька літ учителював і два рази, 1843 і 1844 р., їздив оглядати архіви київської губернії. Сі урядові дані треба нам тепер доповнити иньшими відомостями з життя Куліша.

Побут Куліша на університеті і перші роки його діяльності припадають на часи великого зросту самосвідомости на Україні. Коли придивимо ся Кулішевим знайомим з того часу і тим Українцям, яких твори він читав, то побачимо, що вони були представителями тих живих, народніх рухів, які появили ся в 30-их і 40-их роках на Україні. Між ними на першій місці треба поставити Михайла Максимовича, котрого збірник пісень з 1834 р. зробив на Куліша ще в гімназії таке велике вражінє. Нема при-

¹⁾ Киевская Старина. 1899. том III. 376—377. Поки-що побачено тільки частину цього документу.

чини сумнівати ся, щоб Куліш з часом не пізнав і першого Максимовичевого збірника з 1827 р. — і так єї два збірники лишили на його діяльності важний слід, подібно як і на діяльності пнв-ших письменників у Росії. „Вражінє, яке зробили збірники Максимовича на першостепенні сили російської літератури, — каже Пипін у своїй Історії російської етнографії¹⁾ — було фактом дуже великого історичного значіння. Тодішні ентузіясти народности, що очікували літературного перевороту від впливу етнографічних дослідів, гадали, що в поезії сей переворот настане в сїм народно-романтичнім напрямі, до якого вони самі признавали ся. В тім самім часі й справді відбував ся глибокий переворот в нашій (російській) літературі під збірним впливом суспільно-історичних і літературних причин: між ними і реставрація народної поезії мала свій широкій вплив, тому що викликала живий, глибоко поетичний відзив народу на інтереси, які повстали серед освіченої класи, в висших сферах літературного розвою, — і ся реставрація вплинула не тим лише, що дала нові поетичні теми і краски, але й тим, що вказала моральний зміст народного життя, який перше ледви підозрівали або якого й зовсім не добачували, та примушувала поважати се життя і займатися ним і в соціальнім зміслі.“

Пипін оповідає у згаданій праці про вплив збірників Максимовича на Пушкіна й Гоголя; сюди треба очевидно долучити і Куліша, що не тільки пізнав збірники Максимовича, але на університеті був ще й учеником його. Тоді принодобав ся Максимовичеві своїм власним збірником пісень, що записав від матери. Максимович давав йому переписувати свої пісні. Дві легенди Кулішеві напечатав він у своїм альманаху „Кіевлянинъ“ на 1840 рік. Вечерами кликав М. Куліша на почитанку. Читали в купі народні українські пісні і розкладавали їх розрядами. Потім стали читати повісти Вальтер Скотта. Максимович звертав увагу Куліша на закони штуки і підносив горі його духа своєю умною наукою.¹⁾

Максимович, як звісно, поступав собі дуже приязно з молодими людьми; так очевидно не лише своїми науковими працями, але й своїм поступуванєм, своїм одушеєленєм до науки з'єднував собі та одушеєляв і своїх учеників, між ними і Куліша. Мало то-

¹⁾ Історія російської етнографії Н. Н. Пипіна Сиб. 1891. III. 28—29.

²⁾ Правда, 1868. ст. 283.

го, він і як український патріот був для Куліша взірцем. Український же патріотизм Максимовича — се не було українофільство таке, як його розуміли в 60-их роках. Відповідаючи на привіти, які читали ся на 50-літнім ювілею його літературної діяльності в 1871 році, Максимович так говорив сам про себе: „Уроженець Київської Русі, де земля і небо моїх предків, я належав передовсім до неї і належу до нині, посвятивши передовсім їй і мою умову діяльність. Але разом з тим, дозрівши у Москві, я так само любив, ввучував і північну, Московську Русь, як рідну сестру нашої Київської Русі, як другу половину одної і сеї самої святої Володимірової Русі, відчуваючи і розуміючи, що як їх побут, так і зрозуміє їх, одної без другої, недостаточні, односторонні...“ І справді — зазначає до того Пипін — ми бачили його старі літературні звязи, що відповідали і тодішньому складови його ідей: він розвивав ся у школі російського романтизму, що починав приймати народній колорит, і із свого боку додав до него український відтінок, як чисто краєвий (областний), не вирізняючись ні трохи з загального літературного руху. Українофільство виростало з інших історичних причин — воно настало після більше або менше успішних проб літератури на народній мові (з 1830—1840 років, між якими була поезія Шевченка, після впливів славянського відродження, після ліберальних поривів правительства і суспільности слідом за Кримською війною і після освободження селян, що наповнило довірливих людей дуже оптимістичними надіями. Так коли в нових поколіннях жила мрія про більше діяльну службу своєму народови і про піднесенє його освіти підвисшенєм його літературної мови, Максимович оставав ся вірним своїм старим поглядам: він був нересвідчений, — каже його життєписець — що українська мова, лишаячись мовою простого народу, може бути мовою поезії і для сучасного Українця, але не може бути ні товариською мовою освіченої суспільности, ні мовою учених.“¹⁾

Я навів навмисно отсю характеристику Кулішевого учителя, щоби показати, в чім Куліш наслідував його, а в чім його випередив. Куліш не лише в пізнійшій віці прийшов до таких пересвідчень, що дозволили йому написати „Історію возсоединенія Русі“ з тенденцією виразно прихильною московській Русі в душі

¹⁾ Ист. русск. литер. III. 35—36.

Максимовича; він ще в 40-их роках був тої самої гадки, як його професор. Про се свідчать і праці Куліша і особливо його лист до Юзефовича з 1844 р., де читаємо: „В Кїві я не мав нагоди поговорити з Вами про одне дуже важне літературне підприємство або, радше сказати, намір. Політичне життя України давно скінчило ся; а се життя, що проявляє ся мовою, костюмами, звичаями і в. — назву його хоч би поетичнім — тратить також з кожним роком свій вигляд (свою виразительность). Україна небавом зіллеть ся з Росією в одно тіло. Воно й гарно; але не гарно се, що вона розцвітаючи коло двох століть таким сильним, таким пишним народнім життям, при злуці з російським народом, внесла в нього мало нових елементів, вироблених власними силами протягом свого окремого істнованя. Був час, коли ми Українці, сходячись з Росіянами, могли були, так сказати-б, напоїти їх запахом своїх стенів, додати їм богатства кольориту своїми народніми красками, осняти їх блиском своєї поезії, але в той час і ми не були ще такі освічені, щоб знати собі ціну, і вони були за мало культурні, щоб не покидати ся нашою мовою, поезією, звичаями і обичаями. Коли-б ми по нинішній час заховали були вповні свою характеристику, о! я певний, що після впливу романів Вальтер-Скотта на Росіян ми стали би для них предметом щільного вивучуваня; але в теперішнім нашім положеню, коли ми так зросійщили ся і лишили самим селянам свою рідну мову і свої звичаї, ми не можемо вносити в бідне життя російської суспільности ніякого нового елементу. Російський поет, піднявшись до всеславянської ідеї, коли-б захотів при помочи студії прожити богатим життям нашого народу і таким способом доповнити і скріпити свою російську душу, то він майже не має до того способу: Україна у своїм нормальнім положеню є тепер майже безбарвним відломком давньої України, а наша література, з причини недостатчі народньої ерудиції і літератів, висловила собою життя нашого народа також дуже слабо (крім народніх пісень, яких також видано дуже мало). І тому, щоб дати спробогу і Росіянам пізнати нашу пережиту минувшину, і щоб нам самим докладнійше пізнати себе, треба би почати таке видавництво, що містило б у своїх томах усе, в чім проявило ся життя українського народу.“¹⁾

¹⁾ К. Ст. 1859. февраль. 199.

У сім проєкті видавництва, що прийняв пізнійше форму „Записокъ о Южной Руси“, інтересні для характеристики Куліша особливо мотиви видавництва; як бачимо, вже 1844 р. дивився він на злуку України з Росією подібно, як і в 70-их роках. „Его в хорошо!“ — казав він і тільки дорого́ була йому „свѣта старосвѣтчина“, мова, пісні, характер і звичаї України. Вплив таких гадок, як Максимовича, тут очевидний.

Що в 40-их роках думав так не тільки сам Максимович, але й інші, се ми знаємо з праць Пипіна, Петрова, Дашкевича, Кониського і п. Українці не були тоді ворогами Росіян і думали розвивати свою літературу тільки поруч російської, не проповідуючи незгоди. Під впливом ввучування славянських літератур і народностей виробила ся лише в Українців охота займатися своїм народом. В 70-их роках українська література поступила скоро наперед. До сего руху прилучилися, слідом за Артемовським Гулаком, молоді вчені: Срезневський, Метлинський, Бодянский, а потім Костомарів. Любов до українського народу проявляла ся у них історично-етнографічними дослідями і романтичною ідеалізацією народу. Громада українських письменників у Харкові піддержувала сильно сей напрям. Студії над славянськими літературами і народностями втворили у них крім того українське славянофільство, хоч не у всіх проявляло ся воно в творах. Усіх же тих людей пізнав Куліш або особисто або з їх праць. Дві перші більші праці Куліша „Михайло Чорнишенко“ і „Україна“ свідчать найбільше про вплив цих людей на нього: тут видно і історично-етнографічні дослідження і романтичну ідеалізацію народу і славянофільство.¹⁾ Але перша повість, писана притім ще по російськи — очевидний знак, що в Куліша була тоді ще сумніви щодо української мови. Коли-ж він у сій справі з часом прийшов до інших пересвідчень, поступовіших як у Максимовича, то початки цих пересвідчень він сам приписував у значній частині впливови Ів. П. Хильчевського, котрого пізнав у Луцьку 1842 р. Хильчевський був старший від Куліша на десять літ, але проте оба дуже заприятували ся і Хильчевський навернув Куліша до українства. Куліш цінив його за те високо, займав ся його долею, коли йому в чім не поталанило, і в присвяті до поеми „Настусі“ дякував йому за добру науку:

¹⁾ Сербський елемент у „Михайлі Чорнишенку“, се наслідок таких самих ступнів, якими займали ся харківські вчені.

Як з тобою ми зустрілись
 на шляху широкім,
 ти заглянув мені в душу
 своїм добрим оком
 і порадив мене щиро,
 куди прямувати.
 Довго йшов я тай прибив ся
 до рідної хати.¹⁾

Аж „Історія возсоединенія Руси“ розлучила сих двох приятелів — Хильчевський не згодив ся з сею працею Куліша — і приязнь їх пропала.²⁾

Та хоч Куліш і сам признає, що Хильчевський показав йому, куди прямувати до рідної хати, було би необережно приписувати менійше, як у Максимовича, Кулішеве українство самому впливови Хильчевського. Куліш і сам бачив, що „святую українську старосвітчину“ починають чим раз більше зберігати: Ізмаїл Срезневський видавав від 1833—1838 „Запорожску Старину“, присвячену українській історії і етнографії; Плятон Лукашевич видав 1836 р. „Малороссійскія и южнорусскія народныя думы и пѣсни“ — крім того українська література могла вже тоді виказати кілька замітних імен письменників, як Котляревського, Квітку, Артемовського, Гребінку, Метлинського, Костомарова і п. Шевченко видав тоді вже (1840) свого Кобзаря, а небагом ще й „Гайдамаків“, чим незвычайно підніс повагу української мови. Такі об'яви з українського життя разом з цілим романтичним напрямом, що ставив собі нарід за свій ідеал, піддали безпечно і Кулішеви думку писати не лише по російськи, але і по українськи, не лише дбати, щоб не загинула свята старосвітчина, але щоб український нарід і дальше розвивав ся, нехай уже і в межах Росії, та разом з нею. Свідоцтвом такого зросту національної свідомости у Куліша треба вважати його „Україну“, написану по знайомости з Хильчевським.

Але до сих думок Куліша про український варід, які він міг почути від згаданих ввше українських письменників і вчених, долучують ся у нього рівночасно думки, почуті від Поляків, що вихозували ся під подібними впливами, як Куліш, належали до т. зв. польсько-української школи, але мали иньший погляд на

¹⁾ Досвітки. II. 1862. 86.

²⁾ Диви вкредитов Хильчевського у Лип. наук. Вістнику том V. 129.

історію України, як Українці. Особиста знайомість з етнічними Поляками лишила великий слід на діяльності Куліша. Пізнав він їх на своїх наукових подорожах по київській губернії 1843 і 1844 року. На найбільшу увагу заслугує знайомість Куліша з польським письменником М. Грабовским, що жив у своїм селі Олександрівці в Чигиринщині. Куліш познайомився з ним в липні 1843 і дуже влюбовався в нього. „Умная, свѣтлая голова!“ так писав про нього ще того самого року. „Я подав Грабовському довідомости багато такого, що його здивувало, але за те і в нього найшов такі матеріяли, про які нам, Задніпрянам, і не снилося.“¹⁾ У Грабовского зложив Куліш частину своєї „України“, за яку дуже хвалив його Грабовский.²⁾ Грабовский познайомив тоді Куліша з бібліотаном Константином Свідзінським; Куліш їздив не раз до Ходоркова, де жив сей польський пан, і користав з його великої бібліотеки.

Про знайомість з Грабовским і иньшими Поляками сам Куліш оповідає так: „Колісь то давно, ще за Николаївських часів, заізнав ся я як вандруючий по Україні етнограф, з польським романістом і критиком Михайлом Грабовским. Наша знайомість тревало 20 літ і приводила нас часто до розсуджування польсько-руського питання в відношеню до українського народа. Не у всім сходили ся ми з собою, і оба не в однім нерозуміли себе, але М. Грабовському я вдячний більше, анїж кому небудь та чому небудь, коли я в теперішнім часі в сїм питаню хоч що-небудь добре розумію...“³⁾

А за що Куліш був вдячний Грабовському і иньшим Полякам, за яку то науку, про те дізнаємо ся знову з його листа до „Народа.“ Уже в старості 1892 р., в десять літ по невдалій пробі угоди з Поляками, він так оправдував своє ніби-польонофільство, яким йому докоряли:

„Польська інтелігенція в Київщині й Волищині перва вказала мені дорогу студіювання історичних документів і пам'яток.⁴⁾ Знання Свідзінський задля мене послав Костомарі в Саратов десятками археографічні тисн, та на біду Великої й Малої Росії, Костомара своєю розумовою реторикою вицідив з них тільки

¹⁾ К. Ст. 1899. Февраль 190. ²⁾ ibid. 191. ³⁾ Правда. 1876, стор. 446

⁴⁾ Те саме сказано про Грабовского і Свідзінського у життєписі Куліша в „Правді“ 1868, стор. 283.

політичну отруту під назвою „Богданъ Хмельницькій“, у чотирох пuzдрах, рекомих виданнях. З того-ж самого материялу з прибавкою пильної праці та незнаних Костомарі друків і рукописних джерел я виробив внього Хмеля Хмельницького. Проклін його від жінок, дівок і парубків і досі ваготить над єхидним, юдинським козацьким ділом, єхидним однаково і за Хмеля Хмельницького, і за Мазепи, і за Гонта; так само, як у новорусчині, чи в Московщині¹⁾ за Косолапа, Разина й Пугачова. Отже ще тогді, як я слінуючи брів по слідах Костомарі, мою фанатичну імітацію кобзарським думам під назвою „Україна аж до батька Хмельницького“ Михайло Грабовський так уподобав, — а писав я її в нього над кабінетом, — що широкі виписки з неї польськими літератами послав до Крашевського в „Athenaeum“ і той вельми хвалив їх, та боявсь друкувати, абу ніе парazié (мовляв) naszej publiczności. Нехай хвалу диктувала їм обом і антимосковська політика; та скільки я ні прениравсь із Грабовським печатно й листовно, скільки ні фантазував à la Kostomara в таких школярських творах, як „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ і в самій „Оснoві“, Грабовський застававсь моїм другом de facto, і перед самою смертю кликав мене в Варшаву на таку посаду, яку навпослі дав мені ворог Поляків, князь Черкаський за-одно з Милютином. Про Свідзінського, Едварда Руліковського, обох братів Головицьких, Арцішевського, професора Зіновича і богатях виших Поляків інтеллігентів мушу сказати те ж саме, з добавкою, що я не був достоєн їх щирої дружелюбности, не знав її цінн, не вмів нею користуватись. Скажу більше: наша Мала Росія, по польськи Україна, не дала мені ні єдиного такого приятеля, дарма що давала часом і гроші на мої видання, — давала гроші і робила їх ненавидною мені підмогою... Тут ради паралелі згадаю між репрезентантами новорусчини Плетньова, друга Пушкіна, (що силкувавсь бути його alter ego во дні слави своєї), про Сергія Тимоф. Аксакова і його сина Константина, про Катєїна, графа Олексія Толстого і Владимера Жемчужникова. Се були такі люди, і вчнкв їх, що-до мене, були таківські, яких не дознав я, тай не чував ні по сім боці політичної прірви в нашій Малій Росії, ні по тім. І Ляхи і так звані в україномачів Москалі більше ро-

¹⁾ У Куліна Стара Русь значить Україна. Нова Русь — Росія, Московщина.

били для української (староруської) справи, і ради мене лично, і ради всякого, хто стояв у нас, а навіть іноді й не стояв того. Чого-ж се так? Того, що їх предки давно були господарниками й культурниками, а ми й досі такі варвари в нашій письменстві, що прославляємо п'яну різанину й руїну прозою й віршами".¹⁾

Позинаючи се, що в сім уступі пробиває ся Кулішева нетерпимість, ми повинні числити ся з отим впливом Поляків на нього, який він сам признає. Теоретичні погляди сеї групи російських Поляків, з котрими Куліш познайомив ся, висловив вразно один з них, Мих. Грабовський. „Грабовський — каже Дашкевич — не вважав маловажною діяльності польсько-української школи. З'ображувану нею козаччину Грабовський уважав суспільним ладом, у яким пробувала Україна протягом кількох століть. Сей лад зберігав постійно черти дикости. Всі козани, починаючи з простих і кінчаючи гетьманом, відзначали ся сільськими поровами, простою і грубістю. — то була козацька народність. Козацтво було новою відміною воєнного і наїздницького побуту, який панував колись у полках Аттилі. І досі Україні задержали черти народности, завіщані дуже далекими часами, і по-тичні, тому що повстали у народа з богатою фантазєю і глибоким чутем.“²⁾ Грабовський признавав велику вартість українській народній поезії, одобряв, що ціла школа в польській літературі черпала матеріял з української поезії, радив ще більше займатися сучасною Україною, і заохочував польських поетів користати з української поетичности.³⁾

Сі гадки про дикість козаччини, але поетичність народу були пізнійше гадками й Куліша. В 40-их роках, правда, він був ще занадто великим ентузіястом старосьвіччини, щоб міг загалом лаяти козаків розбишаками, але польські впливи і тоді вже, в 40-их роках, помалу пробивали ся в його творах. Отут пора пригадати відповідні відомости з Кулішевої життєписи: Грабовський не годив ся з деякими політичними поглядами Куліша. Коли той польський письменник диспутовав з ним пізнійше про „Записки о Южной Руси“, то не тільки Гайдамаччину, але й Хмельницьку називав

¹⁾ Нар.-л. 1892. 248.

²⁾ Так писав Грабовський 1839 у книжці, виданій н. з. „Literatura i krynica, część I, str. 53—57.“. Виписано з „Отзыва“ Дашкевича. 204.

³⁾ Отзыв. 204.

справдїшнім розбишацтвом. Та й Сьвідзїньський не міг стерпіти, коли Куліш називав свою землю українською, а не ляцькою; тоді той польський пан погукував бувало з пересердя: „Chłopy jesteście!“¹⁾ Всеж таки у Поляків, що жили тоді на Україні, було більше толеранції, ніж пізнійше. Розказував Куліш, що брат моплевського архієпископа Ігнатія Головинського, поважний пан, бачившись з ним у Сьвідзїньського, промовив до него такі слова: „Україна ваша; на Україні ви аборигіни, а ми пришельці!“²⁾ Такі Поляки могли дечим причарувати молодого Куліша і мати на нього вплив.

Слід впливу сих Поляків на Куліша проявився спершу в його заходах видати деякі польські жерела. Він хотів видати польського історика Грондского в перекладі, а в Києві, за його намовою, перекладали Пасторія. „Ще треба перекласти Рудавского і Коховского. Но тім я маю намір зібрати всі польські мемуари і видати в перекладі. Не вислухавши обох сторін, годі дізнати ся правди. А доси історики заглядали мало в жерела.“ Так писав Куліш до Бодянського в серпню 1846 року.³⁾

У той же самий час, коли Куліш позаводив знайомости з Поляками, він познайомився особисто з визначними Українцями: Василям Білозерським, з Шевченком і Костомаровом і взагалі з київським кружком Українців. А кружок сей був не який будь; сам Куліш описує його у Хуторній поезії (стор. 7 і 9) ось як: „Ще годів за три чи за четвери до сієї сумної епохи (К. говорять про 1847 р.) українська пісня і неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою — видвигнути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її піднятись із занепаду, а тям самим і нівечила її добробут. Серед сієї благодатньої молодіжи з'явився Шевченко з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій, і заспівав перед небожатами:

Сьвіте тихий, краю милій,
Моя Україно!
За що тебе спліндровано,
За що, мамо, гинеш?

¹⁾ Правда, 1872, стор. 131—132. ²⁾ Тамже, 1868, стор. 284. ³⁾ К. Ст. 1897, III, 403.

Спів сей був для неї во істину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено коли небудь по-правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засьвітив ся поломаний язик, то се було тоді в Кїві... Отсе ж перш усього хотїли благочестиві юноші кїївські натхнути духом своєї любови і благоволення лучших людей у панських семьях, злучених з ними високими інтересами науки і поезїї, а вкупі з сими людьми оснати новим сьвітом і тих, що справді сидїли „во тьмѣ и сѣни смертвѣй.“ Велике се було передвзягтє, а проте коммунa, сполучена таким задумом, була не більша жменї щирих душ... Між нами не було нїякого писаного статута, договору або хоть конспекта нашої спасенної роботи. Девізом нашого проповідуваня стало ся: „Буваймо невловимі, яко воздух.“ Так провадили ми наше діло, в благодатній тихости, до року 1845. В осени 1845 року я розлучивсь із кїївськими апостолами народньої свободи і переїхав на службу в столицю. Щаслива доля звела мене близько з найкрасшою, може, людиною, яка була тоді в російськїм Вавилонї, з близьким другом Пушкіна, Плетньовим.¹⁾

Головою кїївської патріотичної молодїки в роках 1843—1844 був сам Кулїш і він то носив ся з великими гадками підвигнення народу. Громада сеї молодїки зростала: прийшов Шевченко, прийшов 1845 Костомарів із Харкова з широкими відомостями про славянське відродженє; серед частих суперечок про загально-славянські питання погляди товаришів дозрівали і вкінці заходами Костомарова оснувало ся Кирило-Методїєве товариство. Поминаючи програму і значінє сего товариства, як річ відому, зазначу тільки, що Кулїш не належав до нього, не знав про організацію, хоч і переписував ся, будши в Петербурзі, з членами його.²⁾ В Петербурзі жив Кулїш від осенї 1845, — так очевидно й не міг знати про те все, що діяло ся в Кїві. Все-ж і у Петербург він виїхав як провідник сеї кїївської молодїки, що поклала собі задачу „проповідати серед просьвіщених панів українських виволенє народу з крєпачтва дорогою просьвіти, разом і християнської і наукової.“³⁾ Члени К. М. товариства не хотїли приймати Кулїша і Шевченка в члени гому, бо були певні,

¹⁾ Хуторна поезія. 10.

²⁾ Хуторна поезія. 10—11 і 27. — Див. також у Правді 1868.

³⁾ Тамже. 8.

що вони і без того будуть працювати. Але побут у Петербурзі, зда- лека від К. М. товариства, що мало такий великий вплив на своїх членів, — побут у нових обставинах життя лишив таки свій слід у тім, що Куліш — як потім показало ся — не позбув ся деяких сумнівів у справі, як йому дивити ся на історію України, не міг вклинити із своєї голови думок, зацеплених знайомими Поляками. Молодече одушевлене ще закривало у його свідомості ці сумніви, але вони у нього були і він не забув їх.

По дорозі в Петербург Куліш познайомив ся в Москві 1845 з Погодиным і прожив у нього дві доби. Погодин прийняв його дуже радо, а Куліш відкрив у нім „більше достоїнствъ, чѣмъ предполагаль доселѣ“¹⁾. У Петербурзі познайомив ся він з Полевым, з бар. Корфом і з деким иньшим; ці знайомості були короткі — і ми не дізнаємо ся про них з листів до Юзефовича, де говорить ся про се, нічого цікавого. Навпаки в однім листі до Юзефовича, писаним небавом по приїзді до Петербурга, в грудні 1845 р., читаємо, що Петербург не зробив тоді на него доброго вражіння.

„Сучасна наша література — писав він, маючи на думці очевидно російську літературу — виглядає дуже сумно. Всі представителі її, крім кількох правдивих жреців поезії, — то розпустивий (развратный) народ; иньшим словом я й не можу означити того торговельного духа, яким давно затроєні старі і молоді серця, того пустого життя, яким живуть вони, тих безсоромних гадок про великих письменників, які безнастанно чуєш між людьми і читаєш у книжках, в кінці того неповажного погляду на світ як на божий твір, які виявляють воши при всім, чим займаєть ся їх серце або розум.

Я тільки дивлюсь мовчки на всі ті сумні прояви і замкаю ся сам у собі глибоше, як у Києві, та дякую Богу, що не попав ся у той хаос. Самотне житє і пильне та довге читанє таких письменників, як Гомер, Данте, Шекспір, разом з вистудіюванем історії народньої поезії своєї вітчизни, поставили мене так сильно на ноги, що мене не може потягнути за собою скажений потік Краєвщини і иньших літературних партій. Я дуже бажав би собі познайомити ся з артистами; до них тягне мене моя душа більше, як

¹⁾ К. Ст. 1899, февраль 203.

до тутешніх літератів; але не знаю як¹⁾. Найбільше поважав він тоді свого професора Плетньова, котрого цінив високо і в пізніших літах.²⁾ Про інших Кулішевих знайомих у Петербурзі ми не находимо згадок у його листах до Юзефовича; очевидно, що Аксакових, Катеніна, Жемчужнікова і Ол. Толстого, котрих назвав своїми приятелями, він пізнав аж у 50-их роках. А підчас свого першого побуту в Петербурзі сходив ся він найчастійше з родиною Плетньова. „Плетньов зробив мене ще більшим відлюдком, ніж я був перше, — писав Куліш у липню 1846 р. Я майже цілий свій вільний час впровадив у його маленькім родиннім кружку, і, чи повірите? не бачив ні Брюлова, ні кн. Вяземського, ні Одоєвського, ні Григоровича, одним словом нікого з тих, кого бажав бачити, їдучи в Петербург“³⁾. Плетньов за пустоту уважав писанє по українськи, але Куліша не збив з дороги⁴⁾.

Тепер бажав Куліш доконче виїхати за границю, що йому в кінці повело ся, себ то він добув гроші на подорож. Знов треба було йому змінити місце побуту, а він уже до того часу жив у Києві, Луцку, Рівнім на посадах, їздив по Україні і потім сидів у Петербурзі. Неспокійна була вдача у нього і непосидюча. Він і оправдуєть ся за те перед Юзефовичем в маю 1847: „І так не лише ви самі піддержували мою охоту безнастанно змінити місце побуту. Доля також помагає мені. Тепер, поволочившись три роки поміж Львовом, Прагою, Віднем, Сербією і Варшавою, я або зовсім страчу охоту до волокити, або зроблюсь правдивим Холаковским“⁵⁾.

Але Куліш не втратив охоти подорожувати.

Помінаємо інші подробиці Кулішевого життя в Петербурзі — варто лише піднести, що він тоді дуже цінив Шевченка і Костомарова, і дуже вставляв ся за своїми приятелями або добрими знайомими, як за Чуйкевичем, Хильчевським і Красновським⁶⁾, що свідчило незле про його услужність.

Ся діяльність молодого Куліша закінчила ся увязненєм його 1847 р. в зимі, двомісячною тюрмою в Петербурзі і трилітнім засланєм у Тулу. Про причини арештованя годі тут широко розпо-

¹⁾ К. Ст. 1899, февраль 207. ²⁾ Хут. поезія, 10. ³⁾ Київ Стар. 1899, I, 300. ⁴⁾ Правда, 1868. ⁵⁾ К. Ст. 1899, марть 306. Холаковський-Чарноцький, відомий польський етнограф. ⁶⁾ тамже 310.

дити ся — се була відома справа Кирило-Методієвого братства¹⁾. Куліш не належав до братства, але писав до братчиків листи, і на підставі цих то листів і „Повѣсти объ украинскомъ народѣ“ його засудили. Була се для нього катастрофа незвичайна, і особливо страшенно прикра — він тоді тільки що оженив ся — і матеріально для нього шкідлива і морально, бо звихнула його учену кар'єру. Отсе нещастє викликало у нього сі „Три сльози дівочі“, три сумні поезії з 1847 р. — що надруковані у „Хаті“ (107—111); се попри „Україну“ одинокі свідки на те, що Куліш у 40-их роках писав і поезії.

Оглянувши кружки людей, в яких Куліш обертав ся до 1847 року, ми придивимо ся тепер його роботі в тім часі. Як повстала повість „Михайло Чарнишенко“, про се звісток у листах Куліша не находимо. Лише по даті написаня її (перші місяці 1842 р.) можемо судити, що Куліш обертав ся тоді тільки в кружку Максимовича і Хильчевського.

Більше звісток маємо про повстанє „України“ і „Чорної ради“. Весною 1842 Куліш був хорий. „Я хорий — писав він до Юзефовича 15. цвітня 1843 р. — і тому доси не можу ставити ся ні у вас ні у князя (Давидова, тодішнього попечителя шкільного округу). Сам не знаю, що мені хвибує: почуваю себе немов розбитим, але найбільше мучить мене нестерпна біль у грудях. Бою ся, щоб я не вмер від того. Не можу нічого робити — і се мучить мене найгірше“²⁾. Але у своїй „несказаній нудзі“ він таки читав Шекспіра і „Тараса Бульбу“ Гоголя та радить Юзефовичеві прочитати Гоголя. Саме підчас недуги повстала у нього гадка написати роман. „Світ — пвше він — що доси здавав ся мені сумною купою людських хиб, нараз, на саму гадку про смерть, появилв ся у моїй душі зі всім тим, що тільки вона находила в нїм поетичного, — і ся поява несподівано освітила для мене артистичним кольоритом кілька сторінок нашої історії. Я мабуть пишу гешно³⁾: годі ясно всловити те, що душевні сили перевертають як у неозначенім хаосі, доки твір не явить ся пе-

¹⁾ Куліш оповідає про неї широко в „Історичнім оповіданню“ у „Хуторній поезії“, стор. 7—12.

²⁾ К. Ст. 1899 февраль 187.

³⁾ Куліш тоді печатав уже повість „Михайло Чарнишенко“.

ред розумом на стільки ясним і готовим, що поет може вже сміло висловити свої думки на письмі. Знову темно і я покидаю роботу: може й не вийде нічого з того хаоса і я наперед боюсь, щоб ви не прогнівались на мене за моє дитинне балаканє. Правда, Шіллер не інакше творив свої твори, як розбалакавши перше своїм знайомим усе, що було у нього на душі, і наговорившись доволі про свою будучу дитину¹⁾. Се так родилась у Куліша думка написати „Чорну раду“. Грабовський радив йому почекати з тим, поки не пізнає ліпше людей²⁾, але він таки небавом написав сю повість.

В дальших листах з р. 1843 він пише, як радо розмовляє зі старими людьми про старовину, оповідав про свій побут у польського історика Грабовського, про подорожі по Україні і про свої наміри. Він хоче писати про Коліївщину і небавом зладити народню епопею („Україна“) способом народніх дум; у серпню 1843 року пише, що вже довів свою „незвичайну композицію“ до смерти Острияниці, а потім видає сю працю п. з. „Україна, зложивъ П. Кулішъ. Одъ початку Вкраины до батька Хмельницького. Київъ 1843“. Під поемою зазначено: „Року Божого 1843, місяця цвітня. Писано в богоспасаємім граді Києві“. Ся дата о стільки непевна, що Куліш аж у серпню 1843 скінчив свою „незвичайну композицію“ — як про се писав сам Юзефович³⁾. Цензура дала дозвіл печатати її у вересні 1843, отже вся композиція зложена, видко, весною і літом того року, і не тільки в Києві, але й поза Києвом, на приклад у домі Грабовського в селі Олександрівці в Чигиринщині. Куліш складав її „у нього над кабінетом“⁴⁾ і вона дуже впадобалась Грабовському.

В осени 1843 р. Куліш писав, що рад би покинути Київ і перенести ся до Петербурга; „ніщо, каже, не шкодить, що в Петербурзі повітре не здорове; в Києві скорше убо мене нудьга, як саме нездорове повітре“⁴⁾. Причина тому була така, що Куліш надіяв ся в Петербурзі більше зробити на науковім полі, а при тім учити ся малярства. Ще того самого 1843 року в грудні він писав, що плян історичного романа (Чорної ради) у нього вже

¹⁾ К. Ст. 1899 февраль 191.

²⁾ Народ 1892. 248.

³⁾ К. Ст. 1899, февраль 194

⁴⁾ Тамже 196.

давно готов; окрім того почав він „Повѣсть о старыхъ временахъ и обычаяхъ малороссійскихъ“, а рівночасно писав статю по українськи про задніпрянський нарід п. з. „Поїздка в Україну“, займав ся малярством і історичними студіями¹⁾

Найбільшим Кулішевим твором із 40-их років є його Чорна рада. Деякі черти сеї хроніки повстали у Куліша ще тоді, коли він писав „Михайла Чарвишенка“. Зараз після видання сего роману він узяв ся до Чорної ради 1843 року, як уже було сказано. В грудні 1845 повідомляв Куліш Юзефовича, що вже кінчить писати Чорну раду²⁾. Писав він її насамперед по українськи³⁾, а зовсім закінчив 31. серпня 1846, як видно з листа Куліша до Бодянського: „Вчера былъ достопамятнѣй день совершеннаго окончанія перваго на украинскомъ языкѣ историческаго романа Чорная рада“⁴⁾. Але ще й потім шукав Куліш нових жерел до сеї хроніки. „Хочется мнѣ, чтобы это былъ не вымыселъ, а истина, до чего уже я достигъ значительно“ — писав він у вересні 1846⁵⁾. По українськи хотів він надрукувати свою хроніку в „Чтеніяхъ“ Бодянського доконче такн того-ж року 1846⁶⁾: коли-ж би се було неможливе, то бажав видати її своїм коштом, бо вірив, що кілька примірників сего роману простелили би йому дорогу і в найсуворійші харківські душі і що він таким способом багато зробив би в хосен української історії і письменства.⁷⁾ Видане Чорної ради сталось для нього „вопіющею потребностью“. „Не могу долѣе переносить, что послѣ повѣстей Основяненка мы, малороссіяне, совсѣмъ уснули со своею литературою“⁸⁾. Але наміри Куліша перебило приготуєнє до подорожи по Европі, женитьба і увязненє Куліша. Нема сумніву, що пізнійше по повороті з Тули Куліш значно поправив свою хроніку, бо різниця поміж обробленєм „Мих. Чарвишенка“ і „Чорної ради“ незвичайно велика. Російський переклад сеї хроніки почав Куліш друкувати 1845 р. в. „Современнику“, коли ще й не написав цілого твору: але надрукував тільки дві глави і покинув. Мав намір видати

¹⁾ К. Ст. 1899. февраль 208.

²⁾ К. Ст. 1897, III. 399.

³⁾ К. Ст. 1897, III. 408.

⁴⁾ К. Ст. 1897, IV. 28.

⁵⁾ Тамже 28, 34 і д. ⁶⁾ Тамже 29. ⁷⁾ Тамже. ⁸⁾ Тамже.

переклад аж по повороті з заграниці, але надрукував справді аж 1857 р. в „Бесѣдѣ“. Про сей переклад писав сам Куліш: „Вѣдь это не переводъ, а какъ бы самостоятельное произведение!“¹⁾.

Рівночасно, як Куліш писав „Чорну раду“, він збирав і порядкував матеріяли до своїх „Записокъ о Южной Руси“. Один том сих „Записокъ“ був уже 1846 р. готовий і приладжений до друку.

Про се дізнаємо ся з Кулішевого листа до Бодянського, писаного 1846 р. в серпні: „Ви не могли придумати нічого приємнішого для мене, — писав Куліш — як відділ у журналі „Общества“ для славянських авторів. Коли так, то я подам Вам скарби, про котрих істнуванє Ви й не думали. Се народні, історичні і фантастичні перекази, записані мною стенографічно, правдиві взірці високої краси простої мови. Вони вже пропущені цензурою і творять такий том, що в однім номері, при Вашім дрібнім друку, займуть багато місця“²⁾. Сі перекази він і переслав Бодянському у серпні 1846 р. з такими словами: „Ввѣраю вамъ мое сокровище съ такимъ чувствомъ, съ какимъ мать передаетъ свое дитя на руки мужу. Знаю, что Вы оцѣните его по достоинству, обережете и въ дѣло употребите, какъ нельзя лучше“³⁾. Але з причини увязнення Куліша не вийшла і ся праця до 1847 року з друку. Тому-ж, що вона появилася майже в десять літ пізнійше у збільшенім обемі п. з. „Записки о Южной Руси“, то про неї мова буде пізнійше.

Року 1846 видав Куліш у „Чтеніяхъ“ Бодянського літопись Самовидця і приготовляв багато иньшого історичного матеріялу до друку — але увязненє і тут стало йому на перешкоді. Характеристична історична праця, яку успів він видати ще перед увязненєм на підставі своїх студій, се його популярна „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“, надрукована 1846 р. в журналі для молодіжи „Звѣздочка“. Се мабуть та сама „Повѣсть о старыхъ временахъ и обычаяхъ малороссійскихъ“, що про неї згадує ся в листі з 1843 р. Статі під таким заголовком Куліш до 1846 року не надрукував, але очевидно скористав із неї 1846 р. Про сю „повість“ так писав Куліш до Бодянського в листі 1846 р.: „При помочи сеї книжки для дітей я мав намір подати знавцямъ нашої історії кілька гадок, витягнених із вичування історичних

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 112. ²⁾ К. Ст. 1897, III, 404. ³⁾ тамже 405.

жерел і самого українського народу. Я бажав би побудити нею pro і contra, щоби таким способом рішити деякі питання про значінє Українців у моральній діяльності славянського сьвіта... Прв ваших благородних старанях оголосити всі наші історичні жерела, книжка моя може служити проблемою сеї великої праці, яку буде повинен сновити будучий історик України. Знаю добре, що я докторнув ся не всіх іще тез: почасти обставини не дозволили мені се зробити, почасти годі було погодити се з обємом і призначенєм (крім названого вже) книжки. Рецензенти можуть розширити обєм української історії, коли тільки моя праця буде мати вплив каменя, киненого на рухому поверхню води.¹⁾

Та хоч Куліш мав деякі сумніви, коли писав про значінє Українців поміж Славянами, то він таки рішив се питання тоді не двозначно: козаки були у нього тоді нацією і заслуги їх назвав він великими. Сумніви, які він мав тоді, були очевидно подібні, як у Чорній раді: Куліш тямив польську науку про двкість козаків... У старости, згадуючи ті часи, як він за сєю „Повѣсть“ мусів терпіти у слідстві 1847, Куліш зовсім инакше думав про неї. „Се була — каже він — компіляція тих шкідливих для нашого розуму видумок, що наші літописці видумували про Ляхів, да тих, що наші кобзарі складували про Жидів, на піджогу або на втіху козакам-пьяницям, да тих, що розкидано по апокрифах давніх віби сказаній і по фалшованих ще за наших прапрадідів історичних документах. Се була одна з тих утопійних і фантастичних праць, без критики, з яких позшивана в нас уся історія боротьби Польщі з Москвою. Козаки в ній виступали як нація, а все те, що становить націю, ігнорувалось або відкидалось до суперечного табору. Усіх козацьких ворогів помальовано тут людоїдами, а самих козаків праведними мучениками і благородними патріотами. Коли треба було скарати автора за те, що він поперекручував історію так, як її досі перекручують, то скарати хіба реготом... „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ написав я для пані Ішимової, що вчила дочку Плетньова і видавала журнал для дїтвій „Звѣздочку“. Се було зроблено прихватком, раг complaisance для доброї домене, чужоземця, особи і всього 200 припірипків одпечатала вона на мої подарунки знакомим людям. У продажю сїєї книжечки я навіть і не пускав.²⁾

¹⁾ К. Ст. 1897, III, 400. ²⁾ Хуторна поезія, 34—35.

В тій оцінці власної праці з молодих літ видко найліпше Куліша молодого і Куліша старого. „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ походивъ ще з тої сфери думок, що „Михайло Чарнишевко“, „Україна“ і „Чорна рада“ в першій редакції.

В Тулі на заслання жив Куліш від осени 1847 року до кінця року 1850. З тих років маємо листи Куліша до О. Бодянського і з них ми дізнаємо ся, як тоді Кулішеви жило ся і що він робив. Його назначили 17. вересня 1847 в канцелярню начальника тульської губернії,¹⁾ але роботи не дали йому ніякої. Року 1849, 24. жовтня назначили його коректором тульської губернської друкарні з платнею 600 рублів, але й тоді брав він лише платню, а до роботи його не допускали. В році 1850, весною, добавили йому ще 400 рублів платні і він титулував ся редактором неофіційної часті „Тульскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“, але — як Куліш здогадує ся — редактор сеї часописи дістав приказ не приймати ніякої його праці до друку, „щоб не було якої пригоди“; так він і далі займав ся своїми ділами.²⁾ Дня 16. грудня 1850 писав Куліш: „Нарешті я свободний!“, а що навчив ся під час свого побуту в Тулі, се означив він словами: „Я не знаю грецької мови, латинської знаю мало, але за те читаю по польськи, по французьки, по німецьки, по італійськи і по авглійськи, та ще дещо „маракую.“³⁾ Таким способом поневільний побут у Тулі попри свої шкоди приніс Кулішеви і деякий хосен, — він учив ся. При різних невігодах і клопотах, яких газнавав у Тулі — він не раз скаржить ся перед Бодянським на се — він і міг тут учити ся, бо жив відлюдком, за цілий перший рік побуту не приєднав собі ні одного знайомого, з котрим міг би жити⁴⁾; так само й цілий другий рік вів чернече життя і не переписував ся з ніким, лише з Бодянським,⁵⁾ аж у осени 1849 р. заприятинив ся з одною родиною Гусєєва, що приїхала недавно з Петербурга⁶⁾. Спершу, приїхавши в Тулу, Куліш нездужав і гриз ся дуже, а там помалу

¹⁾ Дати про урядову службу Куліша беру, як перше, з відомого свідчення — Київ. Стар. 1899, сентябрь, 377.

²⁾ К. Ст. 1897. IV 258.

³⁾ К. Ст. 1897, IV 260. З листу до Бодянського 1851 р. (ibid. 263) дізнаємо ся, що Куліш навчив ся ще й іспанської мови. Того самого року учив ся ще мови латинської, грецької і арабської (ibid. 264).

⁴⁾ К. Ст. 1897. IV 243. ⁵⁾ ibid. 251. ⁶⁾ ibid. 255.

привик, робив своє діло, і навіть мав гадку купити собі дім у Тулі¹⁾; очевидно не знав, як довго прийдець ся йому тут жити.²⁾

Ніщо дивного, що втихомирившись погроха і маючи стільки вільного часу, він у Тулі понаписував деякі праці. Року 1848 в січні хотів він писати про Івана Грозного роман, а перше романа історію. „Я його ненавиджу по Карамзинськи, а жалію о нем, і він у мене сидить із своїми крутими поровами і горячим серцем“ — так писав Куліш до Бодянського,³⁾ але Бодянський відраджував йому сю роботу. Куліш оправдував свою гадку так 17. січня 1848 р.: „Все справедливо, що ви (Бодянський) сказали про Івана IV, але признайте самі, що він — інтересний приклад на се, як нещасний чоловік з горячим характером, із зінсованим серцем і з необмеженою властю може робити зло! Крім того займають мене в його епоху деякі питання що-до відносин низших верстов до вищих: мій ніс чує тут здалека романтичні комбінації.“⁴⁾ Отже Куліш і не покинув гадки написати роман про Івана Грозного і займав ся нею кілька місяців. З сего передумування вийшли три праці, що потім дістали заголовки: „Історія Бориса Годунова и Дмитрія Самозванца“, „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Дмитрію Самозванцѣ“ и „Алексѣй Однорогъ.“ Яким порядком ішла ся робота, се можемо прослідити на підставі Кулішевих листів.

Дня 21. цвітня 1848 писав Куліш із Тули: „А я оттут сидячи без діла, — бо ї досі мені жадної служби не дають, — вертів, вертів у свого мізкови того Івана Мучителя, щоб висновать з його царювання роман історичеський; далі багу, що ні, не втну, дуже гідкий, — нехай йому тяжко ікнеть ся на тім світі! — та мах — і перескочив з пів чоловічого віку. Тепер сновігаю розумом коло Новгородка-Сіверського, як він був у ту чудну Самозванщину, та повідумував тут про його дещо багато. Я ж бо там і сам колись учив ся і по тия зубровських роман швендяв, утікаючи од альгебри та од риторики. Дак повіймавши дещо з книжок, komponую отсе роман саме з того моменту, як Отрєпєв підступа од Чернигова до Новгородка, та ще так хочеть ся, щоб не дуже історії чепляти, а тільки поміж ярмарком істо-

¹⁾ іbid. 243 і 256. ²⁾ Про побут у Тулі вл. Права. 1868. стор. 299.

³⁾ К. Ст. 1897, IV 45. ⁴⁾ іbid. 242.

рвичням ізвертати ся; дак тут такого накомпонував, що може й дати мете, як колись надрукую. Хочеть ся так сконпонувати, щоб і Москалі не сердились, та й своїм землякам не зложить (?), так не зваю, чи потраплю. А зоветь ся роман: „Дружина Сіверяк“ і вже аж три глави написано. Та чи нема в вас часом „Сказаній Русскаго Народа“ Сахарова і пословиць Свєгирєва. Коли ласка Ваша, вешліть, я прочитаю, дещо повиписую і книжки поверну назад у цілости.“¹⁾

Бодявськвій післав йому „Сказанія Русскаго Народа“ і з них Куліш очевидно скористав. У маю 1848 писав він до Бодявського: „Вже я трохи не всю першу часть написав свого романа. Ви мені саме в горячу мінуту допомогли (Сказаніями).²⁾ Потім позичив до своєї повісти ще „Сказанія о осадѣ Троицкаго монастыря, Авраамія Палицына“ і „Лѣтописи о многихъ мятежахъ и разореніи Московскаго государства.“³⁾ Чим далі писав Куліш свій роман, тим більше відкидав первісну іадку, не чепляти його до історії: навпаки захотів написати таки саму історію часів Самозванця. „Як почав я миткувати про свій роман, так нитка за ниткою убравсь у саме потканє і в основу того часу, да й думаю собі: Чого-ж отсе мені брехати, коли правду можно ось-ось намацати? Не лиш, я перш начертаю собі усю картину того часу, так як вона справді була, да потім чи не буду я сущим хозяїном, як трапить ся дещо для роману вибрати! А то я і сам не звідав своїх скарбів, а гайную дороге й дешеве на роман. От поміркуювавши сам із собою, і почав писати справжню історію того смутного время, як я її розумів, щоб усяк час і усяк старосьвітський лицар пройшов через мою голову і щоб одним поглядом обняти ту дивовидную ігру людських страстей, замішанне люду православною од того пройдисьвіта Самозванця і всякі бідв, які тоді склались у землі московській. Зачав же я не од Самозванця, а од самого скоу Івана Мучителя, та вже довів аж до року 1600. І влюдобалась мені дуже ся праця. Єсть про що змовити поважне слово. І буде то книга геть-геть товста, може не де і притулимо ся з нею, як не в „Чтеніяхъ“. (Лист з червня 1848).“⁴⁾

Ще поперечитував Куліш деякі книжки, як Устрялова „Сказанія современниковъ“, Соловйова, Арцибашева, — поділив свою історію на дві части, „щоб не одним духом написати“, і першу

¹⁾ К. Ст. 1898. I 284. ²⁾ *ibid.* 285. ³⁾ К. Ст. 1898. I 288. ⁴⁾ *ibid.* 286.

частину п. з. „Історія Бориса Годунова и Дмитрія Самозванца“ скінчив у серпні 1848, вважаючи її пробою, „чи годить ся так писати історію.“¹⁾ Він мав надію, що ся історія поможе йому „умилосердвть столичних панів, щоб дозволили і нашому братчикови держати перо за ухом“²⁾; післав рукопись у „III отдѣленіє“, але там її не прийали. „З Історією нам не пощастило. — нарікає ображений Куліш у листі з 6. листопада 1848 — не можна друкувати, бо погано скомпонувана. Сам товариш міністра її читав, да й одвітував тям великим гетманам, що не гарно написана. — дак нічого таке й друкувати. Таке то лихо! Так отсе вже треба знов брать ся за граматку та вчитись так компонувати книжки, щоб варті були друку. Ти може питаєш: а щож цензура? Цензура з краю, вона нічого не знає: вона бач за мою книжку й не пріймалась, бо сказано, на що марне й час тратити на таке описання, що друку не вартє! Е!“³⁾

До сеї Кулішевої невдачі прилучила ся того-ж місяця і друга велика прикрість: його одинокого в біді приятеля Бодянського скинули з катедри, пропала надія печатати свої твори в „Чтеніяхъ“ Бодянського, бо ті перестали виходити, а що найгірше: Куліш бачив, що люди не розуміють праці Бодянського і його. Тому й потішав він і свого приятеля і себе словами: „Найліпшою потіхою в горю най буде се, що не стяганє багатств і не пуста слава була нашою метою, коли ми для науки і штуки не досипляли ночі, не доїдали куска хліба, добровільно терпіли ріжнородні недостаткі. Нас не зрозуміли, не оцінили, грубо помиллись що-до духа нашої роботи — се не наша вина: для чоловіка одинока нагорода в його власнім сумліню і свідомости правоти або неправоти його роботи. Знаю з досвѣду, що в обставинах, подібних до ваших, найтруднійше добути грошей. Чи не хотіли би ви взяти в мене дві тисячі асигнаціями без процентів на неозначений час? Я зібрав їх собі на купно домика“...⁴⁾ Так писав Куліш 17. листопада 1848, очевидно — щиро спочуваючи нещастю Бодянського і бажаючи йому допомгти. Пізнійше, в липню 1849, хотів Куліш сам заплатити „Обществу исторіи и древностей“, що видавало „Чтенія“, за свої „Українскія преданія“, яких воно й не надрукувало,⁵⁾ бо думав, що й за недруковані праці товариство

¹⁾ К. Ст. 1898. I 292. ²⁾ *ibid.* 294. ³⁾ *ibid.* 294. ⁴⁾ К. Ст. 1897. IV 244.

⁵⁾ Шан. автор помиляеть ся: „Укр. преданія“ були надруковані, тільки не були випущені в світ. *Л. Ф.*

зажадає від Бодянського звороту вдатків¹⁾). Кулішеви було дуже прикро, що такійого праця марнує ся. „Преданія хочь сожгу, если впоследствии не позволят выпустить въ свѣтъ.“²⁾ Але платити Кулішеви не прийшлося і праці він не спалив³⁾). Так думав він у липню 1849 р. У той час він наново працював над історією про Бориса Годунова і Дмитра Самозванця. Невдача з цензурою знеохотила була його на кілька місяців, але вже 11. липня 1849 він писав: „Остатніми тижнями я взяв ся знову за історичний роман, початий минушого року, перерваний для історії, потім забутий, вкінці спалений на те, щоб не перешкоджав мені видумувати основу инакше, бо по історії я не був вдоволений тим що написав. Тепер, на місце знищеного томка, я написав новий, котрим я вдоволений більше, і надію ся скінчити до осені своє-скомпоноване“⁴⁾.

В листах Куліша не находимо дальше вісток про згадану висше роботу; але нема сумніву, що результатом сеї роботи в Тулі, початої 1848 і 1849 р. була повість „Алексій Однорог“, що вийшла 1853 р., и „Повѣсть о Борисѣ Гордуновѣ и Дмитріи Самозванцѣ“, надрукована 1857 р. Самої „Історії Годунова и Д. Самозванця“, відкиненої цензурою, Куліш, о скільки мені відомо, не надрукував ніколи. Щоб не розривати історії Кулішевих праць, отут уже треба додати, що цензура дуже обтяла Однорога, як про се довідуємось з листу до Бодянського з 3. лютого 1853: „Прочитай за одним заходом і кінець Однорога мого приятеля⁵⁾ та й скажеш, чи гарно, чи може покенкуєш.. Та не дуже кенкуй, бо тут богацько дечого не має, що було написано в того козарлюги, а дещо й не так, як у нього було. А що: чи Москалям по-нутру оповідання про їх старовину, чи може кажуть: коли не піи, так не вбйрай ся і в ризі, балакай про своїх Запорожців, а ми й самі про своїх предків розкажем“. Повість же про Бориса Годунова подав він у московську цензуру аж у осени 1856⁶⁾; а за рік видав її.

Наслідком студії над самозванщиною є і початок недокінченого роману п. з. „Брати“, друкованого в Меті; тут один „брат“ є сином Прокла Прокловича, про якого читаєм в Алексію

¹⁾ Тамже 250. ²⁾ К. Ст. 1897. IV 250. ³⁾ Тамже 2:1.

⁴⁾ К. Ст. 1897. IV 250.

⁵⁾ Куліш ховав ся ще тоді зі своїм іменем: йому аж 1856 р. дали дозвіл посилати свої праці у звичайну цензуру.

⁶⁾ К. Ст. 1898. II 124.

Однорозі. Тут також є мова і про Івана Грозного. Писані ті „Брати“ в літі 1859 в Малшівці, як виходить з листу до Каме-нецького: „Жажда діяльності була в мене така велика, що я взяв ся продовжати Алексія Однорога, обдумав частину пляну досить широко і написав велику главу“¹⁾).

Але ще підчас свого побуту в Тулі він написав роман із сучасного життя. Очевидно по тім, як упорав ся з історією про Бориса Годунова, в осени 1849, він узяв ся до него, бо вже 15. лютого 1850 він подавав вістку Бодянському: „Я кінчаю сими днями оди роман. Він із сучасного російсько-українського життя, а заголовок його: „Петръ Березиць и его семейство, или люди рѣшившіе ся, во что-бъ ни стало, быть счастливыми“. Коби Бог допоміг пройти через цензурне митарство!“²⁾

Бодянський уже тоді знов займав свою катедру історії, з чого Куліш дуже тішив ся³⁾; от йому то й післав Куліш свого Петра Березина. Рукопись лежала у Бодянського, аж доки Куліша не пустили з Тули. Скоро він тільки вернув ся з Тули в Петербург, так зараз 1. січня 1851 просив Бодянського звернути йому її: „Рукопись мого романа дуже мені потрібна і я прошу вас покірно вишукати мені її і прислати з першою поштою. Се не пусте бажанє. Вона доконче мусить бути тут“⁴⁾. Але Куліш не надрукував тоді сего романа. Слід про нього в листах зникає, аж у листі до Тарновського-батька з 1. січня 1856 є згадка про той самий роман: „Пошляю Вам на іменини подарунок — рукопись романа, про котрий я говорив Вам третього дня. Коли вам захочеть ся прочитати її, то уважайте, що се було писане за творничком, що не бачив три роки просто нікого, крім своєї жінки і ще одної родини, котра в остатній рік тульського за-сланя була відрадою нашого життя. Я ні за що не згодив ся би напечатати тепер сей роман і не хочу читати нікому, крім вашої особи. Але ідея сего романа — моя задушевна мрія, і може я найду форми для її артистичного виявленя. Мені треба також підкріпити себе вивченєм людей і їх ріжновидного домашнього побуту. Тоді вийде се зовсім пнакше. Я напишу на ново роман на ту саму тему, задержавши з сеї рукописи лише дещо в незмінній виді. Рукопись же та нехай зберігає ся у вас як

¹⁾ К. Ст. 1898. II, 377. ²⁾ К. Ст. 1897. IV, 257. ³⁾ Тамже 256.

⁴⁾ Тамже 260.

пам'ятник того часу, коли мені найтрудніше було бороти ся з життя за свою людську гідність. Хоч яка вона маловажна з артистичного боку, але се трофей, внесений мною із найнебезпечнійшої битви¹⁾.

Тому, що Куліш підчас свого побуту в Тулі не писав нічого роману з сучасного життя, лише „Петра Березина“, то очевидно річ, що Куліш саме той роман післав Тарновському. Тепер же як порівняємо сі виписки з листів Куліша з тям, що пишуть жінці Куліша, то вийде, що роман „Петръ Березинъ“ а „Искатели счастья“ — се один і той самий роман. Ом. Огоновський подає, що Куліш на заслання в Тулі написав повісти про Бориса Годунова й Алексея Однорога, а також роман з українського побуту „Искатели счастья.“ Огоновський каже при тім що Куліш сей остатній роман спалив і нанечатав із него тільки частину: „Потомки українського гайдамацтва“²⁾. Заголовок „Искатели счастья“ пригадує також своїм значінем первісний заголовок „покинутый Кулішем очевидно тому, бо був за довгий: „Петръ Березинъ и его семейство, или люди рѣшившіе ся, во что-бы ни стало, быть счастливыми“. Так се, видно, той самий роман. Але інформація Огоновського, що Куліш роман спалив, виходить хибна; може її подав і сам Куліш, забувши, що спалив роман на тему Самозванщини. Із наведеного вище листа до Тарновського виходить, що се та сама рукопись, про яку каже Огоновський, та що се остатня праця з заслання в Тулі, значить се „Искатели счастья“. Не може то бути Алексеї Однорог, бо ж сю повість Куліш видав: не може бути й „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ“, бо сам Куліш повідомляв 24. жовтня 1856 Тарновського³⁾, як про якусь новину, що післав її в московську цензуру. Крім того мав Куліш свій роман „Искатели счастья“ мабуть у двох списках, або забув, що рукопись передав Тарновському, бо того-ж 1856. року 28. листопада він жадає, щоб Бодянский звернув йому рукопись „Искатели счастья“. Виходить, що частину сего роману н. з. „Потомки українського гайдамацтва“ прийде ся нам уважати працею у Тулі з років 1849 і 1850. Ідеалізація потомків гайдамаків, яку знати в тій частині, справді найблизша до Кулішевих поглядів із 40-их років. Цілого роману Куліш не надрукував; але рукопись заховала ся у Тарновського⁴⁾.

¹⁾ К. Ст. 1898. II. 111. ²⁾ Пет. лит. рускои III 1. 102. ³⁾ К. Ст. 1898. II. 124. ⁴⁾ К. Ст. 1899 III. 369.

З Тули переїхав Куліш до Петербурга шукати служби. В червні 1851 іменували його редактором статистичного відділу в департаменті сільського господарства міністерства дозн. Кулішеви платили тоді 715 руб сріблом. Платня була за мала і Куліш мусів заробляти по журналах. Служба була йому не по путру, бо була невідповідна його відомостям, а забирала багато часу¹⁾. Служив він рік, його представили цареві до вишого чину, але цар Миколай написав власною рукою: „Не производитъ!“ Куліш не мав інг ресу дальше служити. Так він був редактором статистичного відділу тільки до 22. жовтня 1852 р. Того року для заріоку він владив для „Отечественныхъ записокъ“ — „Исторію и сннанской литературы по Тикнору.“ Ця кмпіляція вийшла 1861 р. осібною книжкою. Покинувши службу Куліш сам не знав, що з собою почати: то хотів жити на селі, то знов розум наказував йому шукати служби, аби чогось дослужити ся; до того-ж не був здоров — поюжене було трудне²⁾. Перемагала у нього гадка — пожити на Україні, і він справді 1853 купив собі хутір Мотронівку під Борзною, 30 верств від Лубен полтавської губернії. „Хвала Тобі, Господи, що виіс мене живого й цілого із тієї болотньої цивілізації! Лучше тут посити свитку, ніж там жуван“ — писав Куліш з Мотронівки уже в червні 1853 р³⁾. „Любо, братчику, пожити дома на волі, без тієї городської доуки, без тієї неуставної праці на сніх, — пожити з самих собою, оглядїть ся трохи на своє хозайствечко, довести дещо до ладу, а тим часом і одпочити тілом і душею. Отсе-ж так я продовжаю свій час оттут у хуторі. де нема й чутки ні про ту навіжену Рашель, ні про тії гасиндські столи, ні про тії змаганія друком і словами. Аж дихати легко!“ — писав Куліш ще у лютім 1854 р.⁴⁾.

Але він звичайно тільки весною і літом жив на селі, а на зиму їздив у столицю. Що року їздив він тоді по Росії і його листи дуже часто значать ся: Мотронівка, Петербург, Москва, Тула, Київ і т. и. Непосидюча була в нього вдача, різ подобалось йому сільське житє, другий раз столицне, він то хвалив то ганьбив Петербург або Київ або село — не міг найти собі спокою. „Ужеж хоч сердьте ся, хоч парікайте на мене, а дужка

¹⁾ К. Ст. 1898. IV. 263 і 264. ²⁾ Тамже 1897. IV. 265. 266 і 269.

³⁾ Тамже 1898. I 303. ⁴⁾ Тамже 306.

тут така, щоб усюди повештатъ ся, усячини наслухать ся, доброго розуму набратъ ся, а за роботу засісти хіба вже вернувшись до столиці“ — так оправдував себе Куліш 1856 р. за свою охоту до подорожвій.¹⁾ Вкінці Росії було йому за мало і він весною 1858 р. вибрав ся в західну Европу. Кілька разів їздив він потім по Европі, щоб „доброго розуму набратъ ся“. Намір — поїздити сьвітами, який не повело ся йому виконати 1847, він потім виконав і нераз...

Діяльність Куліша в перших літах після побуту в Тулі відмежує від дальшої факт з цвітня 1856 р., коли Кулшеви дозволили друкувати свої твори по перечитанню їх у „звичайній цензурі“²⁾. До того часу йому не вільно було нічого печатати під своїм іменем; він і ховав ся за криптонім „Николай М.“, а в листах про свої праці писав як про праці приятеля Макарова³⁾, Макаренка, Николая М. Заборона друкувати свої праці стояла йому на перешкодї в неоднім і тому в перших п'ятьох літах по вїзді з Тули його діяльність не була така горячкова, як у дальших п'ятьох роках, що представляють справдешню „бурю діяльности“. Ми й приглянемо ся сям першим п'ятьом рокам по повороті з Тули. Живучи від 1851—1856 рр. то в Петербурзі то на селі, Куліш очевидно потребував заробляти на житє. На роки 1851 і 1852 припадають три його оповіданя: *Өеклуша*, *Яковъ Яковлевичъ* і *Исторія Уляны Терентьевны*, що в р. 1869 вийшли другим накладом у „Повѣстяхъ Н. А. Кулиша“ як третій том під спільним заголовком „Воспоминанія дѣтства Николая М.“⁴⁾ В листах з Тули ми не находимо ніякої згадки про них, а 1852 дві з них появили ся вже в „Современнику“ і Куліш про них пише Бодянському: „У нас звернула на себе увагу повість у Современнику: „Исторія Уляны Терентьевны“ незвісного автора. Я вважаю її також гарною річю (!). Прочитайте!“ (лист з 15. серпня 1852 р.) А в иншій листі читаємо: „Повісти мого друга Н. М. збудили в Петербурзі багато суперечек за і против, що для него повинно бути знаком успіха. Современник за ним просто волочить ся і сам каже, що „воши скрасили наш журнал і додали йому інтересу“. Кр[аєвскій] бісить ся, що випустив їх із своїх рук. Та який

¹⁾ К. Ст. 1898. IV 361. ²⁾ К. Ст. 1898. II 119. ³⁾ Куліш називав Макарова „дмитром моїх давніх книжок“ — К. Ст. 1899. III 351.

⁴⁾ К. Ст. 1897. IV 265.

же він дурень: по що було сварити ся! Я радив Н. М. не оставати ся дальше в Современнику на давнійших умовах, а він так зробив, бо їм годі взяти де ліпшого. Тепер він кінчить третю повість у тій же роді і коли напечатає в журналі, тоді всі три вийдуть під спільним заголовком. „Первые мои знакомые, повѣсти Николая М.“ (лист, з 8. надоліста 1852) ¹⁾. Але третьої повісти „Оеклуша“ Куліш тоді не надрукував і вона появилася аж 1858 року в „Русской Бесѣдѣ“.

Куліш бояв ся тоді пропасти з голоду, отже й продавав свою працю тому, хто давав більше. Зразок такого торгу, хто дасть більше, подає сам Куліш у листі з того-ж 1852 року, 14. листопада. Він читав свій роман — трохи чи не Алексія Однорога, як виходить з огляду тодішньої його діяльності — у кружку журналістів, у квартирі котрогось заможнійшого з них, бо його вразив достаток у комнатах. „От і почав наш Макаренко читати їм свою книжку. Та й мудра-ж книжка! Де він і чув, від кого він довідався про таку стародавню старовину! Наче про рідного батька, так він розказує оттам про якого небудь лицаря або про гультая, що вже й кісточок його доен не зосталось у могилі. Гарно, таки так гарно, що й самі ті редактори облизують ся, та не діждавшись і кінця, зараз почали з ним торгувать ся, наче за вівцю або за шкапу. Він їм — поглянувши на ті прецишні убори — і каже: „Щож, панове? Тут нічого тайть ся, та й самі ви здорові знаєте, що нам хто більше дасть, з тим ми і свати. Коли хочете, щоб я не оддав свого компоновання К-му, так давайте по 60 рублів“. Вони аж затряслись. „Голубчику, кажуть, хіба-ж не знаєш, якії тепер часи? І нам іноді доводить ся бідувати, як прийдець ся даром за друк платити“. Та давай клястись, що притьмом не можна, а коли хочете, кажуть, то по 50 р. Ну, знаєте, яка поквола душа в вашого земляка: зараз і згодив ся, та ще впрохали його і ту повість, що під лад до перших буде написана, їм оддати, а там, як Бог поможе журналови, то може й кращу плату дадуть, щоб не пустити до того К-ого. Не люблять вони його, а він добре прислужуєть ся нашому землякови: як би не було його під боком, так вони-б і губи закопилили. Так от вам і літературні ровники. Отсе 1. грудня вже й вийде початок Макаренкового компоновання“ ²⁾.

¹⁾ К. Ст. 1897. IV. 267. ²⁾ Тамже 1898. I. 299.

Я навів сей уступ не тільки, щоби показати тодішні літературні торги, але й кружок людей, у якіч Куліш обертав ся. Був се кружок зібраний коло „Современника“, ворожий Краєвському, редакторови „Отечественныхъ Записокъ“, але Куліш друкував свої праці і в „Современнику“ і в „Отеч. Запискахъ“ (н. пр. Історію испанской літератури 1852 і статю про Гоголя в другій книжці 1853). Така невибагливість у виборі журналу, де би свої річи друкувати, була зовсім в дусі тодішнього часу, часу реакції, безцвітности і безхарактерности всіх органів печати. Напрямки тоді були звикли, цензура незвичайно давила всякий живий рух; письменникам було все одно, де друкувати свої твори, в журналах переважали спеціальні наукові статі і подрібні бібліографічні дослідж., панувала великосьвітська белетристика, горою були бюрократичні ідеали, спадщину 40-их років люде забули і белетристи вертали до теорії чистої штуки¹⁾. Люди читали тоді залюбки романи, які зовсім не заслуговували на увагу. Так можна вірвати, що і Кулішеві „Воспоминанія дѣтства Николая М.“ і „Алексеї Однорогъ“ могли тоді подобати ся не вважаючи на те що сї повісти — особливо „Уляна Терентьевна“ і „Яков Яковлевич“ — з артистичного боку були слабкі, а що до вірности описуваного життя підрашені романтичною афектацією. Ся неприродність зовсім відповідала загальному настроєви російської літератури в початках 50-их років. Повість же „Алексеї Однорогъ“ і не потребувала лякати ся контролі широкого загалу, бо се була історична повість; її і критика не потребувала займати з історичного боку саме тому, що се була повість, хоч і оперта на історичних досліджах, а все-ж ве історія.

В роках 1852 — 1855 займав ся ще Куліш життєнєю Гоголя, написав якусь статю п. з. „Гѣто въ Малоросіи (1853)²⁾, але та статя десь запропастила ся³⁾, а врешті поправляв та доповняв свої праці з 40-их років. А мав він дві важні праці з тих часів: мав „Чорну раду“ і „Українскія преланія“. Так от у сих двох працях він певно неоднє змінив, поправив та доповнив. Року 1854, 25 лютого він писав до Бодянського з Мотронівки: „Та ще дещо з свого давнього виправляю, що-б уже хоч і своєму чолові-

¹⁾ Пор. Ист. новейшей русской лит. 1848—1852 гг. А. М. Скабичевскаго, Спб. 1893, 13—25.

²⁾ К. Ст. 1897, IV, 453. ³⁾ Тамже 1898, IV, 350.

ковн доведеть ся взяти у руки, так щоб не зганьв. Треба, брате, щоб річ була твереза у такому письмі, як про ті давні, криваві роки". (Куліш міг мати тут на думці свою Чорну раду і Повість о Борисѣ Годуновѣ, а може й невідому нам повість „Искатели счастья“, хоч у ній мова не про давні криваві роки, як виходить з друкованого виривка). „Тут — пеще Куліш даьше — нічого не візьмеш солодкими словами та вкрутасами. Хотілось би так, щоб що листок, то й зерно, щоб не було половн або пустоцвіту. Отсе-ж усе читаю своим т.й прислухуюсь наче чужим ухом, та опісля вернувшись у свою келю і виправляю, не жалуючи нічого. Се вже може чи не послідня буде праця. Перепишу та й нехай лежить для ненарождених“¹⁾).

Року 1855 Куліш не видав ніякої своєї праці, але займав ся тоді Гоголем і вищими роботами. „Живу, пишу не для похвал — писав Куліш 26. жовтня 1855 до Бодянського — себ то не для друку, лише для того, що хочеть ся жити і писати. Я подав у середні віки, коли ще друку не знали, і працюю над своїми рукописями, як працювали альхіміки. Може й мої праці, подібно як їх, не осягнуть своєї мети, але як альхімія придала ся для хмії, так і мої рукописи здатуть ся чей на що небудь. „Послі нас не буде нас, будуть люди, да не ми!“ ось чому треба працювати“²⁾.

Циган. — Дві легенди про Вороніжських козаків. — Михайло Чарнишенко. — Чорна рада. — Украинскія преданія. — Повість оъ украинскомъ кароѣ. — Алексѣй Однорогъ. — Повість о Борисѣ Годуновѣ и Дмитріи Самозванцѣ. — Искатели счастья (Потомки законпроескихъ зайдамакъ). — Исторія испанской литературы по Тикнору. — Воспоминанія дѣтства Николая М.

Російська література в 40-их роках переживала тяжкі переслідуваня з боку уряду і деякої частини нерозумної публїки. Заведено кільканайцять спеціальних цензур і ті господарили так, що за час 1833—1838 р. вийшло сільше кнжок, ніж за час 1842—1847 (10.365 кнжок против 9.158). Результат заходів

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 306. ²⁾ Тамже 1897, IV, 454.

цензури і темної публіки був очевидний. „Але — каже А. Пипін, з котрого книжки беремо сі звістки — коли один подібний результат показував, які трудні були внішні обставини літератури до 1848 року, то сі обставини стали ще труднійші в дальших роках. Нові способи гнету заведено після європейських подій в 1848—1849 роках. На диво, у нас гадали, що можна розширяти і на російську суспільність ті побоювання, які пробудив революційний рух у західній Європі, і навіть уважали потрібними скорі і рішучі способи протиділаня ідеям, що мали шкодити. Цензура, і перше доволі строга, дійшла до крайних границь суворости в діяльності так званого комітета 2-го цвітня 1848, що був найвищою контролею над діланем звичайних цензур. Літературу, скільки лиш можна було, позбавлено лиця, позбавлено змісту. До давнійших обмежень, що заборонювали писати про різнородні суспільні справи, прилучили ся нові заборони. Нічого й казати, що неможливі були ані найменші згадки про європейські пригоди, крім тих, які появляли ся в офіціальних виданнях і „Сѣверной Пчелѣ“, що сучасна історія була взагалі закрыта від літератури. — Заборонювано і такі річи, що віхто того не міг і сподівати ся, віхто на перший погляд і відгадати не міг причини заборони. На приклад ввійшла заборона писати про старі звичаї й обичаї російського народу, через що мусів перестати виходити „Етнографическій Сборникъ“, важне видавництво, почате тоді Географічним товариством: не вільно було доторкати ся сумних епох старинної російської історії, як н. пр. періода жеицарства, епохи народних рухів і т. д. д. Навіть висловлюванє чисто літературних гадок було небезпечне, як лучило ся, напр. з Тургенєвим у 1852 р. з причини його газетної статі про Гоголя“¹⁾). Серед таких обставин рівень російської літератури і науки дуже обнизив ся. А для української літератури тих майже десятиох років, що наступили по арештованю і заславю членів К. М. братства — то був час трохи не цілковитої мовчанки.

Не місце тут розводити ся про ті обставини ширше. Але хоч згадати про них годило ся, бо вже й така згадка поясняє деякі події в тодішній діяльності Куліша. З ним жеж вели процес за „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ і покарали його за ту мар-

¹⁾ „Историч. очерки. Характеристики литературныхъ мифній отъ педнацатыхъ до пятидесятихъ годовъ“ А. Н. Пышина. Сиб. 1890, стор. 491—492.

вницю. Його приятеля Бодяньського скинули з катедри за переклад книжки Флетчера про Росію XVI-ого століття (!); Кулішеви самому відкинули історію про Бориса Годунова, мабуть тому, що вона чіпляла сумну сторону російської історії — а крім того скільки-ж клопотів мав він з цензурою! В його листах повно нарікання на сю інституцію!

В перших 15-ьох літах своєї діяльності Куліш майже не доторкався живих, сучасних, суспільних справ. Навіть його „Воспоминанія дѣтства“ були споминками давніх літ, немов історією, а не сучасними малюнками. „Поѣздка въ Украину“, що, здавалось би по заголовку, могла зачіпати сучасні справи, мала бути, як Куліш каже, історично-філософічно-топографічно-фіольологічно-політичною статтею¹⁾; значить, також не виходила зі сфери науки. Крім очевидного уподобання в історії і етнографії, безпечно і згадані утиски літератури були причиною, що Куліш поза сферу своєї спеціальної науки не виходив і навіть не зміг видати всіх тих наукових праць, які написав. Заборона друкувати свої твори в роках 1847—1856, а радше утрудненє друкування через те, що всякий твір Куліша, як політичного переступника, мало оцінювати „III отдѣленіе“ головного комітету цензури, а не звичайна цензура, накладало на його діяльність також тяжкі пута.

Отже й не диво, що як розберемо не тільки те, що Куліш надрукував до 1855 року, але взагалі що написав до того часу, то й побачимо, що се головню студії в історії й етнографії. Навіть його повісти з того часу треба вважати історичними студіями, — стільки в них наукових мотивів. На першій з них повістей ми й затримаємося довше, щоби показати немов основу, на котрій збудована діяльність Куліша. Маю на думці „Михайла Чарнишенка“.

Перед сям романом надрукував Куліш у „Ластівці“ 1841 р. маловажну повістку „Циган“, роботу ще з гімназьяльних часів, написану з оповідання матери. Скорше, як „Цигана“, надруковано дві Кулішеві легенди про воронїжських козаків: вони появили ся в Максимовичевім „Кіевлянинѣ“, у книжці I на 1840 рік п. з. „Малороссійскіе рассказы: I. О томъ, отъ чего въ мѣстечкѣ Воронежѣ высохъ Пѣшевцовъ ставъ. — II. О томъ, что

¹⁾ К. Ст. 1899 кн. 2. 196. Щось подібне видав Куліш 1859 р. п. з. „Повѣсть о Великой Руси“.

случилось съ козакомъ Бурдюгомъ на Зеленой недѣль¹⁾. Легенди, як видко, взяті з Вороніка, отже з родинного міста Кулішевого. Се народні перекази, оброблені Кулішем; як етлографічний материял вони подібні до декотрих переказів у „Запискахъ о Южной Руси“, а як літературна праця Куліша вони свідчать про його запал до української романтики (нпр. опис української природи в другій легенді).

По сих двох перших малих пробах Куліш виступає відразу з великим, більше 600 сторін, історичним романом п. з. „Михайло Чарнишенко, или Малороссія восемьдесятъ лѣтъ назадъ. Сочиненіе П. Куліша“. Часть I—III. Кіевъ, 1843. (8°. стор. 206+190+221). Сам Куліш зазначив при кінці повісти, що написав її в Кіїві 1842 р.; київська цензура дала свій дозвіл на печатанє повісти 21. вересня 1842 р.; виходить, що повість написана в перших місяцях 1842 р. З життєписи знаємо, що перед написанєм сеї повісти Куліш читав разом з Максимовичем повісти Вальтера-Скотта²⁾. Які гадки ворухились у нього під той час, можна зміркувати з наведеного попередю його листа до Юзефовича з 1844 року. „Коліб ми — писав він, розуміючи Україну — по виїшній час заховати були вновї свою характеристику, я певний, що після впливу романів Вальтера-Скотта на Росіян ми стали би для них предметом пильного вивчуваня“. Не робили сего иньші, так Куліш бажав за прикладом Вальтера-Скотта воскресити бувальщину. В. Скотт, як відомо, дбав у своїх історичних романах дуже про історичну правду; характери осіб у його романах живі, правдиві і ріжнородні; фабула богата; обставини змальовані згідно з традицією й історією, лише початок у Скоттових романах звичайно занадто і без потреби широкий. — така сама хіба, яку бачимо і в Кулішевім „Михайлі Чарнишенку“. Кулішеви, як горячому Українцеві при читаню романів Скотта певно приходило на думку, що йому й не треба сягати в чужі краї; є в нього дома історія така, що тільки бери з неї теми та инші! А він же-ж тоді вже займав ся історією! От він і написав з великим розмахом та з звичайними хібами молодого письменника історичний роман. У нїм він виступає передовсїм як учений молодий історик, котрому всяка дрібничка з минувшини дорога. Він не може через те найти рівно-

¹⁾ Кіевлянинъ. Книга 1 на 1840 годъ, стор. 205—228. ²⁾ Ист. лит. рускои Ом. Островерского III, 1, 89.

мірности у своїй роботі, не то романі, не то історичній студії, де очевидні романтичні видумки ідуть в сузіш з поважними історичними дослідями, писаними з прегарною молодечою любов'ю до них. До всіх трьох частин роману додані при кінці численні „прямбаченія и дополненія“. З тих заміток і доповнень ми пізнаємо по частині сей матеріял, з якого Куліш зложив свій роман. Він очевидно читав уже тоді „Історію Руссовъ или Малої Россіи“ псевдо-Копицького; Сказанія соременниковъ о Дмитріи Самозванцѣ, Енгеля *Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kosaken*, А. Скальковського *Історію Нової Сѣчи*, или послѣдняго коша запорожскаго (видану в Одесі 1841 р.), *Історію Малої Россіи Банниш-Каменскаго*, Н родні сербські пісні видані Вуком Караджичем: його-ж „Даницу за годину 1827“; О характерѣ народныхъ пѣсень у Славянъ задунайскихъ Юрія Венелина (Москва, 1835) і и. Сюди треба долучити ще власні Кулішеві історичні і етнографічні дослідн; не забути-б і того, що вже в Михайлі Чарнишевку находимо цитати з жицівських пророків — звичай, якого він не покидав ся через ціле своє життя. Отсе попри поради Максимовича, як що писати, був матеріял, з якого повстала перша велика Кулішева повість. Писав її Куліш у 23-ім році свого життя, себ то у віку таким, у котрім мало хто може назбирати багато життєвого досвѣду. Не багато очевидно досвѣду мав і Куліш; за те, що правда, дух його рвав ся до роботи, і любов до даного предмету була в нього велика. Але цікаво, що ся перша більша робота Куліша такн писана російською мовою, а не українською. І не велике диво! У ті часи доводило ся Кулішеви чути і читати не тільки заохоту — писати по українськи, але і відмови, в пр. В. Белінскаго ¹⁾).

До всіх трох частин Кулішевого роману подає на вступі motto з української думи:

Оттим би то, панове, треба людей поважати,
панотця й пані-матку добре шанувати,
бо котрий чоловік теє уробляє,
по вік той щастє собі має,
смертельний меч того минає.

¹⁾ П.ф. Дашкевичъ, Стаття о селищеніи г. Петрова „Очерки истории украинской литературы XIX столѣтія“, 37—40.

Отцева й матчина молитва зо дна моря виймає,
од гріхів смертельних душу одкупляє.
на полі і на морі на поміч помагає!

Як у сій думі співає ся, так і в Кулішевім романі оповідає ся про молодого козака Михайла Чарнишенка, що не послухав свого батька, напер ся іти здобувати собі козацьку славу, за що батько прокляв його, і він погиб марно. Очевидно, Куліш чув між народом подібне оповіданє, бо таке виходило бн з його слів при кінці романа. „Народъ, разказывая эту историю, какъ разительный при-мѣръ Божіей кары на непослушнаго сына, передѣлалъ ее въ балладу и дополнилъ своимъ воображеніемъ“¹⁾. Се народнє оповіданє доповнив ще й сам Куліш історичними студиями, та поетичними видумками, як ось любов Михайла Чарнишенка до Українки і до Сербинки, з чого в кінці вийшли дуже романтичні убійства.

Таким способом має роман дві інтересні для характеристики Куліша прикмети: романтична, в душі 30-років любов до народа, ідеалізація його спонукує молодого автора займатися історією сего народу. Він пізнає її щораз більше і бере по зможі так поважно, що іноді здержує ся сам від осуду якоїсь справи, коли се заборонюють йому історичні студії, він не дає волі своїй уяві: з другого-ж боку він остаєть ся таки романтиком, коли придумує пригоди осіб, — і на всій його роботі лежить печать ідеалізації, впадають в очи сильні краски, звичайні романтикам.

В „Михайлі Чарнишенку“ знати передовсім роботу молодого історика; щоб не поминути якої історичної події або не скорпестати з нагоди та не сказати своєї думки, чи вона до речі чи ні, він жертвує часом і цілістю романа. Він і сам бачить, що говорить часом не до речі, і тому оправдує ся: Я знаю, — каже — що богатом будуть пудні сі подробиці, якими я ось тут займаю ся; але я знаю і се, що найдуть ся люди, що жаднім поглядом пробіжуть сторони, на котрих я зберігаю від забуття неіснуючі вже будинки, погнилі або затрачені харті, понівечені огнем або повінею образи, зброю, сьвятотатськи перековану на ножі, серпи, сокири, — неоцінені по своїй старости, формі і написам знадоби, сьвідки дідівських бенкетів, по варварськи зруйновані за-для „нового фасону“, — і прегарні костюми, з таким дитинством

¹⁾ Мих. Чарнишенко, часть III, 200.

замінені лахачи і куцою німецькою одежею. Коли із десятиох моїх читачів хоч один зрозуміє се чутє, яке будили в мнї сї неоцінені останки мнувшини. — я вдоволеній, я нагороджений зовсїм за свою працю і не дбаю про иньших¹⁾.

І справді. історичних подробиць, що часто і зовсїм не повинні би належати до романа, тут дуже багато. Ще при самім кінці романа Куліш не втерпів, щоб не спитати, чи нема в кого з його читачів Дорошенкової чарки, яку він перше описав, а яка десь затратила ся. Все хотїв він зберегти від затрати, вся старосьвітчина була йому справді сьвята.

В иньшій уступі каже Куліш, як він розумів свою задачу, коли писав роман: „Коли-б, каже він, я був творцем сеї історії, то я ніколи не поставив би свого героя в таке трудне положенє, або, радше сказати, я замість слабодушного молодця з горячою головою і великою недостатчею досьвіду, вибрав би героєм своєї повісти лицаря, повного всяких найліпших прикмет, які тільки можна придумати. неустрашимого, хороброго, дуже розумного, генїяльного, одним словом такого, якими завсїди бувають герої романів. Але, на жаль, я не романїст, лише простий оповідач правди, і тому не маю права, для догоди чутливим серцям, змягчувати ані одної черги у сумних переказах, які я задумав „передати грядущему роду, да не придуть вь крайнее забвеніє“, як каже один поважаний український літописець²⁾).

Отсеї Кулішевої застороги, що він не романїст, не треба, звісно, брати зовсїм поважно: він-жеж міг написати звичайну історичну студію, коли хотїв зберігати старосьвітчину, і не потребував до того уживати форми романа. Уживши-ж сеї форми, не міг знову так дуже дбати про історичну правду, бо фабула його романа опираєть ся не на документах, лше на народніх переказах з моралізуючою закраскою про кару за непослух родителїв. До того-ж, хоч і як Куліш застерігає ся, а таки видко у нього слїди Вальтер-Скотта у великім, на початку занадто сильнім розмаху фабули, та в тих дивних пригодах, які придумав для своїх героїв. У Михайлі Чарвишенку є все те, що ми привикли находити в романтичних повістях: незвичайна любов, та ще й до двох дівчат, страшні нещастя з сеї причини, двобої, убійства, темницї, старі замки і манастирі, якісь романтичні закутки, герої страшенно острі, як Серб

¹⁾ Мих. Чар. I, 81.   ²⁾ Мих. Чар. I, 126—127.

Радивой, страшенно відважні, як козак Щербина, страшенно завзяті, як батько Чарниша, що проклинає сина за те, за що иньший батько, козак з роду, похвалив би його: за його козацьку владу, охоту до війни, і т. п. Куліш, правда, все пам'ятав, що не повинен придумувати якихось незвичайних історій, що повинен писати правду — він і писав ту правду так як тоді її розумів — але в яких то часах писав він її, під якими впливами жив, відко добре з п'яшого уступу роману, де молодий Куліш тодішнім звичаєм відзиває ся до „милого читача“ сповідає ся перед ним зі своїх думок, оповідаючи ось що:

„Деякі дівчата — нехай буде мир їх імені! — признавали ся мені, що „страх як люблять“ у книжках темниці, печери, підземля, і просили мене згадати се, коли приїде нагода описувати подібні річи. Не треба, думаю, уневіяти, що бажань їх для мене сьвяте; однак чи могу-ж я для їх забави жертвувати правдою і мучити свою уяву темними видумками, тоді як я без ніякого заходу могу черпати з народніх переказів готові матеріали, без клопоту для голови і совісти? Крім того я починаю замічати, що моє довге оповіданє уже томить читачів, і тому не тільки що не додаю нічого від себе, а ще й скорочу зібрані мною перекази про ті справді дивні події. Читачі могли навіть замітити, що я в другій половині сеї книжки звузив свій стиль, і там, де можна було багато сказати, я подав тільки головний нарис. Все те боялись, щоб не вродила ся четверта книжка, що при моїй охоті балакати дуже можливе; звісно, тепер і романи виїжджають часом тільки парю¹⁾).

Так по молодечому простодушю писав Куліш у третій частині свого роману, вважаючи очевидно народні перекази історичним матеріалом, згідним з правдою і зовсім вільним від романтичної закраски, якої Куліш ніби то так дуже вистерігав ся. Час був такий, література була така, що читачі „страшно“ любили темниці, печери і т. п. і сам Куліш очевидно любив сеї романтичний крам, котрий, що правда, має деякий свій чар і тепер. Крім того, й сам Куліш признав ся, що в його романі нема рівномірної будови: він справді чим ближше до кінця, тим менше балакує; так і відко, що хоче раз скінчити роботу. Звівши двох ворогів разом з їх дружинами до купи і задумуючи описати їх битву, він, на

¹⁾ Мих. Чар. III. 174.

приклад, подає від себе таку характеристичну замітку: „Читачі романів, від частой вправн здобувають собі звичайно таку тонку здогадливість, що бідному авторови годі й думати про се, щоби вразив їх несподіванками і зливував нежданими розв'язками. На щастє я не романіст, лише простий оповідач дідівських переказів, і тому ні трохи не жалую, коли мої читачі здогадали ся вже, що згадана перестрілка настала поміж дружинами суїї і Крижановського; се навіть звільняє мене від нещотрїбної праці“¹⁾.

Два рази запевняє нас Куліш у своїм романі, що він раз на свій жаль, другий раз на своє щастє не романіст та що лише оповідає дідівські перекази. Отсі Кулішеві слова можна обернути або на похвалу його або на догану; на похвалу тої, коли ми скажемо собі: „Годі від автора жалати більше, як подає; він же сам каже, що він не романіст; добре й те, що дає, бо справді зберіг багато дідівських переказів від затрати“; а на догану тоді, коли спитаємо себе: „На що-ж вибрав Куліш форму роману до такої своєї задачі? Коли вже вибрав таку форму, то нехай би не вхав у ньо всякого історичного краму“... Тепер по лігах було би безкорисно класифікувати сю Кулішеву працю на потобу шкільної задачі; нам доволї ствердити, що в ній проявив ся в одній особі будучий історик і повістяр. Правда, він тут іще оповитий романтичною мракою, але помітне у нього старанє служити правді; не даремно-ж і повтарає все, що хоч міг би способом романтиків дати волю своїй уяві, але не хоче, бо бажє писати правду. Отсій правді, хоч як, бувало. Куліш розумів її по своїйому, служив він цілий свій вік і служив так, що без ніякої користі для себе боронив її завзято; він ніколи не зважав на те, що з сеї причини тратив приятелів і славу, здобуту справді гіркою працею.

Тут ще треба замітити, що в „Михайлі Чарнишенку“ находимо завдатки другої повісти Куліша п. з. „Чорна рада“. Козак Щербива з „Мих. Чарнишенка“ має багато спільних черт з Кирилом Туром. Сербин з „Чорної ради“, Богдан Черногор, приятель Тура, безперечно повставав в уяві Куліша вже при писаню Михайла Чарнишенка: Куліш описує тут цілу сербську ватагу Радивою і використовує нильно сербські пісні В. Караджіча. Любощі Михайла Чарнишенка пригадують неодиим любощі Шрамового сина, Петра. Навить сама Чорна рада над Кирилом Туром згадана вже тут;

¹⁾ Мих. Чар. III. 191—192.

козак Щербина оповідає Сербам про неї, про її причини і способ виконувая¹⁾).

У тій же повісті видко вже й Куліша етнографа; у ній багато народних пісень і пословиць; видко й студії над піснями, українськими і сербськими. Але вже найбільше знати в сій повісті історика, що й жалує за старовиною і дорікає землякам за те, що нівечать пам'ятки, і радить їм не робити сего. При кінці повісті позістив Куліш відозву до земляків, щоб йому прислали матеріяли до нової праці п. з. „Історія малоросійськихъ фамилій“. Матеріялів до сеї праці зібрав він небавом на один том²⁾).

Друга більша Кулішева праця, се його „Україна“ з 1843 р. „Україна“ — се ті самі думи, котрі Куліш у старости назвав „фанатичною імітацією кобзарських думам“, написаною тоді, як він „сліпуючи, брів по слідах Костомарі“³⁾. Року 1843 Куліш не знав ще особисто Костомарова, тож очевидно міг лише з творів пізнати його гадки та йти його слідами. Якими-ж то слідами Костомарова міг Куліш іти 1843 року? Костомарів до того року видав драматичні сцени п. з. „Сава Чалий“ 1838, — українські балляди (всіх 17) 1839, — збірник поезій „Вітка“ 1840, у Корсуновім „Снопі“ надрукував трагедію „Переяславська ніч“, а крім того ще деякі поменші твори в „Молодцку“ Бецького на 1843 р. і у „Снопі“. З творів же російських Костомарова була видана 1843 в Харкові його студія: „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“. Не знаємо того, чи Куліш читав сю студию, коли писав свою „Україну“ і чи вона взагалі вийшла в той самий час, а не пізнійше; але коли читав її, то з неї міг дізнати ся лише про велике історичне значінє народної поезії. Може бути, що Куліш і дорікає Костомарову за те, що за його приводом перецінював значінє дум. А може він „ішов сліпуючи“ слідом „Переяславської ночі“, де не затаєна ненависть до Поляків, подібно, як і в козацьких думах? Але ж тоді були вже відомі і „кровожадні“ Шевченкові „Гайдамаки!“. Голі й подумати, щоб Куліш не знав їх: так коли він дорікає лихим впливом на себе Костомарову, чому не дорікає тутже й Шевченкові? На мою думку тут про ніякий особливий вплив творів Костомарова на „Україну“ не може бути й мови; Кулішів докір Костомарову — се рахунок його з ним з пізнійших літ; хронологія тут у Куліша переплутана.

¹⁾ Тамже III, 56. ²⁾ К. Ст. 1899. I, 191. ³⁾ Народ 1892, стор. 248.

Коли можна тут говорити про який вплив, то про вплив Гомера на Куліша. Куліш читав Гомера в перекладі, вподобав собі його дуже і захотів сам бути Гомером, чи то тим автором, що на подобу Грека мав з відомих дум і зі своїх зложити історію України. Про се він і каже в епілюгу, де порівнює Греків з козаками, а сам хоче порівняти себе з Гомером, бо упорядкував думи та доповнив їх своїми, не найшовши між народом дум усіх потрібних до історії України. Де таких дум не було, там Куліш „згадав усе, що чув про козаків од самих бандурників і старосьвітських людей; згадав усю старовину, що позашисувано в літописях, як що коли діялось на Україні; да згадавши все те, да зібравши всі думки й гадки до купи — зложив отсе старими словеси нові думи про тих забутих гетьманів да й попритулював їх до кобзарських дум усюди, де вже діди не памятають, як співати. Не знаю тільки, чи потрапив зложити їх тим давнім, голосним, поважним складом, яким вони співають. Побачу, що то мені скажуть сивії голови, як поїду знов літом здовж і попереки“.

„Україна“ писана, як відомо, в Київі і в подорожі по київській губернії, де Куліш збирав історичні й етнографічні матеріали. Зміст „України“ показує, що сеж ніщо инше, тільки або дійсний етнографічний матеріал, або Кулішів такийже матеріал, тільки підроблений на лад народнього. Підрібені дум були тоді в моді, — Куліш був хоч на стільки сумлінний, що зазначив, що його, а що народнє, тай не давав свого за народнє. Всіх дум в „Україні“ дванайцять. З тих Куліш зложив першу, другу, третю, четверту крім деяких народніх уставок, в девятій думі пісні про Наливайка і про Лободу, десяту, одинайцятку, а до дванайцятої народньої додав своїх 80 віршів. Крім того як до своїх дум брав декуди народні вставки, так до народніх притулював свої, щоб була звязь і цілість. Виходить, що сам Куліш зложив з половину „України“, а другу половину взяв із уст народа, або з відомих тоді збірників пісень. В епілюгу читаємо, що Куліш мав намір писати епопею і про події за Хмельницького тай після нього, але сего наміру не виконав.

Тай невелика шкода, що не виконав його! Бо хоч він свідомо старав ся наслідувати віршовий розмір дум¹⁾, але се йому не всюди повело ся; декуди ввійшла мова таки зовсім проза-

¹⁾ К. Ст. 1899, кн. 2. 191.

ічна. Сиві голови мабуть сказали Кулішеви, або й сам він додумався, що не вдає складу дум — і праця лишилася тільки як документ його одушевлення на основі етнографії. Огоновський оцінив цілком справедливо сю працю, сказавши: „Хоча-ж Куліш подекуди щасливо наслідував поетичне складане народніх дум і вмів вдатно переплітати слова сих дум із своїм епічним писанєм, то „Україна“ не може ніяк уважатись поемою в роді „Іліади“, позаяк нема в ній єдності дії, ізза чого вона являє ся лиш збірником всіляких дум, а не епосом народнім“.¹⁾

Вдатнішим від „України“ наслідуванєм Гомера треба вважати ідиллю „Орися“, написану в домі Свідзінського в ті самі часи (1884), коли писана „Україна“. „Україна“ і „Орися“ хоч змістом своїм не грецькі, лише українські, але писані під очевидним впливом Гомера. Куліш наслідував тоді чужі взірці, хоч і давав свій зміст. Зміст „Ориси“ — се народній переказ, подібний, як у легендах про Вороніжських козаків, — таких переказів Куліш знав і зібрав не мало. Але оброблене сеї ідиллі нагадує доволі виразно шесту пісню Одисеї, як се вже замічали нероз Кулішеві жителі.²⁾ Що Іліада й Одисея дуже займали Куліша й пізніше, видно з того, що ще в 1848 році хотів він перекласти Одисею, але Бодяньський відрадив йому.³⁾

Як повставала „Чорна рада“, про се вже була мова. Коли-б не було доказів на те, що Куліш переробив і поправив сю хроніку пізніше в 50-их роках, то треба би чудувати ся зростови його артизму зараз по написаню такої з кожного боку молодечої роботи, як „Михайло Чарнишенко“. Але редакція „Чорної ради“, така, як ми її маємо в книжці, се очевидно Кулішева робота протягом довшого часу — він жеж десять літ по написаню хроніки випустив її у світ! От тям то нам лише мотиви хроніки прийдесть ся уважати думками Куліша з 40-их років, а оброблене його заслугою з 50-их років. Замітна річ, що перед тим, як Куліш задумав писати сю хроніку, він читав Гоголевого „Тараса Бульбу“. Не без основи можна сказати, що читаючи сей історичний роман, Куліш забажав показати, як він розуміє історичну повість. Друкуючи „Чорну раду“ в „Русской Бесѣдѣ“ 1857 р. він додав до неї епілог, у котрім каже, що Гоголь у Тарасі Бульбі розминув ся з історичною та етнографічною правдою, зладивши твір „ефек-

¹⁾ Ист. литер. руски т. III. I. 197. ²⁾ Там. 156. ³⁾ К. Ст. 1898. I. 294 і 1897. IV. 243.

гвий. потѣшающій воображеніе, но мало об'ясняющій народную жизнь". Сам же Куліш „желавъ выставить во всей выразительности олецтворенной исторіи причины политическаго ничтожества Малороссіи, и каждому колеблющому ся уму доказать, не диссертаціей, а художественнымъ воспроизведеніемъ забытой и искаженной въ нашихъ понятіяхъ старини, нравственную необходимость сліянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ. А это соединеніе уже было шагомъ къ потерѣ своей индивидуальности".¹⁾ Коли справді такъ виразно розумів Куліш свою задачу при писаню „Чорної ради“, то се характеристичне для нього з того боку, що вже в самих початках своєї діяльности він дивився на злуку України з Росією так, як у 70-их роках. Се-ж і був погляд його професора Макеєвича і иньших. Гадка така оправдувала не так історичний факт злуки України з Росією, як факт нерозлучности її в 40-их роках 19-ого столітя. Ті люди, до котрих Куліш належав і котрих він знав, не були противниками російської держави, не були сепаратистами. Вони бажали федерації Славян, але — як сам Куліш каже — „під протекцією всеросійського імператора".²⁾ Українці погодилися з історичним фактом злуки і шукали причини, чому воно склалося так, а не инакше. Куліш подав у „Чорній раді“ сі причини: а то розлад поміж козаками самими і поміж ними а „чорним людом“, поспільством. Не жалувал красок, щоби показати сю незрілість козаків, але разом ще й не позбув ся любови до козаків. Тодішній Кулішів настрій найліпше показує одно місце з „Чорної ради“, де він говорить і про себе: „Шрам, хоть і сердивсь на Запорожців, да й сам не постеріг, як задививсь на їх. Добрії молодці багато інколи діяли людям шкоди на Вкраїні, да мимо того якось припадали до душі всякому. Нераз доводилось мнї самому слухати, як иньший дід, споминаючи їх пакости, зачне було їх коренити, а далі, як заговорить ся, як забалакаєть ся про їх звичаї да ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль стане сіромах, зачне сива голова гуторити про них, як про своїх родичів. Чим же то, чим тії Запорожії так припадали до душі всякому? Може тим, що вони безпечне, да разом якось і смутно дивились на Божий мір? Гуляли вони і гульнею доводили, що все на сьвіті суета одна. Не треба було їм ні жівки, ні дігнї, а гроші

¹⁾ Рубини Гербль 1858 г. кн. I. 145. ²⁾ Художественн. 28.

розсипали як полову. Може тим, що Запороже і споконвіку було серцем українським, що на Запорожі воля ніколи не вмрала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до послиду дней не замовкали, і було те Запороже як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й принадало так до душі всякому“.¹⁾

Нема сумніву, що так думав про Запорожців не тільки Шрам або який небудь свий дід із 17-ого столітя; так думав і Куліш. І він хоч сердився на козаків, та доказував своєю хронікою, що не в їх силі було задержати Україну вільною, самостійною, а проте любив їх за їх козацький світогляд, за їх бажаня волі та за предківські звичаї, пісні і т. п. Адже зовсім те саме писав він 1844 року у відомім уже листі до Юзефовича! Саме тоді й писав Куліш Чорну раду. Історик, що хоче подавати правду, хочби й велику людям, розходився тут із романтиком-етнографом, котрому була люба ідеалізація свого народу. Видко в чоловіці боротьбу, в котрій високий ідеал „правди“, хоч і по своїому нераз понятій, бере верх.

Коли порівняти „Чорну раду“ з „Михайлом Чарнишенком“, то так і видко, як Куліш висвободжувався щораз більше з пут романтики. Він і в Чарнишенку більше історик, як романист; але слідів романтики там значно більше, як у „Чорній раді“; у Чарнишенку він ще молодик-ідеаліст, що не жалує рожевих красок і сповідаєся що хвилями із своїх думок і почувань: у Чорній раді він уже учений, що тільки раз у наведеним горі місці — висунув себе наперед; деінде ми його не бачимо, читаємо тільки його хроніку та з фактів сами собі висновуємо авторові погляди на описуваний час. Погляди ці — об'єктивні, хоч і не без прямишки авторових симпатій. „Я подчявиль всего себя былому, и потому сочинение мое вышло не романомъ, а хроникомъ въ драматическомъ изложеніи. Не забаву празднаго ума имѣлъ я въ виду, обдумывая свое сочинение“ — каже Куліш в епілозі, мов на докір Гоголеви за його „Тараса Бульбу“. Свою Чорну раду уважав

¹⁾ Чорна рада, виданя „Діла“ 51.

він першим українським історичним романом, по формі таким, як повинні бути історичні романи.

„Чорну раду“ оцінили з різних боків докладно М. Костомарів, М. Максимович, Петров і п.¹⁾ Костомарів указав на те, що Куліш зобразив у своїй хроніці і політичні пристрасті, і боротьбу егоїстичних забагів (побуждень) і родинний побут, і могутність та слабкість духового життя України в половині XVII століття.¹⁾ Він висказався про хроніку з великими похвалами. Не менше цинив її і Максимович, хоч за Кулішів докір Гоголеви показав йому, що його хроніка таки не всюди чиста історія. Російські критики²⁾ звернули увагу на інтересний бік хроніки, а то на „задні думки“ Куліша. Не в лад їм було, що Куліш своєю хронікою немаче доказував, скільки енергічних сил зискала московська держава через злуку з Україною. Виходили вони з того погляду, що всякі так звані „задні думки“ шкодять артистичному творови; очевидно, не звернули уваги на те, що пнйша річ: провідна гадка. а пнйша: тенденція.

В Кулішевій „Чорній раді“ ми ще найменше бачимо тенденції. того звичайного у нього в пізнійших літах накручування фактів на лад поставленої завчасу програми; тут він ще доволі безпристрастивий, спокійний, без романтичної афектації; він ще бачить у мвнувшинї не тільки лихі сторони, але й добрі. Позбути ся всяких „задних думок“, звісно, годї — мусить же письменник мати свою думку про те, що пише, і своє становище, з якого судить! Адже й ті критики, що закидали йому „задні думки“, робили се задля своїх задних думок!

Загальний осуд усіх критиків „Чорної ради“ був користний для Куліша: хоч і показали деякі похибки, висловили деякі бажання, що чому воно так, а не інакше, — але в кінці всі згодили ся на те, що в Чорній раді погляд автора широкий і глибокий, що се праця оперта на широкім науковім підготовленю, та що в нїй багато артизму. До сих оцінок можна додати тільки се, що в порівнаню з Михайлом Чарнишенком треба вважати „Чорну раду“ величезним поступом, майже скоком наперед, важним так із артистичного боку, як і з наукового. Щож до провідної думки „Чорної ради“ — то вона в порівнаню з Чарнишенком далеко виразнійша.

¹⁾ Гл. Очерки Петрова 288—290. ²⁾ „Библиотека для чтения“ 1867 г. т. 146, кн. II.

ширша і глибока: тут уже показана історія з усіх боків, хоч і зі становища Куліша. Про се становище Куліша, з якого вийшла провідна думка „Чорної ради“, можна, звісно, сперечати ся з наукового боку, хоч і тут такий історик, як Костомарів, мав самі тільки похвали для Куліша — той самий Костомарів, з котрого ученою діяльністю Куліш потім не годив ся; — для нас, що глядаємо поступенного розвою Куліша, інтересний був при Чорній раді його намір і його погляд на історію.

Та, видко, в 40-их роках не зовсім ще певні були погляди Куліша на історію України, коли, як каже, своєю „Повѣстью объ украинскомъ народѣ“ 1846 хотів „побудити про і сон-тра, щоби таким способом рішити деякі питання про значінє Українців у моральній діяльності славянського світа.“ Ся книжка Куліша мала „служити проблемою сеї великої праці, яку буде повинен сповнити будучий історик України“. Куліша мучили очевидно сумніви, зацеплені йому Поляками й історичними студиями: він ще рішає сю проблему в душі романтичної ідеалізації бувальщини. Праця була зроблена на скору руку, але саме через те вона й характеристична для Куліша. Ю. Самарин так оцінив її 1850 р. у своїм дневнику. „Сеї майстерський, прекрасно написаний начерк історії України замітний особливо тим, що факти, виведені в ній, ясно показують односторонність поглядів автора і доказують цілком певно думку зовсім протилежну тій, яку він висловляє досить ясно в різних місцях. Україна могла би стати ся самостійною, коли би не зрада шляхти і не панованє Москви, — ось що старає ся автор вмовити в нас!“¹⁾ Сумніви Куліша видко в тім, що коли в Чорній раді він доказував потребу злуки України з Росцею, то у сій „повісти“ сам собі ставив питанє, чи справді доконче потрібна була ся злука. І на перше й на друге питанє находив сильні відповіді і тому вагав ся.

Історія й етнографія були його найлюбійші занятя. Одним том пізнійших „Записокъ о Южной Руси“ мав він уже 1846 р. готовий, але що видав його десять літ пізнійше у збільшенім обемі, то ми й поговоримо про нього пізнійше.

Підчас побуту в Тулі Куліш зовсім тим самим методом, як писав Михайла Чарнишенка і Чорну раду тільки очевидно з більшим досвідом, пише історію Самозванцями і дві повісти з того

¹⁾ „Рускій архивъ“ 1887, кн. 2 стор. 229.

часу. Спершу думає не зважати на історію і основати свою повість на переказах, подібно, як Михайла Чарнишенка, а потім, так як при Чорній раді, студнює історію, бо хоче писати правду. Основа Алексѣя Однорога зовсім нагадує основу Чарнишенка і Чорної ради. У придумуваню фабули Куліш мав тоді, можна сказати, шаблон. У Чарнишенку син покладає батька і любов доводить його до того, що стає проти батька. За дівчину виходить битва. В Чорній раді лучить Куліш різні події оповідаєм про сватанє Петра Шрама; за дівчину виходить знову двобій Петра з Туром і пнвші пригоди. За дівчину бють і Тура. Алексій Однорог переживає цілком подібні пригоди, як Чарнишенко; і він покинув батька та через дівчину станув у битві против батька. Як бачимо, Куліш не лемив собі дуже голови над фабулою: любов з перешкодами була й для нього тим клеєм, котрим склеював різні сторінки з історії. Вжеж придумував він і різні пнвші пригоди, але так і видко, що се в нього була побічна річ: йому йшло про історію. Витягши свого героя у світ, Куліш тягає його від приятеля до ворога, щоби показати історичну подію з обох боків. Так і пригоди Однорога показують нам увесь рух званій Самозванщиною. Примішано тут і перекази народні і пнвші прикраси з поля етнографії. Але через те саме, що Куліш переладовував свої повісти історичним материялом, лучив його часом занадто тонкою фабулою, при тім же пильнував ся як строгий учений брати сторону котрого небудь із своїх героїв і дати широкій відплив своєму чутю, всі його повісти з того часу, як се вже помітили критики при Чорній раді, лишають читача холодним. Їх можна відложити на бік до завтрішнього дня, як яку небудь історичну студію: се наука а не справа серця, се історичні студії, а не психологічні. Те саме можна сказати і про „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Дмитрії Самозванцѣ“.

„Потомки заднѣпровскихъ гайдамакъ“, хоч се тільки виривок з більшої повісти „Искатели счастья“, зовсім під пару попереднім історичним романам із українського життя. „Ідея сего романа — моя задушевна мрія“, писав Куліш про сю повість 1856 р. Як з виривку судити, то яка-ж се Кулішева мрія, де то шукають щастя сї „искатели счастья“? Річ діє ся коло року 1810. У село Крутоярівку приїздить пан прибитий горем: його батько помер, а він сам розвів ся з жінкою. З горя бажає робити добро людям і займає ся родиною потомка гайдамаків, старого

Дундука. Застає він у сій родині просто патрiархальні відносини батька до сина і сина до батька, свідому гордість, незалежність, чесність, — самі найкрасні прикмети у потомків гайдамаків! Мало того, він знаходить ще в Крутоярівці відоме побратимство, приязнь аж до самовідречення. „Чесність старого Дундука очарувала мене, — оповідає сей пан — пнші привязали мене душевною і сильною потребою любови. Ось вони! — думав я — наслідники розбійничого іменн!“¹⁾ От і помагає пан Дундукам, а радше хоче допомогти, але ті не приймають помочи. Здаєть ся, дальше у повісти оповідає Куліш, як сей пан за проводом щасливого Дундука глядає і собі щастя подібним способом. Але вже й сам впривок з повісти показує, що задушевною мрією Куліша тоді, як він писав сю повість, було не що инше, тільки патрiархальне українське житє, яке він рисував і перше. В „Потомках українських гайдамаків“ фабула подібна, як у попередніх повістях: син з любови до дівчини йде против батька, хоч незвичайно поважає його. Мотиви його поступованя не менше людянн, як у батька. Крім того і в сїм оповіданю находимо народні перекази про Байду і про Гаркушу — Куліш усе черпав матерiял із етнографічних збірників.

Воспоминання дїтства Миколая М. також не зачіпають нічим часу, коли писали ся — се вемов також історичні оповіданя з кінця 20-их і початку 30-их років 19-ого столїтя! Куліш очевидно бажав спробувати своїх сил і в оповіданях із новіших часів. Як уже було сказано, можна вірити, що сї оповіданя у свій час подобали ся; але тепер не можна їм признати великої вартости. Балакучість без потреби, ставанє на котурни і ставленє героїв на котурни, афектований прикрий тон роблять тепер із сих оповідань не дуже милу лектуру. Так і здаєть ся, що сполохана засланєм і сучасними обставинами Кулішева душа шукала щастя і спочинку то в хатах гайдамацьких потомків, то в домах ідеалізованих Улян Терентєвен або новгородських Яковів Яковлевичів і Теклюсь. У сучасних обставинах не находив собі Куліш спочинку і щастя. Він і сам глядав у ті часи щастя та спочинку на селі на Україні та повтаряв, неначе другий Дундук: „Лучше тут носити свитку, ніж там (у Петербурзі) жупан... Аж дихати легко!“...

¹⁾ Повісти П. А. Куліша, т. IV 323.

Я зупинив ся на перших п'ятидесяти роках Кулішевої діяльності може й за довго, але з наміром, бо увесь дальший розвій Куліша основує ся на сих літах. Виходить, що Куліш у першій добі своєї діяльності був романтиком-українофілом. Його українофільство складало ся з любови до рідної мови, історії й етнографії — особливо до історії козаків, котрих уважав представителями українського народу в минувшині — але не сягало так далеко, щоби було рішучо противне цілковитому зілляню України з Росєю. Кулішеви йшло головню про збереженє української старосвітчини, як характеристики України, що у спільнім житю з Московщиною може і повинна мати своє лице. В тія зберіганю старосвітчини перемогало ще в Куліша романтичне молодече одушевленє, що й зазначило ся в нього найбільше „Повѣстью объ украинскомъ народѣ“.

Але се одушевленє щораз більше охолоджувала наука зі своєю першою засадою: безпристрастність і правда. Уже ріжні історичні дані, зібрані в Михайлі Чарнишенку, свідчать, що для них, для сеї історичної правди, Куліш готов був пожертвувати і цілістю романа. Се був отой науковий інтерес Куліша, що мішав ся йому в белетристичну діяльність, і можна сказати, перемогав у його творчости та сипшав полет фантазії. „Я не романист!“ повторяє Куліш у М. Чарнишенку два рази, вважаючи себе радше етнографом та істориком. „Хочу, щоб се була не видумка, а правда“, каже 1846 про свою Чорну раду, котру й називає хронікою. Історичну правду розумів він тоді так, як і годить ся: не вірив самим тільки українським жерелам. Він розумів, що, аби знати дійсну правду, не можна маловажити й иньших жерел, в. пр. польських і російських, і все тішав ся, коли їх найшов або коли почув иньші погляди. „Не вислухавши обох сторін, годі дізнати ся правди“, писав ще 1846 р. Але в оцінюваню історичних жерел був ще Куліш не зовсім певний; тут ще „своє“ нераз перемогало, тому що було своє.

В Тулі починає він писати історичний роман із часів Самозванщини і покидає його, бо бачить, що „до що брехати, коли правду можна ось-ось намацати?“ Отже пише перше історію Бориса Годунова і Дмитра Самозванця і тільки тоді ладить повісти про Однорога і Бориса. Притім він поводить ся не тільки особистими причинами (хотів дістати від властивї дозвіл друкувати, через що очевидно й вибрав тему не українську), але й науко-

вими; він з таким самим жаром, як займав ся українською історією, займає ся і Самозванщиною. І повісті на сю тему вийшли так само, як попередні, не то історичною хронікою, не то романом. Але тут же повість „Искатели счастья“, хоч і написана 1850 р., свідчить, що погляд його на українську старосвітчину зовсім не змінив ся; він описує потомків гайдамаків так принадно, так ідеалізує їх, що зараз видко у всім давнє Кулішеве молодецьке одушевленє, давній вплив романтики.

Так підчас побуту в Тулі Куліш є ще той самий, що був у початках 40-их років, лише круг його відомостей ширшає; він учить ся. Студії над Самозванщиною збільшають його історичні відомости. Він уже не тільки український історик, але й російський. Його глядає правди в історії спершу з наукових причин, аби була правда, а потім у пізнійших роках із чисто людських причин, треба нам сильно підчеркнути, як найважнішу черту в характері Куліша.

Добре підготовлений до наукової роботи знанєм язиків, він із Тули переходить у Петербург, але тут не находить для себе поля до роботи і їде на село, та літературними студіями починає період своєї дальшої діяльности. Під впливом змінених обставин у Росії і власних студій його українофільство набирає більше змісту і стає явно національним українством. Дальших десяти літ роботи ставить його на переді українського руху.

II.

История Кулишевскихъ работъ від 1853 до 1864 р. — О духовномъ соединеніи Южной Руси съ Сѣвѣрною. — Записки о Южной Руси. — Народныя пѣсни. — Грамматка. — Проповѣди. — Раці надъ Гоголемъ, Квиткою, Маркомъ Вовчкомъ і Шевченкомъ. — Хата і Основа. — Переклади. — Повѣсть о Южной Руси. — Липовея пуши. — Майоръ. — Исправницкая дочка. — Украинскія незабудки. — Другой человекъ. — Дѣвоче сердце. — Тайна. — Досвѣтки. — Историчні і літературно критичні студії. — Мартинъ Гакъ. — Брати.

Заки приглянемо ся Кулішевимъ працямъ з років 1853—1864. вусило перше хронологічно оповісти їх історію. Не всюди можна

докладно сказати, як повставала яка праця і коли, але при більшості праць можна на основі Кулішевих листів означити час і обставини, серед яких вони повстали.

Взявши насамперед „Чорну раду“ на увагу, як річ найдавнішу, з 40-их років, мусимо пригадати, що Куліш у вересні 1846 р. далі шукав матеріялів до сеї своєї повісти, хоч вона була вже скінчена. Вже тоді бажав він, щоб Чорна рада „не була вигадкою, тільки правдою“. Вісім літ потім він клав собі за задачу так само писати про давні криваві роки тверезо, щоб що листок, то й зерно, щоб не було половин або пустоцвіту. Перший в українській літературі історичний роман, яким була „Чорна рада“, Куліш уважав таким важним, що коли 1856 р. рішився його друкувати, то зладив до него передмову, яка тільки посередно вязала ся з ним. У ній говорило ся про духову злуку південної Русі з північною. Була се важна заява думок із сфери тих самих, з яких узяли ся пізнійші Кулішеві пересвідчення. Пишучи сю передмову, Куліш не був певний себе. Перед друком він розіслав її знайомим у рукописі і просив їх гадки. І так до В. В. Тарновського-батька писав він 27 марця 1856:

„Посылаю вам із сею поштою обезпеченим письмом свою статью: „О духовномъ соединеніи Южной Руси съ Сѣвровою. Предисловіе къ Черной Радѣ“. Прочитайте її перше в родині, а потім на вечері у себе, у Галагана або Юзефовича, не зважаючи на те, які тут траплять ся люди і чи буде в них або не буде стряжене волосє. Потім не полїнуйтеся звістити мене, нічого не скриваючи, що будуть говорити про неї учені мужі і прості смертні. Коли-б і всі сказали в один голос, що се нісенітниця, то так просто і напишіть мені, додавши і свою гадку, яка-б вона ні була. Приватні замітки також мені потрібні. Ще не знаю, чи скоро буде і чи в загалі буде друкована ся статя, але вона може бути у многім поправлена, відповідно гадкам київського ареопагу. Київські відзиви для мене, в тім випадку, з усього зайважнійші, бо тут ціла роздроблена літературна діяльність України доведена до свідомости і показана їй дорога, котрою повинна іти від сьогодні. Коли моя статя не покаже ся дурницею (чепухом), то буде спершу надрукована в „Русской Бесѣдѣ“ як оголошенє про виданє оригігалу Чорної Ради, а потім при самій Чорній радї як передмова“. 1)

1) К. Ст. 1898. II, 116.

Що відповів Тарновський Кулішеви, не відомо, але з листу Куліша з 6 червня 1856 знаємо гадку Грабовського про передмову. Куліш каже:

„Написав же до мене й пан Грабовський про передмову до Чорної ради. Сей каже, що праведно возіс я Квітку, а от коли-б не пересолів на Тарасові. А про Гоголя,¹⁾ то аж дивуєть ся, як ми можемо ізглаголати праведний суд про такого чоловіка серед такої літературної заверухи. І я так думаю, що художницької слави Гоголевої я не знищив, сказавши, що в одному ділі, або в одну пору він був іще голоцюцьком, а в другу зробив ся підлітком, а потім так пурхнув, що й не піймаєш. А то-б отсе вже зробить автора Бульби своїм оракулом та й ні ступня у історію дальше! Нехай хто хоче контентуєть ся Бульбою, а ми, не казавши про його ні слова, тільки огласимо свої розправи про ту старосьвітчину (от хоть би і в другому томі Записок), то всяке й побачить, що під Тарасом Бульбою землі не має і що нераз він воює з марою, а не з людьми. бо нічого такого не було, або було зовсім не так, як у його. Що більше пізнавати-мем свою старосьвітчину, то все більше будем давати догану Гоголевії поезії, і зостанеть ся вона для правдивого знавці тільки доводом, що зможе чоловік почути душею, не маючи кругом себе наукового світу“.²⁾

Свою гадку про Гоголя опирає Куліш на власних студиях над його житєм і працями, якими тоді займав ся, — так у передмові він виступив у-перше і зі своїми літературними поглядами. Тому й займемо ся ми потім сею передмовою докладнійше, а тут доведемо до кінця історію видання „Чорної ради“. Дня 24 жовтня 1856 Куліш писав Тарновському: „Про Чорну раду йде справа з головною управою цензури. Дуже додають надії. Земляки, прочитавши її, попали в неказаний захват, себ то ті земляки, що заняті в управі; а передмову повторяють тирадами на память. Не давайте вашого списка нікому: в ній багато сказано не так, як треба“.³⁾ Виходить, що передмову Куліш переробив. Вістка з 20 падолиста 1856: „Наконець в обороні Чорної ради повстала сильна партія і рішила ся або впасти або побідити. Трохи чи не дійде справа аж до високого порога, але мабуть обійдеться ся без того“.⁴⁾ Вістка

¹⁾ Куліш писав у передмові між иньшим, що інакше розумів історичну повість, як розумів Гоголь.

²⁾ К. Ст. 1898. IV. 358.

³⁾ К. Ст. 1898. II. 124. ⁴⁾ Іб. 125.

з 26 падолста 1856: „Нехай не смутить ся серце ваше (Тарновського): Чорна рада пропущена і в той час, як ви будете читати сі рядки, станки Якобсона будуть працювати з можливою для них скорістю. Я заложив тут українську друкарню, з котрої складачі спершу втікли, кажучи, що складати сю тарабарщину — все одно, що складати по грецьки, але тепер так управились, що по другій коректі можна підписати: печатать! Найбільше обовязаний я обер-прокуророви св. Синода¹⁾ за Чорну раду. Він не вагав ся поручити ся своєю репутацією за чистоту моїх намірів. Моїм цензором був Лажечніков, що мені дуже приємно. Російський романіст подав руку українському²⁾“. Як бачимо, немало клопоту мав Куліш із Чорною радою. Російського перекладу сего розана Куліш не хотів друкувати, але прийшлося круто і він продав його у той сам час, як друкував український оригінал, у „Русскую Бесѣду“. Заплатили йому там добре: по сто рублів за аркуш друку, та ще й дали 500 окремих примірників³⁾. Передмову хотів Куліш надрукувати при перекладі, але цензура здержувала її. „А знаєте, що робить ся з передмовою до Чорної ради?“ — писав Куліш Тарновському 19 січня 1857. „Перенесли її аж у „совѣщательный комитетъ главнога правленія цензуры“. Поділились голоси: одні речуть, що при-тьмом треба розрішити, не вичеркуючи нічого, а другі: „Ой ні! поміркуйте, що з сього буде? — А комітет той засідає раз у місяць, да ще поки через канцелярське митарство проведуть, то наждемось у волю“.⁴⁾ Але в кінці цензура пустила передмову — і так 1857 р. вийшла українська „Чорна рада“ і російська з передмовою чи радше епільоґом, бо не міг передмова дати перед повістю.

Не менше клопоту мав Куліш і з „Записками о Южной Руси“. Один готовий том сих Записок під первісним заголовком „Украинскія преданія“ лежав у Бодянського від 1846 року і з поданих уже перше причин не міг побачити божого світла. Тимчасом 1853 р. в літі Куліш записав у Сосницькім уїзді 12 великих дум, з котрих декотрі, як про Хмельницького, гетьмана Хвеська Ганджу Андібера і н., були зовсім нові, а інші мали дорогоцінні обичаєві (правописательні) і історичні черти і подробиці. Крім того доставив Кулішеви багато пісень чернигівській Білозерській. З тої нагоди писав Куліш Бодянському 18. вересня 1853: „Я прийду до

¹⁾ Гр. Олександр Тольстому. ²⁾ К. Ст. 1898, II, 126 і 125. ³⁾ К. Ст. 1898, IV, 362. ⁴⁾ К. Ст. 1898, IV, 364.

вас з дуже важним збірником; але коли-ж прийде час видання вашої колекції?"¹⁾

Того-ж року 1853 прийшла Кулішеви щаслива думка описати зі споминів свої стрічі з людьми, від котрих записував перекази і думи, і вставляти в бесіди з ними перекази так, щоби з того вийшла жива історія останніх часів українського козацтва. Хотів він зробити се головню для молодого маляря Льва Мух. Жемчужнікова, що літом того року їздив по Україні, займав ся її історією, етнографією і письменством, і нарисував багато українських типів. Жемчужніков хотів рисувати аквареллю ряд ескізів, що уявляли би все, що збережено від забуття в переказах²⁾. Отсей самий артист і подав опісля кілька рисунків у „Записках о Южной Руси“.

Бодянський своєї колекції не видавав і се почало в кінці сердити Куліша. Але поки не найшов накладця для Записок (Тарновського), то ждав. Бодянський не хотів мабуть випустити Кулішевого збірника з рук і се дало Кулішеви причину до такого листу 12 падолиста 1854: „Я вам (Бодянському) служив вірою і правдою в тій справі, поки не явили ся люди, що найшли гроші на видає сих дорогоцінних пам'ятників старовини. А коли ви приступаєте до видання вашого збірника — то я ваш покірний слуга, і вже тоді не дам нікому. Адже я спершу давав Максимо-вичеві — зволікає і зволікає; потім Срезневському — зволікає і грабить;³⁾ потім вам — чекаєте і чекаєте. Я всюди пхаю ся зі своїми нахідками, за користями не вгаваю ся, не придержую в себе, у мене нема того, чого-б я не був готов відступити кождому, хто працює для загального добра, і тому не дивіть ся на мене, як на якого відступника. Я все той самий, що і в 1846 році. І вчора Куліш і сьогодні Куліш“.⁴⁾

В кінці Бодянський звернув Кулішеви його збірник. Року 1855 Куліш роздобув ще 1600 пісень, записаних Ніговським у Харківській і Полтавській губернії. Тоді став він намовляти Бодянського, щоб той видав свій Збірник пісень, а сам почав приготувляти до цензури збірник переказів, дум, казок, легенд і кри-

¹⁾ К. Ст. 1897. IV. 278.   ²⁾ К. Ст. 1897. V. 453.

³⁾ Куліш дуже нарікав у листах на Срезневського, який його протримав і не видав йому збірника.

⁴⁾ К. Ст. 1897. IV. 460.

тичні погляди на всячину в українськiм життi. Хотiв розрушати дослiдувачiв України.¹⁾

В лютих року 1856 цензура пропустила перший том „Записокъ о Южной Руси“,²⁾ Тарновський дав гроші і Куліш став печатати 2400 примiрникiв, маючи надiю, що хоч би на сей перший том не було покупу, то потiм, як видасть дальшi томи, такi будуть його купувати.³⁾ Богато клопоту мав з друкованем, але вкiнцi видав перший том. Про се звiстив вiн Тарновського листом з 24 липня 1856 р.:

„Скоро сказка говориться,
Дiло меленно творится.

„На силу да на превелику скiнчив я друком „Записки о Южной Руси“. да й то покинув їх там (у Петербурзi) iзшивати і до ладу доводити, а сам ухопив двi чи три книжки тай лечу отсе на Украину до своїх любих землякiв“.⁴⁾

Треба було тепер брати ся друкувати другий том „Записокъ“. „Тимчасом грошей у мене нема — нарікає Куліш перед Тарновським 20 листопада 1856. — Записки о Южной Руси поки що iдуть дуже помалу. Другий том друкує ся на довг і коли я від вас не дiстану заповоги, то буду у великiм клопотi. Тепер уже без сорома казка: пришлiть менi грошей, да не оскудiють крiпость моя“.⁵⁾ При другiм томi мав Куліш такий самий клопiт iз друкарнею, як і при першiм. За складане українськiй мови друкарня брала з Куліша дорого. Тим то й книжка не могла бути дешева. Не всяка друкарня згiдна була печатати по українськи і тому, коли цензура держала в себе статю Грабовського про Острианицю, призначену для Записок. Куліш покинув займатися Записками, що були майже готовi, і друкував Чорну раду, що очевидно коштувала його також не мало. „Оттi к сiї коштують менi багато грошей і працi — писав Куліш до Юзефовича 2. грудня 1856. — А що ж робить, коли земляки забули читати по свойому? Уже коли я їх не навчу, то не научить їх і левий дiдько. А що щиро працюю, то нехай менi Бог так у царствi небесному заплатить! І поти буду працювати, поки сили моєї стане. Аби менi Бог помогав, а покажу я всю нашу старовину, як на картинi, почавши од львівського

¹⁾ Пер. лист з 16. вересня 1855 р. III. 462 і 463. ²⁾ К. Ст. 1898. II. III. ³⁾ К. Ст. 1898. IV. 354. ⁴⁾ К. Ст. 1898. IV. 361. ⁵⁾ К. Ст. 1898. II. 125.

братства да аж до Калниша і Головатого. Коли вже славить Русь перед чужоземцями, то оттут її славить!*)

Завзятий був Куліш мило клопотів, які тоді переживав. У саму пору прислав йому Тарновський 500 рублів. Куліш відписав йому на те 24 грудня 1856:

„Спасибі вам за 500 рублів. Був я сими часами у великій нужді: усе, що взяв, то за книжки, то що, усе вгати в папір да на друк, а діла свого, слава Богу, не поисував і не зневажив... Другий том „Записокъ о Южной Руси“ дійшов до кінця да й зупинивсь, бо й доси не получив я статі про Острианицю, котора дуже в йому потрібна. На те місто, щоб часу не гаять, печатаю „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Дмитріи Сахованицѣ. Чтеніе для молодыхъ людей“. Дорогий буде другий том, бо в йому 25 пісень із нотами і 4 картинки. Шкода, що отсе ви, дорогой друже, звѣнтили об Записках. Такі книги, як Чорна рада, дуже потрібні і вжиточні, да сами по собі не поставлять на ноги літератури, бо вона повинна бути підкована на всі чотири наукою. На те не вважайте, що книжки не йдуть по руках: пійдуть, не бійтесь. Аби мені з грошима вправить ся, а „Записокъ о Южной Руси“ я не покину, поки моєї сили, і ви побачите, що з їх вийде! Випускати художественні твори без піддержки критики, етнографії і історії — все одно, що висплати полки без обозу. Се наша харч, се наші запаси, се наша зброя, се наші гармати. Коли-б мені сила да гроші, я-б обьявив, що вийде шість книжок у год, да й бив би огненным боєм поти, поки всякий розум до мене прихилив ся-б. Іще нема на світі печатної Руської історії, і не буде поти, поки не розберемо ми, южній Русичі, своїх діл із Польщею й Москвою і поки самі в себе в дома не розливим ся. Чи не опасуетесь ви, добродію, щоб я не втонув в калазарі, заклопотавшись над Записками? Не бійтесь і сього! Навчила мене біда служити чурою, навчить мене і отаманувати, бо недурно сказано: Терни, козак, отаманом будеш. Коли-б тільки все йшло по мойому, зробив би я так, що й німії в мене-б заговорили: давав би я тільки зерно на посів, а орали-б, сіяли, жали і молотили-б у мене люди, і було-б у мене в засіках завсегла повно. Да вже, як би ні пішло моє діло, а чогось же таки дороблю ся я на світі, бо кажуть: роби, небоже, то і Бог поможе!**)

Ще минуло троха часу, бо цензура довго задержувала статтю про Острианицю,¹⁾ — і вкінці в перших місяцях року 1857 вийшов другий том „Записокъ о Южной Руси“.

На другий рік 1858 почав Куліш ладити третій том. До Каменецького, управителя своєї друкарні, писав, щоб поприслав йому деякі збірники пісень, що лишив у Петербурзі, та просив докінчити потрібні випуски з Публичної бібліотеки. Про ці випуски хотів він написати трактат. Але сам бачив, що не встигне видати всі пісні нараз. Отже писав: „Оброблю я сотню і подам свій погляд, яке хосенне таке обробленє для молодї нашої літературї“.²⁾ Се писав він 12 червня і мав очевидно охоту робити над тим, але Каменецький не прислав йому нічого, і Куліш мусів роботу відложити на півший час. Отже й дорікав Каменецькому у листі з 25. серпня 1858: „Тепер третій том відкладає ся лише для того, що ви не прислали мені нічого. А я не у всякий час можу ним зайнят ся“.³⁾

Однак пізнійше Куліш таки заявив ся ще сям ділом — і наслідком того були „Народныя пѣсни, подобраныя Кулишомъ“, а надруковані не як третій том „Записокъ“, лише в „Народномъ Читаніи“ за 1859 рік.

Habent sua fata libelli! — приходять на думку ся пословиця, коли ми оттак слїдимъ за книжками Куліша. Справді „скоро сказка говориться. — діло медлено твориться“. Се-ж більканайцять літ праці, хоч і порозриваної, треба було на ті етнографічні збірники, що видав Куліш. Але за те імя його як етнографа все буде в повазі.

Зберігав він оттак старовину свого народу, але при тім не забував і на живих своїх земляків. Він звернув увагу на проповіді для народу. „Бать у нас — писав він Тарновському 8 мая 1856 — надруковані по нашому проповіді Гречулевича, тільки плохенька мова, да ще й по подольському слєбизованю. Так я сю книжку гарненько виправив і Гречулевич оддає мені — що хотя з нею чевити. Як би надрукувати її в друге да пустить по Україні, то велике-б з того добро було народу христьянському“.⁴⁾ Але як став Куліш конраляти проповіді, то й повиходили проповіді ве Гречулевича, лише Куліша. „Проповіді иншу, покинувши рішучо

¹⁾ К. Ст. 1898. IV. 365. ²⁾ К. Ст. 1898. 237—238. ³⁾ Ibid. 243. ⁴⁾ К. Ст. 1898. IV. 357.

Гречулевича і навіть Інноцентія — писав Куліш 24 жовтня 1856. — Ви побачите проповіді, обернені до такої пастви, в котрій можуть бути пани і гетьмани. Тепер думаю про нову працю для народа: переклад євангелія, зладженого по порядку подій, з відповідними замітками. Цензор каже, що се можна зробити¹⁾

Про ті самі проповіді писав Куліш до Мих. Павлика в р. 1892: „Гречулевичові проповіді написав я на ново, відкинувши туну попівщину, аби сказати згід попової егиди слово правди євангельської (не княжницької і фарисейської) народови, що блукає із церкви в церкву, як овечки не імущі пастуха. Хто читати-ме мої листи до цензора Платонова-Гплярова, той знайде в моїх листах, що не загубились у Гплярова-Платонова, і таке слово: „Эти проповѣди писалъ я самою горячею кровью моего сердца“. Чи так же пишуть про чужу ще й попівську працю?! Через моє якби друге видання розійшовся я і з сином автора, петербурським Гречулевичом“...²⁾

В надолісті 1856 р. були вже проповіді надруковані. Посилаючи кілька примірників їх Тарновському Куліш писав 26 надоліста 1856: „Читайте першу проповідь і зараз переходіть на сторону 100, себ то до тих проповідий, що я писав їх по повероті з України. В них виразила ся вся душа моя. Напишіть мені, котрі проповіді вам більше сподобали ся, і що будуть казати Кляши“.³⁾

Проповіді вийшли з друку п. з. „Проповѣди на малоросійско мѣ языкѣ протоіерея В. В. Гречулевича, переработанныя и дополненыя Кулишомъ“ і мають дату 1857, хоч уже 1856 були готові.

Намір перекласти євангеліє на українську мову Куліш небагом почав виконувати, як видно з його слів з 2 марта 1858: „Костомарову я напишу, що Євангеліє од Йоана давно вже мною переведено і знаходить ся у Ник. Дан. Білозерського“.⁴⁾

Робота над проповідями привела Куліша на думку видати для народу Граматку. Він і написав її в осени 1856 р., мабуть у надолісті і в грудні,⁵⁾ і надрукував її 1857 у 10.000 примірників. До трьох років розійшло ся Граматки 5000 примірників, крім тих, що задержали кн. Васильчєків, Г. П., Галаган і ще якийсь пан, котрим Куліш продав по кілька соток примірників, а вони замість ширити книжечки держали їх у себе, що дуже гнівало Куліша.⁶⁾ Року 1860 в літі Куліш зладив невеличку Історію

¹⁾ К. Ст. 1898. II. 124. ²⁾ Народ 1893, стор. 326. ³⁾ К. Ст. 1898. II. 125.

⁴⁾ Іб. 225. ⁵⁾ К. Ст. 1898. IV. 363. ⁶⁾ К. Ст. 1899, март. 319.

України для народу, бо бояв ся, що як Граматка розійдеться ся, „то нічого гаразд і читати хлопцям і дівчатам¹⁾ Дня 5. грудня 1860 писав він про се Юзефовичеві: „Я не перестаю і не перестану працювати для осьвіти маси і хоч як мені трудно приходить ся через наші митарства, але й сеї зими випущу дещо в роді Граматки, котра розійшла ся в 5000 примірників“.²⁾ І справді в місяць пізнійше вийшло друге виданє Граматки значно змінене, з малою історією України. Що ті заходи Куліша коло осьвіти маси не всім людям подобали ся, видно з Кулішевого листу до Юзефовича.

Посилаючи йому друге виданє „Граматки“ Куліш писав 23 січня 1861: „Вкінці сеї книжки додана коротка історія українського народу, котра Костомарову незвичайно сподобала ся і він буде писати про неї статю. Цікаво було би знати вашу гадку. Чи не постараетесь розширити сю п'ятикопієчну книжку? Я пригадую собі ваші думки про простий нарід. Отже думаю, що „Граматка“ вам сподобає ся, а і вашим властям нічого тут сердити ся. Я відкриваю нашому народови широку будуччину, але тільки на основі просьвіти маси. Коли-ж так, то що в тім шкідливого для теперішнього порядку річий? Ах, яку славу річ сказав Костомаров на публичних лекціях про Виговського! „В 17-ім століттю ще не знали, що для будучих поколінь нема і не може бути ніяких умов“.³⁾ Того ще й тепер не знають і з причини свого незнання роблять неприменности діячам свободної думки. Прочитайте мою статю про лекції Костомарова в нр. IV „Вѣка“. Що ви скажете про пинійшій стан історичних понять про Україну?“³⁾

Попрі ті заходи над осьвітою маси Куліш у 50-ті роки займав ся дуже пильно й історією літератури. Особливо багато на працював ся він над Гоголем. Ще в році 1852 став він писати про него;⁴⁾ першу статю про Гоголя, котра була вже готова 1852 р., надрукував у „Отеч. Записках“ на рік 1853; того-ж року забажав він написати повну біографію Гоголя,⁵⁾ збирав далі Гоголеві листи і 9 падолиста 1853 міг уже таке сказати про свою працю: „Моя книжка (про Гоголя) написана в дуже уміренім дусі: я не говорю в ній, що се не plus ultra аналізи і синтези. Бороши Боже! Противно, я широко роз'орюю царину на се поле (рас-

¹⁾ К. Ст. 1899, вересень, 9. ²⁾ К. Ст. 1899, лист. 319. ³⁾ К. Ст. 1899, март, 321. ⁴⁾ К. Ст. 1897, IV, 264 і 1898, I, 309. ⁵⁾ К. Ст. 1857, IV, 277 і 440.

пахиваю царину въ это поле) кождому чоловікови, волови і навіть ослови. Ідїть, оброблюйте його і навозїть для будучої оранки¹⁾ В грудни 1853 Куліш давав знати, що скінчив „опытъ біографїи Гоголя“²⁾ Сей „опытъ“ післав він Ал. Аксакову прочитати; Аксаков дуже похвалив його, сказавши: „Ви означили образ поета так правдиво, що всі дальші вісти про него будуть тільки доповненнями, доказами“³⁾ — і Куліш надрукував свою роботу у Современнику 1855, продавши редакції рукопис за 1000 руб.

Але ся житєпись Гоголя була тільки початком роботи над Гоголем; Куліш небавом почав діставати що раз більше матерьялів від старого Аксакова, Гоголци, Висоцького, Плетньова і и.⁴⁾ робота протягла ся через цілий 1855 рік, а в цвѣтнн 1856-ого р. вийшли з друку два томи „Записокъ о жизни Гоголя“ в 650 сторін.⁵⁾ Але сам Куліш уважав сі „Записки“ тільки матерьялом до житєписи Гоголя, він розумів, що се ще не житєпись.⁶⁾ Всеж зібране сего матерьялу та упорядкованє його заняло йому дуже багато часу і праці. Дальшим наслідком сих студій над Гоголем було виданє шістьох томів творів Гоголя в 1857-ім році. Родина Гоголя повірила Кулішеви сю справу, Куліш „пішов у наймити до Гоголевого небожа“, которий недугуючи, їхав у чужі землі. Звірив на його руки все діло і йому не було

ніколи борщу хлебнути,
ніколи у смак заснути,

як казав Котляревський⁷⁾.

Підчас видаваня творів Гоголя Куліш носив ся з думкою зібрати свої спостереженя про Гоголя разом і написати нову статю. Він мав свій погляд на Гоголя, де в чім відмінний від принятого до його часів погляду пньших критиків. В листі до Галагана з 9 лютого 1857 він уже формулував ті свої спостереженя коротко:⁸⁾ в цвѣтнн того-ж року вже пише Галаганови: „Може швидко прочитаєте публікацію про Гоголя. То зроблено, що-б налякати книжників, що всі до мене кинуть ся, і щоб скорше книжники купували всю едцию (sic!): якже не куплять, то не знаю, на чї руки й покинуть таке діло, которе треба робити з толком і порядком“.⁹⁾ Куліш говорить тут про

¹⁾ Тамже, 451. ²⁾ Тамже, 453. ³⁾ 454—455. ⁴⁾ Пер. К. Ст. 1897, IV, 457 і 459. ⁵⁾ К. Ст. 1898, II, 120. ⁶⁾ К. Ст. 1898, IV, 354. ⁷⁾ К. Ст. 1899, I, 316. ⁸⁾ К. Ст. 1899, III, 247.

⁹⁾ К. Ст. 1899, III, 351. Заробок із сего видавництва в сумі 3000 рублів Куліш обернув на заробок на друкарні, див. про се у Правді 1868, 312.

свою статтю про Гоголя, яку надрукував у Русск-ім Вѣстник-у 1857 р.

На твори Гоголя був очевидно пошук, бо вже на другий рік 1858 Каменецький, управитель Кулішевої друкарні, умовляв ся з Кулішем що до нового накладу творів Гоголя. Куліш писав Каменецькому 2 марця 1858: „Від видавця Гоголя я й не думаю відказувати ся, лише біографія мені надійла. Але ви забуваєте, що чим більше праці, тим більше наша природа жадає спочинку. А я страшенно напруцював ся над біографією Гоголя. Для нового-ж видавця я напишу живу статтю, що потече від початку до кінця, як пісня. Сямі днями попала мені під руку біографія Байрона при його творах, і я почув уже настрій написати дещо про Гоголя. За границею я напишу про Гоголя на певно, коли не одушевлю ся чимнебудь далеко більше. Але на всякий випадок вважаю потрібним пустити свою думку при творах Гоголя по цілій Росії. То ще ліпше, як у „Русск-ім Вѣстник-у“. Що до того будьте спокійні“.¹⁾ І справді того-ж року 1858 Куліш написав дві статі про Гоголя та звіщав про се Каменецького 8 серпня так: „В останні часи я написав не менше десяти печатних листів різнородного змісту, і між иньшим дві статі: „Гоголь какъ авторъ повѣстей изъ малороссійской жизни и исторіи“, котрі сьогодні я й вислав в Русскій Вѣстникъ. Ви побачите, що се тільки початок великої етнографічно-критичної праці“.²⁾ Того самого місяця, 25 дня, пише він ще: „21 серпня виславо Макарову послілкою рукопис: Переписка Гоголя съ Ивановымъ, що містить у собі не менше чотирох печатних листів“.³⁾

Згадані вище дві статі про Гоголя не були друковані в „Русск-ім Вѣстник-у“: за те в р. 1859 в книзі „Лицей князя Безбородко“ появил ся „Н. В. Гоголь“, біографічний начерк Куліша. В „Основі“ за січень 1861 подав ще Куліш „Замѣтки и наброски для драмы изъ украинской исторіи Н. В. Гоголя“. Там і закінчив свої публікації про М. Гоголя. Як бачимо, се довгий ряд праць про життя і діяльність славного письменника, котрих будучі жителі не могли поминути мовчки.

Крім праці над Гоголем Куліш зредагував і видав оповідання Марка Вовчка 1857 р. Його й на другий рік просили, щоби виправляв оповідання Вовчка, але він відповів 7 липня 1858:

¹⁾ К. Ст. 1858. II. 226. ²⁾ Тамже. 240. ³⁾ Тамже. 243.

„Що до Вовчка, то рука моя більше до него не доторкнеть ся. Нехай порівнює мою печать із своїми оригіналами і виправляє після даних мною взірців артистичної редакції. Коли-ж сам собі не вірить, то нехай йому допоможуть інші люди зі смаком. Я зробив для нового письменника так багато, як ніхто ніколи ні для кого нового і нікому невідомого. Сего з него доволі. Не вік же мені розривати ся з великодушності¹⁾ Не мало, видко, дає Марко Вовчок завдячити Кулішеви.

Каменецький удавав ся до Куліша 1858 р., щоб той виправив і поезії Шевченка для друку. Куліш відповів 7 липня „З Тарасовими творами нічого спішити ся. Нехай перше дозволять. А коли дозволять, то нехай Тарас віднесе ся до мене сам, а я набивати ся з виправками не хочу, бо й так маю багато роботи²⁾ Але як дізнав ся, що готові вийти поезії Шевченка без його догляду, то зараз писав 8 серпня 1858 до Каменецького: „Скажіть Тарасови, що видане його творів я прийму на себе. Нехай він не робить себе залежним від Кушелева. Скажіть йому також, що в різних моїх статях, наприклад про Гоголя, я підготовляю думку про дозвіл на його твори виписками з него і толками про него. Прикро мені буде відречи ся від друкованого Шевченка в користь рукописного, коли він вийде у світ Бог знає в яким виді. Піддайте йому думку, що тепер він знаходить ся в зеніті своєї слави, і кожний крок повинен робити дуже обережно, а особливо не малаважити порад того, що так горячо прийняв до серця його літературне значінє. Я для него з повістяря зробив ся критиком. Нехай же він не зневажить мене необачним ділом. Між іншим покажіть йому переписаних мною Гайдамаків. Там кожда протника обдуманна. Нехай він хоч на се зверне увагу³⁾

Кобзаря Т. Шевченка видав Куліш у 1860 р. Так і Шевченко мав не за одно дякувати Кулішеви. Куліш хотів, щоб українська література зросла в повагу, отже дбав, щоб усяка нова книжка була бездоганна.

З давніших українських письменників Куліш заняв ся особливо Квіткою, котрого цінив дуже високо. „Во істину глаголю вам, що Вальтер Скотт рідко, рідко піднімав ся до такого ясного і свобідного мальованя селян шотландських як наш Харковець позмальовував своїх дівчат, молодниць чоловіків! Тут наче й ху-

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 235. ²⁾ Тамже, 234. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 241.

дожества не має, бо дивиш ся як на саму правду, що от перед твоїми очима совершаєть ся; а було художество велике у душі в того чоловіка, коли він зміг підняти мужика в свиті і в дьогтяних чоботях на таку вишню, що хоч візьми та й посади коло престола Божого".¹⁾ Так писав Куліш до В. В. Тарновського-батька ще 6 червня 1856. І вже тоді він думав, що „годилося би надрукувати знов Квітчині повісті, бо давні видання нездалі. „Велике-б з того було добро і велика була б вам шаноба од земляків. А я прийняв би на себе працю знайти коректора і самому доглядіть. Великої ваги було-б се діло".²⁾ Куліш хотів очевидно грошви на видавництво. В жовтні 1857 він уже переписував ся з Харковом у справі видавництва повістей Квітки.³⁾

Потім заняв ся сям ділом, приготував повісті до друку і написав передмову. Повісті Квітки друкувала Кулішева друкарня; так він і писав Каменецькому 15 мая 1858 з Женевы: „Основяненка випускайте без передмови, а передмову пішліть до Крузе, давши такий заголовок: „Григорій Квітка і його повісті. Слово на новий виход Квітчиних повістей“. А на кінці: „П. Куліш. Хутір Мотрошівка. Р. Б. 1858, февраль 18“. Сю брошурку надрукувати тим шрифтом, що і повісті, і продавати при повістях, а окремо не продавати. Все те, розуміє ся, в таким випадку, коли Крузе пропустить з невеличкими змінами".⁴⁾

Як дорога була Кулішеви пам'ять Квітки, видно із його слів, писаних дня 7 липня 1858 до Каменецького з Мотрошівки: „З Основяненком я поступаю так, як би він живий просив у мене сего. Я сам був би рад на тім світі, коли би досвідна і добра рука розпорядилась так із моїми творами. А на замітки перогризів (шелкоперовъ) нема що зважати. У них свій погляд на літературу, а в мене свій".⁵⁾

Дня 18. жовтня 1858 він уже звіщав Тарновського: „Сего дня випускаю в світ Повісті Квітки. Моєї української передмови цензура не пропустила".⁶⁾ Повісті вийшли н. з. „Повісті Квітки" і в них була така передмова про Квітку.

Року 1862 видав ще Куліш „Драматическія сочиненія Квітки" в Петербурзі. Так і в сям видаю творів Квітки Кулішева заслуга не мала.

¹⁾ К. Ст. 1898, IV, 359. ²⁾ Тамже, 360. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 124. ⁴⁾ К. Ст. 1898, II, 228. ⁵⁾ Тамже, 235. ⁶⁾ Тамже, 131.

Маючи свою друкарню, Куліш бажав видавати і журнал, але що не мав власних грошей і трохи не на кожде видавництво мусів їх роздобувати у заможніших людей. то й бояв ся відважити ся видавати журнал. Лист Куліша до Г. П. Галагана з 30 березозоля 1857 свідчить, що Куліш відзивав ся „на здогад буряків“ до сего пана, чи не дав би грошей на журнал. Писав він ось як:

„Напишіть же мені, як вам здаєть ся другий том Записок, і чи треба видавать третій і далі? У мене така думка, що нам би не вадило завести свій журнал, щоб дати южно-руському слову гражданство. Ми збогатили московську річ словами, котрих, при їх темноті науковій, у Москалів не було. Тепер треба взяти своє з ляхвою, не вважаючи, що хозяйствував на нашому добрі Пушкін і інші. Отсе я, оддыхаючи, переложив по нашому перву пісню Чайльда Гарольда так, мов і на світі нема московської речі, а єсть тільки англійська да наша. Переложу-ж і три останні і побачите, коли не буде добре. Також само треба переложити Гамлета, Вільгельма Теля, Геца фоя Берліхінгена і Лазермурську молоду, щоб впробить форми змужичалої нашої мови на послугу мисли всечоловічній. Шкода, що мені ніколи коло того гаятись, бо треба своє близше діло робити. А як би був журнал, сиріч гроші на його, то можно-б і знайти ручих хлопят, которі зрозуміли-б, що нам треба, і сотворили-б свій язик незгірш од Чехів і Сербів. Тоді-б то явилась словесность, котра свій критерієм мала-б не в знімечченнх панських головах, а в щирих мужичих, навпаки московській. Одно, два популярних созданій — і словесность пустила-б глибоко коріне у свій рідний ґрунт. Думайте про те і наготовте матеріяльного двигателя для журнала; а я вернусь не з порожніми руками і надбаю добра словесного. 24 книжки в год преобразили-б нашу публіку, і сьміх був би згадувать про те, що тепер городять про нашу рідну словесность. Спасеніє нашого краю — в нашому слові. Слово земляка укаже землякови, і явить ся сила общественна, котрої тепер не має, явить ся воля й дума єдина“¹⁾.

Галаган не дуже, видко, квапив ся давати гроші на журнал — і так діло застрягло. Але Куліш не покидає своєї гадки про журнал. В осени 1858 він обдумав уже плян журнала, що мав назв-

¹⁾ К. Ст. 1899. в. р. ч. 349—350.

зати ся „Хата“ і виходити книжками в 20 аркушів 6 разів у рік. У ній українські твори мали мати почесне місце, але наукові статі і більші повісті мали друкувати ся по російськи.¹⁾ Куліш мав надію, що Тарновський pomoже йому матеріально, але не пощастило й тут: „пани“ не хотіли дати грошей, а до того й цензура спивила. „Не буде пуття з журнала, як попали його в свої лапи пани з паненятами!“ писав Куліш в рік пізнійше, 28. жовтня 1859 до Каменецького. „Треба як небудь будувать хату, хоть обхідчасту, аби була на світі хата, щоб тільки слава була, що хата єсть. А там одлигне цензура, то й періодична хата явить ся“.²⁾ Стративши надію на журнал, Куліш і не займав ся дуже альманахом „Хатою“, що був малим результатом великих плянів. Не хотів мати короводів із цензурою та з сотрудниками, бояв ся, щоби „при своїй простоті в розмовах із авторами не спротивив їм собі ще більше. Надоїло йому сварити ся з людьми“.³⁾ Але альманах „Хата“, що вийшов у першій половині 1860 р. — се такн заслуга передовсім Куліша. Альманах сподобав ся, як каже Куліш у листі з Василівки 10 мая 1860: „Хата сдѣлала здѣсь виечатлѣвнѣе сильное и Галаганъ съ братією очень глупо считають вреднымъ изданіе этой книги. Что поднимаетъ въ обществѣ лучшія челоувѣческія чувства, то можетъ быть вредно для однихъ двцехѣровъ и плутовъ“.⁴⁾

В „Хаті“ були надруковані три поезії Куліша з 1847 р. п. з. Три сльози дівочі, перший акт драми „Колії“ і „Погляд на українську словесность“.

Давній плян видавати журнал здійснив ся аж 1861 р., коли почала виходити „Основа“. Куліш такн осяг своє. Хоч він не був офіціальним редактором сего журнала, але був найпильнійшим доставцем усякого літературного матеріалу і в адміністрації журнала з початку мав важне слово.

Заким оглянемо Кулішеві праці, друковані в „Основі“, треба чам перше завернутись о кілька літ назад і подивити ся, що сего написав тоді Куліш. Видаючи з таким завзятем чужі твори, він не покидав і власної роботи. В році 1858 він крім менших статей як ось Про кнївських богомольців і сьвятки: про Галичину,⁵⁾ писав повість Липовія пущи, переробляв її, змінював, але не докінчив, не йшла робота.⁶⁾

¹⁾ К. Ст. 1898. II, 131. ²⁾ К. Ст. 1898. IV, 350. ³⁾ К. Ст. 1898. II, 372; пор. тамже 394: „З Хати друкують що хочете, і як хочете“. Лист до Каменецького. ⁴⁾ К. Ст. 1898. II, 384. ⁵⁾ Тамже, 238—239. ⁶⁾ Тамже, 236, 377 і 379.

Рік 1859 був багатший на літературні твори від попереднього. Куліш написав тоді *Повѣсть о Южной Руси*. З початку сеї праці, коли він дістав її в руки, не був рад; бачив, що було зле написано — нерівно і неповно. Цензура повиривала багато місць.¹⁾ В маю написав третю главу „повѣсти“ про топографію України, а четверту, про етнографію старинної України, лишив собі на літо.²⁾ Мав намір не кінчити студії на тім, лише вести дальше, але Каменецький не писав йому, чи праця подобає ся, так він у вересні написав четверту главу і тим закінчив поки що працю.³⁾ Вона появилася потім в „Народномъ Читеніи“ за рік 1859 і 1860.

Здаєть ся, не з великою охотою ладив він сю студію, бо рівночасно писав — і то з великим одушевленем, нову повість. Про неї читаємо в листі з 12 вересня 1859 так:

„Нинішній день — один із найщасливійших у моєму життю: Я скінчив роман, задуманий на Волзі⁴⁾ і початий в Малишівці. Назва сего роману — *Исправницкая дочка*; він містить у собі коло 23 аркушів або троха більше; він докаже моїм друзам, що я ще живу на сьвітї, — тим друзам, що майже всі показали ся дурнійшими і тому гіршими від моїх ворогів. В сїм романі я зілляв комічне з патетичним, і знаю, що се — найліпший мій твір. Що я був оживлений думкою і чутем, яке ледви поміщало ся в слові, — доказ сего ви побачите на самій рукописи, котрої 9/10 написано без усяких поправок, як під диктат⁵⁾ Сей роман хотів він надрукувати в *Русск-ім Вѣстник-у*, передав його цензорови Гілярову⁶⁾ — і далі ми вже не находимо в листах Куліша звістки про него.

Заголовка „*Исправницкая дочка*“ не має ніякий друкований Кулішів роман; а в „*Русск-ім Вѣстник-у*“ за 1859 друкована більша повість „*Майоръ*“. У ній ніякої ісправницької дочки нема; за те є ісправницька дочка Ніна в „*Украинскихъ незабудкахъ*“, оповіданю недокінченім, а друкованім у Основі 1861 р. Уже Петров замітив, що „*Майоръ*“ і „*Украинскія незабудки*“ досить подібні між собою змістом і характером.⁷⁾ В обох творах виступає навіть одна і та сама особа Іволги; пнші-ж

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 371. ²⁾ Тамже, 372 і 374. ³⁾ Тамже, 376. ⁴⁾ Се було того-ж року 1859, як Куліш подорожував по Росії. ⁵⁾ П-р. К. Ст. 1898, II, 379. ⁶⁾ Тамже 378, 380. ⁷⁾ Очерки ист. укр. лит. 273.

особи нагадують одні одних. Огоновський перечив ся за те з Петровим, казав, що крім Івогпна всі иньші особи в „Українських незабудках“, се характери зовсім окремі, до котрих ні один тиц повісти „Майор“ не подібний.¹⁾ Але діло не в подібности осіб, тільки у сфері думок, з яких вийшли оба твори. Тож коли ми пошукаємо роз'ясненя сего питання в Кулішевих листах, то найдемо, що гадка Петрова була оправдана.

Літо 1859 р. по пєвороті з подорожи по Европі прожив Куліш у Малпнівці на Хопрі. Три місяці проспів він там за роботою і той час уважав найщасливійшим у своїм житю.²⁾ Тоді він і написав „Исправницкую дочку“. Пробував ще писати роман „Лицовыя пущи“, але не обдумав добре пляну і робота не йшла. Так само почав ще иньшу повість п. з. Скандаль, але й її покинув, бо не обдумав завчасу пляну. Роман же „Исправницкая дочка“ він уважав „архипукраїнським“ і бояв ся, що цензура дуже його обріже, коли схоче його друкувати в журналі, де Українці верховодять. Тому й рішив ся дати його у „Русскій Вѣстникъ“.

В нецілий місяць потім, як Куліш скінчив роман „Исправницкая дочка“, він 8 жовтня 1859 повідомляв Каменецького з Москви, що пише „большую повѣсть въ противоположномъ тонѣ“. І мова тут не про „Лицовыя пущи“, тільки про иньший роман, бо тут же додає він: „Я истощилъ все усилія продолжать Лиц. пущи и не могъ продолжать, а это само пишется“.³⁾ Що повість „въ противоположномъ тонѣ“ мала бути іменно pendant-ом до „Исправницкой дочки“, видко з зіставленя сих двох речевь, де в першій говорять ся про Испр. дочку: „Маю надію добути значні гроші за свій роман і поповнити ними недобори. Пишу більшу повість у противлежнім тоні“.⁴⁾

Відповісти цілком певно на питання, яку саме повість мав Куліш на думці, коли писав се, поки що трудно. Куліш написав кілька повістей, у котрих можна бачити одно жерело; се є повість Майор, Укр. незабудки, Старосвѣтское дворище і Другой человекъ. Жителпсець Куліша каже рішучо, що Куліш в літі 1859 в Мотровівці написав „Майора“⁵⁾; у згаданім же листі говорить ся про Исправницкую дочку, яка іменно є героїнею „Українських

¹⁾ Ист. лит. руской III. I. 170. ²⁾ К. ст. 1898. II. 376. ³⁾ К. ст. 1898. II. 379—380. ⁴⁾ Тамже. 379.

⁵⁾ Правда, 1868, 322. Се очевидно відомість від самого Куліша.

незабудокъ“. Про обі ті повісти не можна сказати, що вони собі протилежні; у них навпаки той самий тон. Виходить з того, що Куліш в осени ще раз переробив „Исправницьку дочку“, а радше зробив з неї дві повісти і з них одну, Майора, дав друкувати. Відмінний же тон супроти обох сих повістей видно в двох иньших повістях: „Старосвѣтское дворище“ (вийшло 1860 р.) і „Другой человекъ“. Обі сі повісти, се трохи чп не той же „Скандаль“, про який згадує ся в листі. Які врешті метаморфози переходили сі повісти, се питанє треба лишити до лиших часів, коли буде видана житєпись Куліша; нам потрібно тільки ствердити, що сі повісти вийшли з одної сфери думок, яким пізнійше приглянемо ся, — і то вийшли під koniecь 50-их років. Сюди очевидно належить по змісту і Кулішева „Поѣздка въ Украину“, де говорить ся про деморалізацію народу близько казювних доріг і показаний дуже поганий смотритель станції.

Року 1860 Куліш видав чотири томи своїх давнійших російських повістей, а то: Чорну раду, Алексея Однорога, Воспоминаніє дѣтства, Майора і Потошки задеѣщовскихъ Гайдамакъ. Видавши ті повісти, він написав нову повість Тайна. Про неї находимо ми вістку в листі Куліша до Юзефовича з 8 лютого 1861 р.:

„Радую ся — писав Куліш — що Михайло Антонович Грабовський, найліпший і найбільш незалежний критик з усіх, що появляли ся в нашім кружку, звертає увагу на мої повісти.¹⁾ По старій привязки я похваляюсь вам, що я тепер пишу ліпше, тому, що став більше вибагливим у виборі і обробленю предметів. Жаль, що мені не прийшло на думку прочитати вам у Києві свою повість Тайна, котрої довго ще не пропустить цензура. Я хотів написати таку річ, що нічого не втратила би,

¹⁾ Куліш переслав Грабовському через Юзефовича свої повісти. Грабовський прочитав їх і в листі з 12 січня 1861 сказав своє думку про них Кулішеви. Цей сам довгий лист напечатано у Правді 1868, стор. 284—285. Грабовський був против тенденції у белетристиці; тому найбільше подобали ся йому: Теклюся, Уліна Терентівна і Яков Яковичи; в Майорі вже побачив тенденційність, у Потожках гайдамаків не побачив йому замітка про гайдамаків. В історичних повістях Куліша побачив менше артизму. В листі багато компліментів для Куліша: за Теклюсю порівняв Грабовський Куліша з Дікенсом, за Потожків гайдамаків з Ірвінгом Вашингтоном. В загаль лист дуже характеристичний для відносин Куліша до Грабовського.

якби її перекласти на мову Боккачіо, Сервантеса, Гете або Меко-
лея, і мабуть досягнув се. Костомарів дуже вдоволений нею¹⁾

Новісти „Тайна“ Куліш не надрукував; за те від 1861 р.,
особливо по смерті Шевченка, став він частійше писати поезії. Дру-
кував він їх у „Оснoві“ 1861 і 1862 р. і з них зложив книжку
п. з. „До світки, думи и поеми“, видані 1862 р. Небезпідставна
думка, що по смерті Шевченка Куліш бажав поповнити ту не-
достачу в українській літературі, яка взяла ся через смерть вели-
кого поета. Сам він признав ся у поезії „До братів на Україну“,
що „мовчав, словом не озвав ся, поки батько український піснею
впивав ся“, але „хоч мовчав устами, співав він душею, та бояв ся
з Тарасом різнити кобзою своєю“²⁾ По смерті-ж Шевченка Куліш
писав „брату Тарасові на той світ“ (се епілог до поеми *Н а с т у с і*),
що докінчає його роботу.

„Докінчаю, брате,
не загину марне,
вітшу Україну,
матір безталанну“³⁾

Сі слова її були написані того року, коли помер Шевченко.
Тоді, 1861 р. літом жив Куліш у Німці, Монако, Генуї разом з Ко-
стомаровим, потім сам був ще у Відні, звідки Дунаєм поїхав
у Туреччину. Вернувшись із Туреччини опинив ся він у хуторі
Василівці у матері Гоголя в Полтавщині, де зложив поеми „Ве-
лкі проводи“ і *Н а с т у с я*⁴⁾ З того-ж року 11 серпня є така зві-
стка в Кулішевім листі до Камецецького: „Прочель я въ Полтавѣ
койкому сочиненія Дунайскаго поета (Куліш розумів тут себе)
и всѣ пришли въ восторгѣ. Я радуюсь своей находкѣ. Скоро
ожыдаю еще надсылки съ Дунаѣ“⁵⁾

Земляки очевидно намовляли Куліша писати поезії, хоч були
її такі, як впр. Нос, що радили йому покинути вірші. Куліша не
перекоували такі порадики, як Нос; він і відписав Носови 22
берез. 1862 р.: „Радите мені покинути вірші, а того її не знаєте, що до
мене пишуть люде дуже письменні: „От ваша дорога! От коли ви
на її натрапили!“ Так як же тепер порадите мені: чи вас чи тих
людей слухати? З роду я ще ні вкого не питавсь дороги
і питатись не буду. З роду я зсе по своїй уподобі

¹⁾ К. Ст. 1899, I, 322. ²⁾ Основа 1862, стр. 29—30. ³⁾ Тамже 1861, 11—12.

⁴⁾ Ист. лит. русск. Острожского III, I, 112. ⁵⁾ К. Ст. 1898, III, 134.

робив, і робити буду. Ото не гарна річ, як знав би чоловік, що воно ні до чого, тай робив. А коли він певен, що воно дуже потрібне і що воно-б його замучило, коли-б він не виявив на світ, то вже тут шкода раяти! Вц забули, що не всякий город зветь ся Черніговом, а я добре знаю, що пишу не для одного Чернігова. Так нехай уже воно так буде, як душа моя велить мені“.¹⁾

Крім поезій помістив Куліш у „Основі“ свої повісті, написані давнійше: Другої чоловік, Липовія пуши (початок романа) і Українскія незабудки. Надрукував також менші оповідання, як Гордовита пара і Січові гості (Людська память про старовину) і н. З історичних статей друкованих в Основі важнійші отсі: Історія України од найдавнійших часів (передне слово і перша глава), Хмельницина і Виговщина (дві останні популярні студії вийшли окремими книжками). Зі своїх літературних, етнографічних і полемічних статей помістив тут Куліш отсі: Климентій, Котляревський, Артемовський-Гулак, Гоголь, Чого стоїть Шевченко яко поет народній? (у третім Листі з хутора 1861), Простонародность въ украинской словесности, Полякамъ объ Украинцахъ і Поѣздка въ Украину. Крім того надрукував Куліш в Основі кілька Листів з Хутора про всякі справи.

Коли „Основа“ перестала виходити, Куліш помістив у „Вѣстник-у югозападної и западної Россіи“ три відривки із свого історичного романа з початку XVII столітя, а то: Встрѣча, Братья і Два стана. Може бути, що се відривки із повісті „Тайна“, написаної 1861 р., про котру Куліш писав, що її довго ще цензура не пропустить.

Нав'язавши зносини з галицькими руськими народовцями, він оголосив тоді у Вечерницях (1862) іділлю: Дівоче серце, а в Меті (1862) повість Мартин Гак, недокінчений роман Брати (1864) і історичну розвідку „Руїна“ (1863 і 1864, недокінчену). Дрібнійших творів і перекладів відомих уже Кулішевих творів і не числимо.

Отсі різні неподокінчувані роботи свідчать між иньшим також про те, що хоч Куліш у початках 60-их років мав у земляків велику повагу, а в р. 1861 за свої наукові праці став спершу членом-кореспондентом, а потім і дійсним членом „Імператорскаго

¹⁾ К. Ст. 1899, арфік. 9.

русского Географического общества“, то проте обставини його життя складались щораз гірше, так що не було в нього потрібного спокою і вигоди до роботи. Перший клопіт мав з „Основою“; не міг дійти до ладу з редактором, а своїм шурином, і перестав займатися адміністрацією журналу. Вже в самих початках існування журналу Куліш був дуже невдоволений з редактора Основи за його необережне поступованє з українською мовою; на редактора нарікав він і 24 квітня 1861 в листі до Бодянського: „Основа свуется Богъ знаетъ какъ, чему я не причастень, удалихся бо и умышъ руцѣ мои отъ всѣхъ распоряженій и даже совѣтовъ, зане редакторъ возмнилъ себя быти мудрѣйша паче всѣхъ земнородныхъ“. ¹⁾ Особистий характер редактора Основи був такий, що причинив ся до упадку журналу, господарка була недобра, і журнал в осені 1862 упав. ²⁾

Небавом упала й друкарня Кулішева: ³⁾ він саме почав будувати собі хутір Піддубень коло Мотронівки, а не мав грошей. попав у довги і жив у великих злиднях. Але і в ті часи не покидав роботи, бо писав Історію боротьби козаків з Ляхами за Павлика і Острилиці. Крім того зладив бу тоді також переклад англійської історії Меколея. ⁴⁾

(Про побут Куліша в Петербурзі в роках 1845—1847 і 1851—1853. Знайомість з московськими славянофілами. — Аксакови і Куліш. — Кримська війна. — Добро меси як провідна гадка в Кулішевих працях: історичних, беллетристичних і літературно критичних. — Вплив Грабовського. — Відносини Куліша до Росиян і Поляків).

Підчас свого першого побуту в Петербурзі в роках 1845—47 Куліш, як сам признав ся, не познайомив ся з ніким таким що міг би мати вплив на нього, крім Плетньова. Інтересно було би знати, чого навчив ся Куліш від сего приятеля та порадника Пушкіна, Гоголя і вищих що найліпших російських письменників, — на жаль відома переписка Куліша не каже нам нічого. Діяльність Куліша в Тулі і зараз по повороті з Тули не показує, щоб Куліш зі знайомості з Плетньовим витяг якісь провідні гадки для себе; ті думки, які він тоді висловлював, були що до свого змісту ті самі, що й до знайомості з Плетньовим.

¹⁾ К. Ст. 1897. IV. 470. ²⁾ К. Ст. 1899. за март 143 і май 73. ³⁾ Пет. лит. рускои Ом. Остроумова. III. I. 113. ⁴⁾ Про упадок друкарні з причини небаласти Каменицького, див. Права. 1868. стор. 312.

Величане патрiархальних звичаїв у „Потомках українських гайдамаків“, що відповідало і поглядам славянофілів, давало би деяку підставу до здогаду, що Куліша займав російський славянофільський рух; але се величане виходило також і з давніших поглядів Куліша, до побуту в Петербурзі. З самим же Плетньовим Куліш по поверті з Тули розійшов ся. Про се писав він 1873 р. : „Годъ и мѣсяць холостой моеї жизни передъ 1847 годомъ я прожилъ семьяниномъ между семьею Плетнева. Потомъ онъ женился во время моего пребыванія въ Туль и уже никакъ нельзя было возстановить прежнихъ отношеній. Исчезла простота, которая теперь у насъ царствуетъ и которая царствовала въ домѣ Плетнева, даже въ пзациѣйшемъ видѣ“¹⁾.

Підчас другого побуту в Петербурзі в роках 1851—1853 Куліш працював у „Современникъ“. „Современникъ“ — як каже Куліш — за ним просто волочив ся, але він на стільки не був привязаний до сего журналу, щоби оставати ся при нїм за всяку ціну; він писав і в противнім Современникови журналі „Отечественныхъ Запискахъ“ Краєвського і просто був рад, що міг один журнал лякати другим та користати з того²⁾. Нехай се було і в дусі тодішнього часу, що той самий писатель поміщав свої твори в різних журналах: Куліша при тїм оправдувала й потреба зарібку; але й се інтересне, що він не пристращав ся до нікого з петербурських западників. Він навіть рад був, що Бог вишис його живого й цілого з болотної петербурської цивілізації на хутір, де не потребував читати і слухати різних змагань друком і словами. Які ті змаганя могли бути тоді, в часи реакції, се знаємо з історії російської літератури. Слїду з них у Кулішевих творах не видко, хіба що прийшлося би Кулішеві „Воспоминанія дѣтства“ уважати наслідком модної тоді в Петербурзі теорії штуки для штуки. Так і має ся вражїве, що Куліш підчас першого свого побуту в Петербурзі стояв осторонь від тамошніх змагань. Натомїсь листи і твори Куліша свідчать, що він далеко більше хпив ся до московських славянофілів з часу, як пізнав Аксакових.

Виїжджаючи на Україну в р. 1853, щоб жити на хуторі, він брав із собою „весьма порядочную бібліотеку“, щоби на дозвіллю „пополнить пробѣлы памяти, которыхъ множество“, а крім

¹⁾ К. Ст. 1893. I. 121. Плетньов подарував Кулішеві п'ятсот рублів на господарство в роках 1852—1854; види про се у Правдї 1868, ст. 310. ²⁾ Плетньов К. Ст. 1897. IV. 454.

того зібрав книжки для ліпшого вивчення Самозванщини¹⁾. І справді в тих роках 1853—1855 він шільно займав са історчею. В його тодішніх листах до Бодянського повно звісток про найдені старі книги, в котрих він між иньшим находив і неприхильні відзиви про козаків. Було би цікаво, якби можна дізнати ся зовсім докладно, що Куліш у тих трьох роках читав; але не маємо до того потрібних звісток. Одно тільки бачимо, що в той час дозріли Кулішеві думки про відносини України до Росії і Польщі; а що ті погляди дуже сходять ся з поглядами російських славянофілів і Поляків, як Грабовського, то нам і треба шукати розвою Кулішевих думок у знайомости з сими людьми і їх працями.

З Аксаковими познайомив ся Куліш мабуть у осени 1852 р., коли переїздив через Москву. „Но знакомство съ домою А. меня вознаградило за просрочку нѣсколькихъ дней“ — так писав Куліш у листі з 8. листопада 1852²⁾, затаюючи ціле імя Аксакових мабуть тому, що Константин і Іван Аксакови були тоді під поліційним дозором³⁾. Але тоді був Куліш у Москві лише короткий час і тому писав Бодянському в лютім 1853: „Весною ми маємо намір проїхати через Москву на Україну. Се буде в місяцю маю. Тоді познакомямо ся з Москвою докладнійше, а мені того й треба: може я зберу сили і зображу старшиних Москвичів у їх столиці“⁴⁾. Весною і в осени 1853 року Куліш справді переїздив через Москву; але що ми з того часу маємо тільки Кулішеві листи до Бодянського, а з Бодянським бачив ся Куліш у Москві, то й ніщо дивного, що в пізнійших листах не писав сего, що оповів устно в Москві про свої сходини з Аксаковими. Але проте є численні звістки з 1853 року, котрі свідчать, що Куліш тоді знав ся вже добре з Аксаковими⁵⁾.

Знайомість з Аксаковими ще-б сама собою нічого не значила в оцінці Кулішевої діяльности, якби не відгомін у сій діяльності тих думок, яких Аксакови боронили. У Петербурзі в початках 50-их років літературний рух занустив; за те в Москві, де жили Аксакови, було хоч яке-такє самостійне житє і навіть неначе якась опозиція. До сеї опозиції належали саме Аксакови, батько Сергій і сини його Константин і Іван Аксакови, провідники московського славянофіль-

¹⁾ Тамже 1897, IV, 270. ²⁾ К. Ст. 1897, IV, 266. ³⁾ Про звістку в листі з 25. серпня 1853: „Хочу составить нѣчто въ родѣ полной біографіи Гоголя съ требованимъ матеріаломъ обь А-ыхъ... — очевидно Аксакових, від котрих дістав деякі матеріали до життєписи Гоголя. К. Ст. 1897, IV, 277. ⁴⁾ Ібід. 258. ⁵⁾ Ібід. 450, 453, 454, 457 і д.

ського руху. Знайомість з ними втягла Куліша у сферу думок московських славянофілів. Старий Аксаков був представителем давнього славянофільства, його сини — новішого. Отсему славянофільству й треба й нам приглянути ся на хвилину, щоби потім порозуміти Куліша.¹⁾

Старі славянофіли були люди побожні, боронили православну віру, дуже любили свою вітчизну, думаючи, що нема красшої над неї, і дивили ся на всі її інституції як на щось цілком бездоганне і сьвяте. Під впливом ідей Шеллінґа і Гегеля дійшли вони з часом до думки, що Росії припадає роля здійснити гуманні демократичні ідеї, яких не могла виконати Європа.

Дальший хід думок у тій справі розділив славянофілів на два табори, бо коли поставлено питанє: чому саме Росії припадає ся роля, одні сказали: тому, що Росія *tabula rasa*. не має ніяких традицій, що перешкаджали-б їй, так як се діє ся в західній Європі, здійснити великі ідеї; другі-ж казали: саме тому, що в Росії дуже сильні традиції і то такі, що допоможуть здійснити великі ідеї. Першої думки вхопили ся люди, що найбільше вیرهкли ся традицій; другої-ж ті, що жалували за традиціями. Оттак повстали западники і славянофіли.

Історичні праці славянофілів, особливо К. Аксакова, доказували, що російська держава — то оснований на довірю союз народа з властю, землі з гесударством. Російський нарід показували вони як вибраний Богом нарід, призначений відродити Європу. Моральну висшість у будуччині приписував Хомяков не Германцям — завойовникам і аристократам, лише Слав'янам — рільникам і ремісникам. Киреевский і К. Аксаков величали простоту Рос'ян. Всі-ж славянофіли були люди побожні і демократи і не противні свободі слова та суспільним реформам; павнаки, вони спільно боронили справи знесення кріацтва, свободи жєщини і т. п. Своєю-ж прихильністю до народу виявляли навіть тим, що носили мужицьку одежу. В естетичних питаннях славянофіли були прихильниками штуки для життя, а не штуки — для штуки, отже жадали пропаґанди користних ідей і в творах штуки.

Через реакцію 50-их років виділила ся з поміж славянофілів консервативна фракція т. зв. почвенників, зібраних коло „Москвитянина“, що бачила у кожного народа свій окремий тип, не

¹⁾ Пор. про славянофілів в Пт. нов. лит. 1848—1852 А. М. Скабичевського. Спб. 1893. ст. 25—48.

признавала солідарности різних народів, отже й не признавала Росії ролі просвітительки і провідниці всіх народів у будущині. Повстали ті почвенники по 1848-ім році, в епоху загального розчарованя і реакції. І самі вони були реакціонери.

Живучи і в Петербурзі і в Москві, бодай переїздом, Куліш пізнав і западників і славянофілів. До западників його не тягло; він як історик і етнограф не міг виректи ся традицій народу, котрі як раз збирав і любив. До почвенників не тягло його також; він в реакціонери не годив ся; сам жеж від реакції мусів терпіти! „Чи Москвитянинъ все еще въ рукахъ безсмертнаго Кощея?“ питає ся Куліш Бодяньського в листі з 3. квітня 1854¹⁾ і се глузливе питає відслонює нам хоч потроха погляд Куліша на почвенників.

За те московські славянофіли могли справді припасти Кулішеви найбільше до душі. Брати Аксакови, саме тоді, як Куліш завів з ними знайомість, були так само під поліційним доглядом як і Куліш. А їх пересвідчення були дуже близькі до Кулішевих думок. Кулішеви треба було тільки погодити ся з їх гадкою про культурну задачу Росії, про принципи, на котрих вона стояла і стоїть, про простоту російського народу, і він, хоч і Українець, міг дуже добре жити зі славянофілами. І він таки й жив з ними, друкував у їх журналах свої твори, і високо цінив їх не тільки тоді, але і в старості.

Знайомість з Аксаковими тягла ся довший час; Куліш просто полюбив сю сім'ю. Уже 1 січня 1856 писав він Тарновському: „Старий Аксаків просить прислати йому російську Чорну раду. Я вже давно говорив з ним про се і для того приготував чистий примірник, що тепер находиться ся у Мпх. Влад. Юзефовича... „Воспоминанія“ Аксакова просто — чудесні! Се зовсім не автобіографія, а історія серця матери, в високій мірі вдячного... На мою думку, се одна з найліпших книжок в роді оповідань, які я читав. Я можу бути пристрастний до Аксакова, котрого дуже говажаю і люблю, але слези, що не давали мені читати його словинки, переконують мене самого, що тут було щось глубше, як приятельська прихильність.“²⁾

Отже саме в пору, як кінчила ся Кримська війна, як московські славянофіли збирали ся видавати свій журнал „Русская Бе-

¹⁾ К. Ст. 1897, IV, 457.

²⁾ К. Ст. 1898, II, 111—112. Говорить ся тут про книжку „Семейная хроника и воспоминанія Батрова внука С. Т. Аксакова, що вийшли 1856 р. —

сѣда“, як Куліш небавом мав дістати дозвіл посилати свої твори у звичайну цензуру, він уже так пізнав старого Аксакова, що дуже поважав його і любив і вже умовив ся з ним дати йому російську „Чорну раду“ для „Русской Бесѣды“, в котрій від початку її в 1856-ім році енергічно працював Константин Аксаков, а потім і Іван Аксаков. Стверджене отсех зносин з московськими славянофілами, а що більше: стверджене симпатії до них, якої не вирік ся Куліш і в старості, дає нам відповідь на деякі питання про його діяльність у 50-их роках.

Интересно було би тут ще знати, що Куліш думав підчас кримської війни 1853—1856 про саму Росію — час сеї війни як раз сходить ся з часом його знайомости зі славянофілами — але звісток про се ми не маємо. Аж в лютого 1856, коли вже заносило ся на мир, находимо в Кулішевих листах звістку про ювілей Щепкина у Москві, де тоді був і Куліш. Константин Аксаков підніс тоді тост за загальну опінію — і гості з одушевлення положили кілька крісел. Оповідає Куліш і про обід даний купцями севастопольським героям, і каже при тім: „Общественное мнѣніе дѣлаетъ въ Москвѣ уснѣхи. Громко говорятъ противъ чиновныхъ низостей; пишуть исполненныя благороднаго негодованія письма; противъ мира возстають всѣ сословія, даже и купцы. Здѣшній пзвоцкѣ и ремесленникѣ слѣдять за политическими вѣстями съ трепетомъ патріота и выражаютъ свое сужденіе въ харчевняхъ и на рынкахъ, какъ у себя дома. Москва была і есть сердце Россіи; нельзя не восхищать ся ею и въ чужбѣ.“¹⁾

Куліш переїздив тоді через Москву у Петербург закладати свою друкарню і понри свої пляш, які лучив із сею друкарнею, мав намір помагати і московським славянофілам. Дня 7 марта 1856 писав він до Тарновського: „Що сказати вам про Москву? Москва дає обід за обідом героям теперішньої війни і з надмірного нахилу до національности не може всидіти на місці та зайати ся роботою. Тому в неї два журнали, в котрих нема що друкувати. Непорядки в Русск-ім Вѣстник-у нічого не значать в порівнянню з непорядками в Русск-ій Бесѣд-і. Сегодня кажутъ мені, що не будемо видавати, коли не пропустять таких то статей, а завтра Кошелев, не спитавши иньших, друкує оголошене, яке ви мабуть уже

Треба також зазначити, що С. Аксаков дав Кулішеви на печатане Записокъ о жизни Гоголя вѣсімсот рублів. — Глици про се у „Правдѣ“ 1868, 312.

¹⁾ К. Ст. 1858, II, 114.

дістали. По волі судьби й я опинив ся в сій чесній компанії добродушних крикунів, хоч сам я найбільше мовчазливий зпоміж грамотіїв. Я дав їм повість і обіцяв надрукувати у них переклад Чорної ради, коли буде виданий оригінал! А чей є надія, що його видадуть.¹⁾ Тут усе і в дальших листах оповідає Куліш про ті різні падії, які настали в Росії по закінченю кримської війни, як про звесене кріпацтва²⁾ і т. п. Куліш був пересвідчений, що „богато добра зробила Росії теперішня (кримська) війна. Се кажуть не лише ті, що ніколи не бачили, як ломають ся кости і бють ся черепи... Тепер хоч заговорило все благородне в Росії, як би уладити добробит найбільшого числа людей у державі, а до війни чи багато умів займалось сьм питанням?“³⁾

І от саме в той час він зладив статю „О духовномъ соединеніи Южной Руси съ Сѣвѣрною“, що була потім епільоґом до Чорної ради. і в сій статі він сказав, що своєю хронікою хотів доказати „политическое ничтожество Малороссіи“ і „нравственную необходимость слиянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвѣрнымъ.“ Сама Чорна рада, як відомо, і не дуже то так доказує „политическое ничтожество“ України — єсть же в ній еписаві і додатні обяви історичного життя України, задля чого російські критики обернули Кулішеву думку так, що ось, мов, скільки Росія зискала через злуку з Україною! — але тут уже діло не в самій хроніці, а в бажаню Куліша, вважати її доказом політичної недозрілості України в часі її злуки з Московщиною. Хроніка сама собою, тому що була писана і поправлявана протягом коло десятиох років, могла доказувати і те, що Куліш думав про історію України в початках 40-их років, і се, що думав десять літ пізнійше; але епільоґ її вязав ся тісно з Кулішевою „Повѣстью объ украинскомъ народѣ“ з 1846 р. У тій повісти розбирав він відношини України до Росії і говорив на здогад буряків, що Україна могла би бути самостійною, як би не зрада шляхти і не панованє Москви, що вбила українську народність. Але своїх гадок не вважав він ще тоді певними. Коли ж він десять літ пізнійше говорить уже про „нравственную необходимость слиянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвѣрнымъ“, то видно, що за той час від 1846—1856 він сам рішив собі се питання, яке мулило його при писаню „Повѣсти объ укра-

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 114. ²⁾ К. Ст. 1898, II, 120. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 118 і 119.

пискомъ народъ." Рішав він його, як бачимо, в негативний бік, добачивши на підставі своїх студій в історії України багато таких об'явів, що на його думку не давали їй права на державну самостійність. Свідомість отсеї низшости України в порівнянню з иншими „государниками“ і „культурниками“, як Куліш називав потім то Росиян, то Поляків, — свідомість отся, potwierджена епільогом до Чорної ради, то був перший крок по тій дорозі, котрою він дійшов до відмови Україні її инших заслуг.

Під якими то впливами могла виробити ся в Куліша отся свідомість низшости України а висшости Москви або Польщі? Щоб така свідомість могла в кого небудь повстати, треба раз сумнівів що-до минувшини своєї вітчизни, а друге: певности що-до сили і зрілости инших країв чи то держав. Сумніви що-до історії козаччини і моральної вартости її взяли ся у Куліша під польським впливом і з намаганя служити правді; але звідки взяла ся його певність що-до висшости Росії як держави?

Мені здаєть ся, що як розважити історичні досліди славянофілів, котрі саме тоді її доказували безнастанно висшість Росії від усіх європейських держав, — як розважити зношини Куліша з сими славянофілами, зношини, що певно не обмежували ся на самій особистій знайомости з ними, але обнимали і пізнане їх історичних дослідів, — то можна не без основи сказати, що іменно російські славянофіли рішили Кулішеві сумніви що-до злуки України з Московщиною. Куліш погодив ся з думкою про висшість „государників“ Росиян, котрих держава основувала ся після науки славянофілів на довірю народу до власти; бо коли сам розважив свою Чорну раду, то бачив, що в Україні такого довіря народу до власти не було. Вся Чорна рада справді показувала не те саме, що добачували славянофіли у своїй історії. Отсе її була найважнійша причина, чому Куліш разом із славянофілами вдарив поклін перед російською державою. А кримська війна, в котрій Росия справді показала багато героїства, разом із надіями, які вона збудила, була до того другого немаловажнєю причиною. Здаєть ся, що така хоч у приближеню була психологія розвою Кулішевих історичних пересвідчень; при чім справа йшла не про зміну поглядів, бо Куліш ще 1844 р. писав: „это и хорошо!“, що злучено полудневу Русь з північною, а тільки про рішене сумнівів, які Куліш мав у тій справі.

Позбувши ся раз сях сумнівів і признавши висшість північної Русі, Куліш зовсім консеквентно мусів згодити ся і з славянофільськими поглядами на офіціальну російську народність, що збудувала велику російську державу, і на простоту і скромність народу, що мав у будучині відродити Европу. І ми справді у Кулішевій діяльності вже в 50-их роках бачимо розвій гадок у сім напрямі. Тому, що ствержене сего розвою потрібне нам буде пізнійше до Кулішевої „Історії возсоединенія Русі“, то ми вже тепер мусимо доказувати сей розвій поглядів Кулішевиими листами і працями з 50-их років.

Дня 19 січня 1857 р., коли ще Кулішів епілюот до Чорної ради був у цензурі, він писав до Юзефовича: „Спасибі вам, високоповажний пане земляче, за гроші, що прислали на Чорну раду, ще більш за добре слово, котре ви до мене обернули. Хоть ви пишете і не по нашому, да не зовсім же й по чужому; бо ми Московською Землею не ворогуєм і любим московську словесність, як і свою руськую. Сохрани нас Боже Московської Землі одбігати! Се тільки Москалі нас одбігали, кидавши нас то орді, то Ляхам на поталу. Раз одцурались вони нас, як уломив ся Батій у Золотії ворота, а в-друге — по ганебному Андрусівському договору.

І віхто Українців не рятував,
 віхто за їх Богови молитов не посилав;
 тільки сьвятий Бог наших не забував,
 тільки Він теє знав, що Він думав, гадав, замшляв,
 як невзгодили на українську землю посилав...

Знав Господь, що з нами діє і на які учинки, на які подвиги готує. Загартувалось наше серце в бідах і напастях і сияє душа наша, яко злато седмерицею іскушенню. Шукай чого иньшого по тих Суздалях, Псковах та Тамбовах, а щирого серця, а душі сьвятої не забивайсь шукати на чужину, — не знайдеш нігде такої, як дома. Не про єдницю веду я річ, а про великі сонми; бо що казати про єдницю, коли „Господь может і от камене воздвигнути чада Авраамови?“ Сонми, сонми велике діло роблять, як настане велика година! Сонми рождають із себе великих чоловіколюбців, великих граждан, великих мудреців. Із сїєї то ріллі благодатної впростає насищающее і плодотворящее жниво; а нігде не родить духовного жнива більш, як на Україні, — тільки що женців мало, і треба нам благати Бога, щоб вивів більш женців на

ннву свою. А поки що, будем чинити так, як чинили наші предки. Москва їх одбігає, а вони до Москви горнуть ся, наче той брат, що покинули рідні брати на самарських степах; Москва їх цураєть ся, а вони славлять царя і бажать піддаться під його руку; Москва роздирає Україну різно і одну часть кидає Ляхам на поталу, другу Турчину на поругу, третью сама обдирає, а вони за зло заплатять добром і заступають її од Шведа, так як заступили християнський мир од Мусульман, а православний од католиків. Докоряє нам Шевченко „овечою натурою“; отже, як поглянеш на всю історію, то єсть у того сонму народнього якийсь вищий розум, і не дармо сказано: „терпи козак — отаманом будеш!“

„Приїде година — і може вже скоро, що кротичі наслідять землю. Нас обдирали, нас зневажали не з чого иньшого, як з дурного розуму, да й сами ми до того причинялись через своїх недолюдків панів та гетьманів. Отже й память злочинців і здиричків погнбла, а сонми українського народу снують душевним богатством над усі народи і збагачають Московську Русь що року. Чи дякує вона, чи ні; чи знає вона теє, чи ні — вужди мало; а що дано, те дано, і вернеть ся нам колись сторицею... Тим то будем туждаться на Божій ріллі, як хто зможе.“¹⁾

Отсей лист показує впрямно, як у Куліша зійшлись до купи погляди славянофілів і колишнього кружка кпівської молодіжи і що з сеї мішанини вийшло. Куліш не хоче відбігати Московщини, він любить її — так як Максимович; про себе має вже й ніби-наукові докази, щоб не жалувати за самостійністю України — докази сі, то погляд на українських недолюдків панів та гетьманів — але тутже він, так як Максимович, любить Україну і, так як славянофіли, любить простий народ, масу. В літературних студиях, якими він рівночасно займав ся, він величає простоту Квітчиних героїв-селян, — про се буде ще мова — при тім і сам починає працювати для сего простого народу, по котрім надіє ся великого добра і для полудневої і для північної Русь. По українських простім народі надіє ся він того, тим більше, що вважає його ліпшим від московського і польського.

Ледви в три тижні потім, як Куліш писав отсеє, що ми подали, до Юзефовича, він д. 9 лютого 1857 написав подібне і до

¹⁾ К. Ст. 1899. марг, 314—315.

Г. Т. Галагана. „Не дивуйтеся словам моїм про великі надії на народ український. Погляньте на його історію: чого не перебував він, які недолюдки з його не знущались! а в його більше людськості осталося, ніж у Москаля й Ляха. Коли не ймете віри серцю, то пойміть віри самим Ляхам й Москалям, которі оддають йому зверхність над своїм племям що-до натури доброї, що-до духовного розуму!“ І далше повтарає Куліш те саме, що писав Юзефовичев, показуючи на ідеальних людях в українській літературі, яких не писателі сотворили — бо вони не годні самохіть підняти ся в гору душею: піднімає їх дух рідного племені — а сотворив простий нарід, рідне племя. Куліш переводить у тім листі паралелю поміж деякими російськими і українськими письменниками, а провідна гадка сеї паралелі така, що справді можна мати надію на український нарід, бо „од плодів його пізнаємо його, не можеь бо древо нікчемне приносить доброго плоду“, тоб то таких добрих ідеальних людий, як батько й мати Марусини у Квітки, як батько й мати Катерини у Шевченка, як от Кирило Тур і божий чоловік у Чорній раді Куліша.¹⁾

Отже як московські славянофіли покладали великі надії на свій російський нарід, так Куліш покладав і на український, маючи при тім свою теорію, що хоч український народ не потребує відбігати Московщини, як держави, але він сам собою ліпший, як московський або польський. „Прийде година — і може вже скоро, що кротці (Українці) наслідять землю...“ Тісно з отсею любовю до простого народу вязала ся у Куліша ненависть до українських недолюдків панів і гетьманів, що сеї народ нівечили і обдирали. Сея ненависть, що потім витворила у Куліша цілу теорію, як дивити ся на історію України, була цілком логічним наслідком його пересвідчень про простий нарід.

Вже було перше сказано, що аби погодити ся з думкою про внешність російської держави, Куліш мусів сумнівати ся в вшесті історичної України. Ті сумніви були вже в нього в 40-их роках, але в 50-их вони з польського боку дістали ніби наукову підставу і виробило ся пересвідченє, якого вже не могло зрушити давнє романтичне козакофільство. І тут зовсім виразно ми бачимо вплив Грабовського на Куліша. Що Куліш з ним переписував ся, видно з того, що послав йому 1856 прочитати передмову до Чор-

¹⁾ К. Ст. 1899, сентябрь, 344—346.

ної ради. Напечатавши перший том „Записокъ о Южной Руси“, Куліш, як відомо, поїхав на Україну. І отоді то в літі 1856 був він у Кїві, де бачив ся з Грабовським і разом з ним думав про універсал гетьмана Острянці, що мав увійти до другого тому Записок. Куліш писав про се до Юзефовича так: „Бувши в Кїєві, читали ми вкупі з паном Грабовським універсал гетьмана Острянці і мізкували над ним — він польскою і шляхетською, а я южно-руською і козацькою головою. Послі ми списали своє мізкування на папір, і тепер (в січні 1857) його цензура, послі довгої волокити, пропустила... Тут не в універсалі штука, а в тому, що пишуть польський пан і український козак в дев'ятнадцятому віку про гетьманський універсал сімнадцятого віку. Що пропустила цензура наше послання, то се великий факт, добродію мій любий! Не дурно я ждав свого пропуску із другим томом „Записок“ місяців зо три. Ось прочитаєте, то побачите сами, до чого діло доходить. Пан Грабовський мого писання не знає, а прочитавши (се нехай буде між нами) може й він носом закрутить...“¹⁾ Се тут Куліш говорить про той свій додаток до статі Грабовського про Острянцю. Він помістив сю статю у Записках, щоби показати свою безсторонність у справах науки. Нам же тепер ся статя з Кулішевим додатком показує не тільки розвій до 1856 року Кулішевого погляду на відносини України до Польщі, але і звязь сего погляду з Крашанкою.

Універсал Острянці оцінив Грабовський з польського становища; він доказував, що причини розлюченя Українцїз не лежали в суспільнім ладі і діланю Польщі; Польща не утискала систематично України, навпаки, польське правительство і шляхта дбали про добробут України; розлютили Українцїв тільки поодинокі несправедливости, а Українцї роздули їх до великих розмірів. Із статі Грабовського виходило, що самі Українці провинили ся, викликавши сі страшні війни, що закінчили ся прилученем України до Росії. Тепер же розважмо, що Куліш, працюючи над своєю Чорною радою, зібрав багато спостережень, що входили у сферу тих самих думок, які порушив Грабовський. Крім того він уже вепів до того часу виробити собі демократичний погляд на часу (хоч сей демократизм і мав романтичну закраску). Пригадавши собі те, ми не подивуємось, що Куліш у додатку до статі Грабовського згодив

¹⁾ К. Ст. 1899, март 317.

ся з аргументами сего Поляка, так само казав, що польське правительство і пани „довели Малороссію до цвітущаго состоянія, поощряя сельское хозяйство, ремесла и промыслы“; але на перекір Грабовському додав тут від себе (і се мала бути та думка, від котрої Грабовський мав носом закрутити), що не тільки в Польщі, але й на Україні, поміж козаками, було понятє про благородність, яким гордила ся польська шляхта, і що непризнанє сего понятя з польської сторони довело до страшної війни. Куліш говорив се зі свого відомого вже демократичного, соціального становища, боронячи людської гідности маси, що від козаків навчила ся погорджувати надутою польською шляхтою. Расових і релігійних мотивів війни він не брав в оборону. Зробивши уступку Москалям таку, що признав їх організаційну висшість і полюбив їх мову, він не міг поняти, задля чого має би був, у 19-ім віці, бути ворогом польського народу і взагалі якого-небудь иньшого. — сучасне жите мішало ся йому тут до науки. На релігійні спори дивив ся із свого соціального становища і не любив їх, тому що чи то в обороні латинської чи православної віри все терпіла маса. В поглядах на православну віру Куліш очевидно розходив ся з російськими славянофілами, бувши більше ліберальним, ніж вони, хоч поки-що віра його народу, православна, була йому дорожша, ніж латинство зі своїм єзуїтетвом. Але гадка Грабовського про те, що Польща колись дбала про масу народу, глибоко запала в душу Кулішеви, і він безнастанно повтаряв її, величаючи Грабовського „найліпшим і найбільш незалежним критиком з усіх, що появляли ся в нашім кружку.“ Ствердивши оттак ще й вплив Грабовського на Куліша, ідїм далі дорогою його діяльности. Оттут ми й найдемо вже всі ті Кулішеві гадки про історію, які він доси зібрав. В листах і працях його з 1858 р. ті самі погляди, що попередного року. Галагана, що очевидно не дуже вірив в українську ідею, Куліш переконував, що треба боронити сю ідею.

„Діло тільки що починає ся, і хоч які малозначні наші почини, то ідея нашої самостійности на полі думки і чутя може прийняти широкі розміри і увійти в саме жите. На основі сеї ідеї можуть повстати нові горожанські відносини, і се стане ся без відома людей, що посивіли у безнастаннім читаню політичних газет. Я вірю в будучність нашого краю і в неможливість спертися самосвідомість, що родить ся у свіжих українських умах. Що дає нам великоруське жите і великоруське лицьменство, того для

нас занадто мало. Сми можуть задовольняти ся люде, що ді-стали чужоземне вихованє і не зжили ся з нашим народом. Самі Росіяне, що знають жите свого простолюдя, очі-кують чогось від нас, чуючи душею, що тут богата людська при-рода. Лише ми, прибиті довголітними невдачами, утисками, на-пастливим лакомством сильних і авантюриків, сумніваємо ся в собі. не довіряємо ні своєму слову, ні своєму чуттю і віриво науці людей, що в нас не жили і нас не знають. Я з глибокою гіркістю і погордою дивлю ся на сучасну українську громаду і успокоюю ся душею тільки в будучих поколіннях, покликаних до самоізнаня і до самодіяльности на своїй рідній землі, як то показує уже й те-пер сліна пристрасть до всего рідного у багато молодих людей.¹⁾

В сім уступі, що є знову нічим иньшим, тільки повторенєм Кулішевих надій на простий український нарід, я підчеркнув слова, що багато заважили потім в його судах про учених людей, як про Костомарова й иньших. Він жадав від істориків України не тільки наукових студій, але й серця, жадав житя з пародом і україн-ського вихованя. Се вихованє мало очивидно основувати ся на лю-бови до простого народу, такій яка була в Куліша, а не на самих історичних жерелах, що подавали козаків за нарід.

Отже ніщо дивного, що того-ж самого року 1858-ого, як Ку-ліш писав таке до Галаґана, він у своїх „Липових пущах“ подав такий свій погляд на гетьманщину: „Ми не жалуємо за нею. бо таким способом знівечено корпорацію генеральних старшин. що ра-зом з назначенєм від царя гетьманом ділили поміж собою військові маєтки, не дбаючи про добро народа, — що окружали себе своя-ками під назвою генеральної канцелярії і прптакували їм в самих найстрашійших несправедливостях, сповнених на безборонній ча-стині українського населеня, — що роздавали своїм приятелям і розпродували вихрестам з жидів і ріжним виходцям полковницькі і сотницькі місця майже з необмеженою властю над підданми. Нам нема чого жалувати упадку гетьманщини! То було дерево, що підогнило в корені і не приносило ніяких плодів. Коли-б не повалило його петербурське правительство, воно само впало би і зогнило, а народ і не подививсь би на нього...²⁾

З якого-ж тут становища осуджено Гетьманщину, як не зі становища простого народу? Куліш уже тільки повторяв гадки Грабовського і свої, висловлені в „Запискахъ о Южной Руси.“

¹⁾ К. Ст. 1899, III, 353—354. ²⁾ Основа 1861, февраль, стор. 22.

Нема потреби слідити ще дальше рік за роком, твір за твором, за поглядами Куліша на історію України. Доволі буде сказати, що сю провідну гадку, яку ми зазначили, находимо у всіх історичних працях Куліша з того часу, який ми оглядаємо.¹⁾ А що в тих працях він звичайно говорив про столітє 16, 17 і 18-те, то безнастанно приходилось йому зазначувати своє становище до польських панів, ксьондзів і жидів. Тому що ті люди утискали масу, то й ненавидів їх Куліш цілим серцем. Особливо не терпів латинських сьвященників і не скривав своєї неприхильности до них, наприклад у драмі „Колії“ й у „Хмельницькій“. Він признавав тим способом боротьбу за віру, як причину воєн, але що не показував при тім дуже виразно своєї прихильности до православної віри, то й виходило так, як би йому було байдуже до обох вір. Показувати-ж свою неприхильність і до православної віри не міг задля цензури. Десь недесь тільки, мов мимоходом виявляв її, і своїми ліберальними поглядами на релігію сходив ся з „западниками.“

Два уступи з „Хмельницької“ покажуть нам наукове становище Куліша в р. 1861. „Отже не треба самих тільки Ляхів католиків за таких Азнятів уважати — каже Куліш, описавши панованє Поляків та Єзуїтів у першій половині XVII столітє. — Наше козацтво, поки їм добре поводилось, були ті-ж самі жовніре своєвольні й безсердечні, тільки що в одній церкві з людьми простими молили ся і за віру їх не зневажали. Добивались вони своїх вільностей козацьких, а про міщан і селян не дбали... Ото-ж ми й бачимо, що не було на Україні добра сьвятого од Ляхів католиків, од наших панів староруських, од понів і чернців католицьких і наших. а козаки ще більш біди начинили, бо людей простих до якоїсь-то волі з'охотили, а панів, старост, жовнірів і всяку власть і силу на міщан і селян розозлили. а тим робом таких бід, таких кривавих мук і всяких неправд по Україні начинено, що вже ні наші Ляхам, ні Ляхи нашим не мусли того і за сотню років позабувати.“²⁾

Все те очевидно сказане в обороні „простих міщан і селян“ і осуджене з їх становища. Але з того самого становища вийшов у Куліша й такий уступ у „Хмельницькій“: „Воно-то правда,

¹⁾ Які польські погляди на історію України приходило ся чути Кулішеви, се видно із листа М. Грабовського до Куліша з 12. січня 1861. напечатаного у „Правді“ 1868. стор. 384—385.

²⁾ „Хмельницька“, Сиб. 1861, стор. 41—42.

що в речі посполитій польській часами тяжко городам і селам, міщанам і селянам, попам і мрянам жити приходилось; воно правда, що пани ніякого впливу собі не знали і що хотя з убогим людом чинили; правда, що вбогому з багатим шкода було судом правувати ся; що великі панове і на сеймах, маючи за собою поплічників, чого хотіли доказували, а бували такі між панами розбишакми, що через їх наїзди та розбої шляхи бурянами заростали: а все-ж бо таки, поглянувши на життя людське огулом, треба забути правду виявити, що „поки, як то співають, були на Україні пани в ладівницях, то в мужиків пироги лежали на полицях; якже почали шведяти по Україні козакми з пороховими рогами, залягли скрізь степи й поля облогами.“ Торги по городах були в давнійших часах безпечні... Якже піднялась козацька руїна, городи одні за одними до тла горіли і пустіли, а крамарство по інших землях розбігало ся.“¹⁾ За тоту руїну, матерьяльну і моральну, через котру терпів увесь нарід, Куліш не любив козаків; він бачив, що через них терпіла маса народу, і тому прощав Польщі гріхи, коли мав нагоду сказати, що у ній часом жило ся масі народу ліпше. Він виявляв отсю забуту правду на перекір інших історикам, н. пр. Костомарову, що видав був свою студію про Хмельницького. „З того самого матерьялу, (що ужив Костомарів до своєї студії), з прибавкою інших праці та незнаних Костомарі друків і рукописних джерел я — каже Куліш 1892 р. про свою „Хмельщину“ — виробив вишого Хмеля Хмельницького. Прокліп його від жінок, дівок і паробків і досі ваготить над єхидним, юдинським, козацьким ділом“ і т. д.²⁾

Так от і бачимо, що в поглядах на історію України рішало в Куліша добро маси. Він тільки в 40-их роках одушевляв ся. хоч часом, козаками так, що готов був уважати їх історію історією народу, але в 50-их уже такої гадки про них не мав. Зі становища добра маси народу робив уже деякі уступки історичній Польщі, до чого приводом був йому Грабовський, з котрим жив у приятнн, переписував ся, сходив ся і грацював разом.

Не пошкодить нам подати ще одну виписку з Кулішевої „Історії України“, щоб уже не було сумніву про його погляд на козаків коло р. 1860. У сій тільки початій студії він сказав між иньшим: „Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво

¹⁾ Вид. 124—125. ²⁾ Нард. 1892. 248.

споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обергати. Тягчачом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а вноді й болючим бодяком серед нашого дикого степу. Росло в ніс дечого багато й опріч козаччини, і все те, що росло, цвіло, умерало і на-ново в иньшому виді родило ся, все те історію нашої України становить... Не скрізь козаччину треба нам на давнину дивити ся, а з давнини на близчі нам віки, а в них і на козацтво споглядати.“¹⁾

Лпшаєть ся нам доповнити деякими замітками тодішній Кулішів погляд на Польщу. Вже було сказано, що там де Польща шкодила українській масі, напосідала ся на її віру і народність, там Куліш не оправдував її. Ще в першій виданю „Граматки“ 1856 р. Куліш таке писав для народу: „Була Польща великим царством... Погляньте-ж, що тепер із неї осталоє! Де її пани й гетьмани, де її дуки й воєводи? Стоїть тепер Польща великим цвинтарем стародавньої слави, і плачуть на тому цвинтарі живії по мертвих. Се не чне, як наше діло! Донекли Ляхи нам своєю зневагою до самого серця, стрепенулись ми — і захиталоє польське царство на своїй твердні; поти хиталоє, поки сусіди зовсім його повалили. Так то Бог карає за неправду царства земній тими самими руками, которі їх обороняли!“ (стор. 29).

Отсі слова показують нам настрій Куліша до Польщі. Сей настрій його не зміняв ся довго; у свідомости Куліша гріхи Польщі все ще переважали її заслуги. За те Поляки постарали ся, що його Граматку Київська адміністрація заборонила уживати в школах.²⁾ Пізнійше також не долюблювали його, послали анонімні листи, так що Куліш уважав потрібним відповісти Полякам в „Основі“ 1862 у статі „Полякамъ обь Українцахъ.“ Відповів він між иньшим:³⁾ „Я польське і Я українське розійшиєсь протягом століть так далеко від себе, що Поляк, хоч би як старав ся, не може увійти в натуру Українця, а Українець, при всіх приманках, увійти в польську натуру не хоче. Освічені представителі одної і другої народности (се так на приклад, як Куліш і Грабовський) можуть сходити ся по приязни в імя загально людських ідей і в любови до поетичности взаїмних історичних переказів; але скоро вони тільки стають представителями своїх народів і від

¹⁾ Основа 1861, сентябрь, стор. 81. ²⁾ Ист. лит. руск. Ом. Основаніе III 1. 184. ³⁾ Основа, 1862 февраль 75.

абстрактних бесід переходять до житєвих справ, кожний з них по-неволї повинен іти у свій табор і бороти ся один з другим ору-жієм, котрому не блистїти нїд одним і тим самим знаменем. Се справа не їх довільних теорїй, се справа історїї одного і другого народа.“ І тоді то закинув Куліш Полякам, що вони не бажають ще й тепер зрєкти ся заповітів своєї історїї, „системѣ хитраго, а часто и насильственнаго соединенїя разнородныхъ религїй и противоположныхъ народностей.“¹⁾

Виходить, що тільки у сфері історїї Куліш уступав тоді дечим Польщі, але в питаннях практичного життя не знав згоди з нею. Російському народови поклоняв ся він тоді далеко більше, писав його мовою і любив її. „Справді, я люблю російську мову, хоч як розпинаю ся за українську!“ — казав він Юзефовичеві (1861 р.) Чогось такого він ніколи не сказав про польську мову.

Найвразнійше показують Кулішеві думки і чутя, зібрані підчас студїй, його історичні поеми у „Досвїтках“, що вийшли передруком з „Основн“ 1862 р. Тому що для оцінки тодішньої діяльності безперечно треба числити ся не тільки з його історич-ними, науковими доводами, але і з чутєм, яке найліпше виявляє ся в поезїї, то й годить ся придивити ся ближше історичним поемам Куліша. Ті поеми були, так сказати, есенцією його наукових студїй.

У тих студїях він займав ся найбільше подїями 15—18-ого столїтя. Болїло його, що на сих подїях він не міг духом відпо-чити і нарікав на се в листї до Юзефовича у 1860 році.²⁾ Ті подїї, каже він там, немов учора стали ся і тому трудно брати їх спокійно. „Въ настоящее время болѣе, нежели когда либо, сгустились вокругъ насъ недоразумѣнія, и самыя спокойныя умы не-вольнo раздражаются, уясняя истину по своему.“ Щоби віднайти правду, Куліш сягнув ще в глїбшу мнувшину і займав ся сту-дїями XIV і XV столїтя, добрав ся до фундаменту русько-поль-ських відносин. При тім постановляв собі держати себе супроти кожної маси народу однаково симпатично.

Така постанова зовсім лицювала до Кулішевого понятя про задачу історика, але на вїм справджуваюсь те, що він помічав у собі: він не міг успокоїти ся духом на подїях столїть 16-ого до 18-ого і коли тільки заговорив про них, уже й роздразню-вав ся. В поемі „Солонїця“ (1596) сердив ся на лейстрових коза-

¹⁾ К. Ст. 1899, I. 322. ²⁾ К. Ст. 1899, I. 318.

ків, що станули против Наливайців. „Кумейка“ (1637) навели Куліша на думку, що

Поки Рось зоветь ся Россю.
Дніпро в море леть ся,
Поти серце українське
З панським не зживеть ся.¹⁾

Сі слова уважав Куліш потім гаслом против Поляків, змінивши слово „панським“ словом „з ляцьким не зживеть ся.“²⁾ Рік 1648 навів його на думку, що чому-б то не було жити людям так тихо та мирно, як от жила родина Настусі (поема Настуся); ні, усе нівечила війна! Годі було спочити духом на сих історичних подіях; треба було придумати поетичну іділю, хоч і з кровавим закінченням. Такою іділею є поема „Великі проводи.“ Героєм поеми є Українець Голка і Полька панна Рарожинська, отже Україна і Польща в році 1648-ім. Голка чоловік освічений і бувалий; його болять те, що шляхта змущує ся над народом, отже він не любить шляхти і бере ся против неї. Але як залюбив ся у панні Рарожинській, то й змінив ся: уже не хоче війни, вже хоче темноті очи освяти, щоб не бачили у братовбійчій війні добра, носить ся з високими гадками, та ніхто його не розуміє. І не довів до нічого, бо козак Хмельницького вбили його, вбили Кулішеву ідею...³⁾

Панна Рарожинська сама веде військо против Голки, але, взята в полон, залюблює ся в нїм і зрікає ся „шляхти, віри, церкви і отця сьвятого.“ Коли-ж почувла, що Голку вбили, то й сама кинула ся в Дніпро. Пропала Кулішева ідея...

А через кого? Через таку шляхту, як лютий Брема, як деруни Рарожинські, і через їх ксьондзів, жидів і всяких посіпаків, що помагали обдирати нарід. Отже й дістаєть ся шляхті і иньшим дерунам по заслужі, а ксьондзам не жалує Куліш чорних красок.⁴⁾ А ще через кого? Через козаків! Куліш прикладає до них такі епітети, яких у більшій частині стеріг ся уживати в наукових працях: втікачі-панщане, визове гультяїство, босоногі дейнеки, хижацтво,

¹⁾ Дзвітки 17.

²⁾ Записки тов. ім. Шевч. том XXVI (в переліку Куліша з Галичанами, стор. 12).

³⁾ Зовсім подібна історія оповідана і в Кулішевій повісті «Мартин Гак» з 1862 р.

⁴⁾ Дзвітки 177, 212, 214, 230.

волоцюги, гайдабурн, розбишацькі діти, хиже бурлацтво, лугарі... Всі вони як чорна галіч з усього світу позліталась на поживу, на гульню зібрались (стор. 221). У них є козацьке завзяте, але журби в них про Україну мало і більше дбають про добичу. Що запопадуть, се прилюдно цуплять (207), щоб латати свої драні боки (209); граблять (220), нападають навіть на церков (208), щоб із шляхетських мерців зняти скарби, у церкві роблять розбій, а коли Голка на них за се сварить, вони кажуть: „Се наша здобиченька, се наш заробіток, наша вдача, ваше щасте, козацький пожиток!“ (216). Побивши ворога, вішають людей на шибеницях і пють та гуляють, убравшись у шляхетські кармазши (199). Гадячани кажуть, що через отсих гайдамаків їх батьків на Солониці голодом морили; а вони шляхту дурно драгували, а потім з лукавим Остриянином в степи повтікали (203).

Отєї гадки про козаків — тож зовсім те саме, що він сказав у своїй „Хмельнищині“ більше спокійно: „Низові козаки, правда, бажали віру свою од католицької нахаби слобонити, а ще більш — кляштори та костьоли пожакувати тай на заможний люд хижим оком позирали. Вела їх помста і жалоба великої здобичі воєнної на Україну, і найменш вони про те дбали, щоб міщан од жицівських оранд і панських утисків, а селян од державців, од їх окупів і мит слобонити. Бо й першим часам, скільки нї виходили з вилу козаки на Україну, таких великих дум у голові собі не мали і жадного універсалу такого до міщан і поспільства не писали, а тільки на ворогів охочого комонька ззивали, і що ввійде з кривавого бою, того вони своїми молодецькими головами не рахували.“¹⁾

Отже порахував Куліш козакам їх провини, що занедбували міщан та селян, і помалу став на їх память правивим бичем божим.

(Вінокосини Куліша до української історії, народу, мови і літератури. — Заслуги його як етнографі. — Погляд на його повісти, і критичні праці).

У попередній главі я показав, як розвивав ся погляд Куліша на відношення України до Росії і до Польщі і його демократизм.

¹⁾ Хмельнищина, 51 і 52.

І вже там не раз помічав я, що, хоч Куліш признавав висшність російської держави і сам любив російську мову та писав нею, то проте ніколи не забував своєї задачі, як Українця. Він хотів у межах Росії бачити ще другий, український народ, про котрий був пересвідчений, що в нього богата природа та що він, навіть в інтересі самої Росії, повинен задержати і розвинути свої прикмети. Треба-ж нам отсему Кулішевому старанню про український народ придивити ся ближше. На тлі вже відомих його поглядів на історію і народ ми й зрозуміємо сі старання ліпше.

Вони вяжуть ся тісно з тим рухом, який настав по Кримській війні в Росії і з тими надіями, які покладали на народ. Куліш поставив собі різніродні задачі і виконав їх. Порядкуючи історію його праць, ми бачили там: 1. реставрацію минувшини України в студиях історичних і етнографічних: 2. старання про українську мову і літературу у власних повістях, поезиях, перекладах, наукових працях і виданнях чужих творів: 3. популярні видавництва для народу.

Про історичні праці Куліша була вже мова: про етнографічні, а то про „Записки о Южной Руси“ годі сказати щось нове після того, що про них писали різні вчені. Всі признали ті „Записки“ дуже цінними і вони то придбали Кулішеви славу серйозного етнографа. Автор „Исторіи русской этнографіи“ А. Н. Пипін оцінив сі „Записки“ так: „Записки о Южной Руси були в свій час замітною появою. Присвячені історії, а ще більше етнографії, вони не були ні вченим трактатом, ні голим збірником творів народної поезії, — се була зовсім нова форма вивчення етнографії. Автор уводив читателя в сам процес етнографічних спостережень: він не лише подавав старинну думу, казку, пісню, переказ, але познайолював з самими обставинами, з тими людьми, серед котрих він чув сі перекази. Творенє народної поезії являло ся не анекдотичним фактом, як цвітка, відірвана від свого кореня, а навпаки ставало перед читателем окружене тими подробицями життя, особистих народних характерів і понять, між котрими воно справді існує. Автор оговідає історію своїх дослідів, рисує образки життя, дає портрети своїх знайомих, співаків і кобзарів, і в результаті виходить не такий збірник, як давали звичайно давнійші етнографи, збірник фактів, відлучених від свого ґрунту, але повний етнографічний образ. Се була щаслива думка, — тому й книга Куліша дуже подобала ся, особливо його землякам: подобалась дуже Ко-

стомарову, до захвату доводила Шевченка. Справді, вона показувала спосіб, як поповнити недостаток, від якого найбільше терпіли попередні збірники: дійсний характер народної поезії можна зрозуміти тільки у зв'язі з обставинами, в котрих вона родить ся або зберігає ся, в обставинах живих осіб, до котрих вона належить. Давніші етнографи згадували часом про ці обставини лише в сухих описах обряду, в перерахуванні фактів, коли співають ся ці або ті пісні, або просто записували місце й імя співака й оповідача. Тут автор дає читачеві не тільки ці знадвірні указки, але старає ся зрозуміти і моральний настрій цих людей що зберегли народну поезію. Врешті, та форма може мати і свої недостачі¹⁾.

У „Записках о Южной Руси“ каже Куліш в одному місці, як він відносив ся до народних традицій і поезії. У молодости, коли збрав етнографічний матеріал, його притягала найбільше поетична сторона життя народа. Він вглядав ся за драмою яку розіграє дрібними відривками ціле українське плем'я. Бажав як найбільше бачити і чути, а жерелом цих бажань була чиста любов до чоловіка в його простім сільським життю. Народ був для нього живим пам'ятником старовини²⁾. На жаль, „цивілізація“ убиває прості народні звичаї і чисті народні почування і тому треба зберігати старовину, котра звикає. Народня творчість упадає, крім інших причин, також через те, що народ перестав розуміти, що діє ся довкола нього, а в чім він не бере участі. Але розуміють се освічені представителі народа і на них спадає задача, продовжати народну творчість. „Мы (письменники) и народъ — одно и тоже, по нравственному развитію малороссійскаго населенія; но только оны, съ его пзустною поэзією, представляетъ, въ духовной жизни, первый періодъ образования, а мы — начало новаго, высшаго періода“³⁾.

Правдивої цивілізації не можна вважати ворогом народнього життя. Життя поступає наперед і мусить творити для себе щораз нові форми. Що принесе ся цивілізація Україні, Куліш не міг угадати, але вірив, що вона поведе нарізд наперед. Тільки півцивілізацію уважав шкідливою.

Так думав Куліш уже 1855 року, бо тоді вже мав готовий перший том „Записокъ о Южной Руси“, де читаємо ці думки. Під впливом нових обставин, які наставали в Росії з кінцем кримської

¹⁾ Ист. русск. этногр. Том III. 194.

²⁾ Зап. о Ю. Р. I. стор. 234—235. ³⁾ Тамже. 181—182.

війни, у Куліша дозрівала думка, дати українському народови хоч початки сеї шпирокої освіти, щоб він міг далше розвивати ся. Ся освіта мусіла очивидно основувати ся на народній мові, а сю мову вважав Куліш з деякого боку красшою як російську. Не даром же сказав у епілюгу до Чорної ради, що „томительное чувство художника и человека, напрасно борящагося съ невозможностію выразить свои задушевные рѣчи“, спонукала його писати Чорну раду по українськи і не даром уважав він і свій переклад Чорної ради чимсь майже оригінальним.

Але його надії на українську літературу завадто далеко тоді не сягали. „Вообразятъ, пожалуй. — писалъ він в епілюгу до Чорної ради — что я пишу подъ вліяніемъ узкаго мѣстнаго патріотизма и что мною управляетъ желаніе образовать отдѣльную словесность въ ущербъ словесности общерусской“. Того він ще тоді не загадував, розуміючи добре, що не подолати йому самому величезної роботи: але не міг по російськи висловити рівно спільно як по українськи свої задушевні думки, отже написав по українськи свій історичний роман. На підставі своїх студій він пізнав красу, гармонію, силу, багатство і різновидність української мови, отже й міг відважити ся на таке діло. „Язык наш — писалъ Куліш Юзефовичеві 1857 — виведе на яв багато дечого такого, що по московськи зроду не розкажеш, і сама московська словесность зацвѣте новымъ цвѣтомъ. Отъ я тепер морочусь надъ Чорною радою для Руської Бесѣди. Розкажи Москалеви по московськи, що се в насъ слово ніжне, мальовниче, голосне якъ пісня! Хочеш повіять запашиною садовоною, а йому несе квашеною капустою. — і сам бачиш, що воно зовсімъ не те, да не знаєш, якъ до його заговорити, щобъ зрозумівъ вінъ тебе!-¹⁾ Тому він і Шевченкови відраджував друкувати його російські новісти, зовсімъ справедливо уважаючи їх далеко гіршими від його українських поезій.

Кілька літ потім, в р. 1861, у листі до Юзефовича він так сформулював свій погляд на російську і українську мову: „Да, я люблю такъ русскій языкъ, не смотря на свое ратованье за украинскій, но олъ очень книженъ, — это меня въ немъ возмущаетъ, и не хватаетъ у меня силъ вырваться изъ общей филологической манеры русскихъ писателей. Украинскій хорошъ тѣмъ, что изъ него можно еще дѣлать, что угодно, — только не тѣмъ способомъ,

¹⁾ Б. Ст. 1899, т. III, 352.

як въ плохой, крайне плохой, повѣсти Марка Вовчка; Три долі. Это профанація святыни народнаго вкуса: это — жалкое печадіе денежнаго вдохновенія! Я крѣпко недоволенъ на „Основу“ за помѣщеніе подобной прозы и стиховъ. Развратъ всего губительнѣе въ юности. Имѣя возможность выразаться на языкѣ великорусскомъ, мы должны съ крайней осторожностью дѣлать шаги впередъ въ украинскомъ, чтобъ изъ нашей юной словесности не вышла польско-московско-французская горничная, которой народъ нашъ не захочетъ знать. Но Василій Михайловичъ (Бѣлозерскій) обрадовался, что бумага все терпитъ, и величаво шевстуетъ по слѣдамъ набожной русской журналистики¹⁾. Задача очевидно была не легка: зрѣти українську мову здатною для науки, але Куліш підняв ся її і довів рідну мову до великої досконалости.

Розуміючи оттак, як було сказано, свої відносини до народу і розвій української мови, він зложив свою друкарню і почав робити. В історії Кулішевих праць ми оповіли, скільки ріжпородних перешкод мав він при сій роботі; а тепер, маючи „ключ розумія“ до його тодішніх праць, ми тільки коротко перейдем мотиви їх.

Щоби навчити нарід читати, видав для нього два рази Граматку; а щоби сьвященники розумно виховували нарід, видав свої проповіді і став толкувати євангеліє. Популярна історія України, як на приклад: Хмельницина і Виговщина, була також призначена для широкого загалу. З того самого жерела виїшли її історичні співні у „Досвітках“; як осьвічений переємник народних традицій, Куліш продовжав дальше народну творчість, тому, що сам нарід уже своє відсївав.

З Кулішевого демократичного погляду на нарід виїшли його повісті з сучасного життя: Майоръ, Украинскія Незабудки, Старосвѣтское дворіще, Другой человекъ. Про злодія в селі Гаківниці. Дівоче серце і ин. Мотиви сих повістей: то знеславлене пів-цивілізації і величане простого народу. „Простий нарід наш — то одинока у нас самотійна верства. Тільки в сій верстві, хоч яка вона нерозвита, живуть ще корінні наші морови, не перемішані ні з чим чужим, невластивим нашої славянської природі. Нам треба жити з простими людьми, треба з ними посвоячувати ся. В простім чоловіці скорше найдеш вірного, щирого і живого чоловіка, ніж у висших кругах. У про-

¹⁾ К. Ст. 1899. т. I. 322 і 323.

стого чоловіка є ще прязнь, є любов, котрої не зворушать ніякі разуби і відносини". Так говорять герої повісті „Майоръ“ Сагайдачявї¹⁾, женить ся з селянкою Парасею і носить селянську одежу. Так само полюбив і герої „Дівочого серця“ — селянську дівчину (се оповіданє нагадує навіть дечим відносини Кулішевої родни). В цивілізованих сферах бачив Куліш посуху в женській любови і неприводність і тому його симпатії були по боці Сагайдачного²⁾.

Ся посуха жіночих сердець у ніби-інтелігентних кругах показана в „Украинскихъ незабудкахъ“ на трьох старих дівчатах Чечотках, що в молодости лавірували поміж женихами і стратили все, що може подобати ся в женщині. Яка-ж повинна бути інтелігентна женщина, се показує автор у тійже повісті, вивівши розумну інститутку Ніну, що влюбляє ся в такогож розумного професора Нечая.

А яка пагубна цивілізація для людей, се показано в повісті „Лихой человекъ“; відставний офіцер Зарубаєв зовсім відчужив ся від народу і поневіряв рідну матір.

Сі три повісті походять з одної сфери думок: контрастом до Парасї і Ніни мають бути три панни Чечотки і їх товариство; контрастом до Сагайдачного — Зарубаєв. Повісті основані на теорії про простий варід, писані з наміром різко розділяти світла і тіні і тому вийшли тенденційні. Подібно, як в історичних працях теорія про варід — сей Кулішів романтичний демократизм — пошкодила йому в тім, що він усе судив зі становища сеї теорії; так і в повістях ся теорія звихнула безперечно великий Кулішів талант і звела його на романтичні завівки. З великої погові за природністю сам попав у неприводність. Поставивши собі метою, за приводом московських славянофілів, описувати ідеали життя в їх типових проявах, Куліш не займав інтересів дня, які вважав не релігійними. А що хотів також примиряти людей з життям, то й ідеалізував своїх героїв, чи то додатних чи уємних.

¹⁾ Повісті П. Л. Куліша, т. IV, 197.

²⁾ Тамже, 153 і 154. Такі самі гадки мів Куліш тоді читати не тільки в російській літературі, але і в польській; сам він наводить у „Майорі“ слова польського поета: (стор. 153).

Gdybym miał jeszcze dać me serce komu,
Oddałbym go dziewczynie z włościanczego domu;
Stałbym się z ducha synem, ojcem mego ludu...
Godny trud życia, godne życie trudu!

Та сама Кулішева теорія про нарід поясняє нам і Кулішеві літературні погляди. Коли він писав свій перший „опыт біографіи Гоголя“ (1853), то ще вважав його тільки пробою. Два роки потім видав більшу життєпись Гоголя, де дуже величав його, а помилки його оправдував (у цвітні 1856 р.), тільки в листі до Тарновського: „Не говоріте мені сього, приятелю коханий, що Гоголь наш із пантелку збив ся. Воно правда, да не зовсім. Збив ся він із пантелку од великої муки за гріхи людські, а в його великих помилках треба читать помилки всього нашого швру хрещеного. Обернуть ся нам на добро і його розумні речі і його безуміє. Ось побачите, що з сього буде, як вияснить ся все житє його і не зостанеть ся над чим ламати голову. Хоть я надрукував два томи його лєств і всяких про його звісток, — отже се тільки часточка того, що надрукує Трушковський і инші люди. Нехай лишень виявить ся все оте на Божий свѣт, тоді побачите, що вийде за книжка з житя Гоголевого і для старих, і для молодих, і для філософів, і для людей богомільних“¹⁾.

Сї надзвичайно людські думки про Гоголя, які слово в слово можна і треба приложити й до Куліша, показують, що він бачив Гоголеві помилки, тільки з пієтизму до Гоголя і його родини, з котрою жив у прязни, не бажав їх виказувати в самій життєписи. Але деінде він їх не промовчав і небавом так сказав. І що найчуднїйше, Куліш за проводом Грабовського розвінчував Гоголя. Ще 1846 р. Грабовський назвав Гоголевого „Тараса Бульбу“ повістю „дуже слабою“, одним з тих творів, що не є ні поезією, ні історією. Гоголь, каже, „взявши для сочиненія предметъ изъ историческаго минувшаго, въ первый разъ создавалъ, но воображенію, рисунокъ и колоритъ, бился безъ дороги и дѣлалъ прогрѣшенія“²⁾. Така думка, що історична повість повинна бути майже історією, рішала при другім обробленю Чорної ради; отже яку мірку прикладав Куліш до своєї роботи, за проводом Грабовського — таку приложив і до Тараса Бульби, сказавши в епілогу Чорної ради, що ся повість „є ефектовна, потїшає уяву, але мало поясняє народне житє“. Ніщо дивного, що Грабовський похвалив отсю гадку Куліша про Тараса Бульбу — адже Куліш повторяв його гадки! „І я так думаю (як Грабовський; — писав Куліш

¹⁾ К. Ст. 198, т. IV, 354.

²⁾ Сѣвѣренникъ, т. 41, з 1846 р. (Гл. Отзывъ Дашкевича 101).

1856 р. в листі, який ми вже навели — що художницької слави Гоголевої я не знищив... а то-б отсе вже зробить автора Бульби своїм оракулом та й ні ступня у історію дальше!" Петров і Дашкевич докоряють за таку гадку Кулішеви¹⁾; кажуть що він не звернув уваги на се, що Гоголь був поет-артист, котрий не міг студіювати історію, бо не було з чого, але відгадував подібно, як Шевченко. Однак сі учені помиляють ся, коли гадають, що Куліш таки того самого 1856 р., як сказав свою гадку про Тараса Бульбу, не думав так само, як вони про Гоголя. І він писав тоді у листі, що Гоголева поезія „зостанеть ся для правдивого знавці тільки доводом, що зможе чоловік почути душею, не маючи кругом себе наукового світу“²⁾. Йому, як авторови Чорної ради, йшло головню о те, щоб не вважати Гоголя оракулом в історичних повістях. Се тільки свідчало про його серйозне розумінє історії.

У своїм погляді на українську літературу в „Русск-ім Вѣстник-у“ 1857 р. Куліш говорив уже, що Гоголь не знав демократичної України і описував її як пан. що бачить тільки сьвішне в „мужику“. І в 50-их роках і тепер ще російські критики чудують ся, як міг Куліш таке сказати про Гоголя; при тім же не все тямлять, що він зовсім такий самий докір за висьміванє селянина зробив тоді не тільки Гоголеви, але й Котляревському за його Енеїду. Тимчасом, як нагадаємо собі його слова з „Записокъ о Южной Руси“ про простий нарід. то й не почудуємо ся Кулішевим докорам. Очевидна річ, що в ті часи, після кримської війни, коли всі тільки й знали говорити, що про добро народу, знесенє кріпацтва, і т. и., і Куліш ударив у великий дзвін, славлячи нарід. Уже-ж, можна з його поглядом на Гоголя не годити ся, але тут не було ніякої Кулішевої злоби. „чрезмѣрности“, як казав „тонко“ Максимович. В імя поваги народу мусів потерпіти і Гоголь і Котляревський, один не менше другого. Даремно бере д. І. Стешенко у своїй статі п. з. „И. П. Котляревскій въ свѣтѣ критики“³⁾ у горячу і довгу оборону Котляревського — так само, як російські критики Гоголя — перед Кулішем; уже-ж Куліш помиляв ся, пошкодив славі двох поетів; але як розважити, коли се він писав і в імя якого то ідеалу, то й вийде, що справа була простійша, як нам тепер здасть ся: Куліш задля тодішнього ідеалу

¹⁾ Петров. . 193. Дашкевич. . 160. ²⁾ К. Ст. 1898, т. IV, 358.

³⁾ К. Ст. 1898, т. III і IV.

пошкодив і своїм власним творам. У зв'язи з цілою його роботою в 50-их роках сі оцінки Гоголя і Котляревського видають ся цілком льобічним поступком.

Як би-ж іще він усіх українських письменників до свого часу маловажив, то можна би вже й дуже чудувати ся; а тож він рівночасно, як ганьбив Котляревського і Гоголя, з снх самих мотивів величав Квітку і видав його твори, величав Марка-Вовчка і видав так само, багато попрацювавши над виданєм, величав Шевченка і так само видав його „Кобзаря“. І всі були йому по-внутру власне за те, що мали тепле слово для селян-кріпаків. Про се він писав не тільки в своїх оглядах української літератури, але і в листах. На приклад у листі з 6. червня 1856 до В. Тарновського Куліш не може навеличати ся Квіткою, зміє його оправдати навіть за великодушних панів і губернаторів. „Во істину глаголю вам, що Вальтер Скотт рідко-рідко піднімався до такого ясного і свободного мальовання селян шотляндських, як наш Харківець помальовував своїх дівчат, молодниць і чоловіків“¹⁾

Подібне писав він 1857 до Галагана²⁾, а все була в нього на думці українська гуманність, чесність, великодушність і т. п. Через те й Кулішеве слово на новий вихід Квітчиних повістей (1858) було одною великою похвалою для нього. Куліш став фанатиком просто-народя і додумав ся навіть до теорії, що: поезія — голос народа, а не „любителей словесности“; все ненародне зникає з часом і пійде в непамять. Тільки слово народу, прогололане вікам і племенам через його віщакелів, останеть ся поти, поки любо буде брату споминати брата“³⁾. „Список з патури найдокладнійшій не більше того значить, що в живописця етюди для картини. Єсть у чоловіка сила, котора з тих дрібниць творить самовладний мир, так щоб усяка частина дихала одним великим помислом — душею того мира. Такої сили нема в московських розумних людий. і довго ще вони на неї не спроможуть ся. Не спроможуть ся вони поти, поки писатель і народ стануть нероздільним тілом“⁴⁾.

Отсе вже теорію про народ довів Куліш до краю, так само як у російській літературі Ан. Григорев, котрого слідами очевидно йшов Куліш. Куліш мав свій „однн великий помисел“: добро маси і чи то з історії чи з белетристики чи з критики творив „однн

¹⁾ К. Ст. 1898, т. IV, 359. ²⁾ К. Ст. 1899, т. III, 334—348.

³⁾ Там-же 348. ⁴⁾ Там-же 351.

самовладний мир: притім був пересвідчений — а мав значне право до того, бо довго жив з народом — що саме він став з народом одним тілом. І як такий чоловік він розвивав далше свою теорію про народ у перших двох „Листах з хутора“, де провідна гадка така, що хуторянське чи то сільське життя морально вище від великоміського з його „болотньою“ цивілізацією, як любив Куліш висловлювати ся. Пізнійше, р. 1873., Куліш придумав навіть „хуторну філософію“, після якої оцінював російську літературу та показував, якою вона могла би бути, як би була розумна. „Вся дурнота і нікчемність її пішла від того, що дурні не тямлять, яке хутор добро“¹⁾ Ся „Хуторна філософія“, о скільки мені відомо, не була друквана. За те заголовок одної ще пізнійшої Кулішевої книжки „Хуторна поезія“ і проєктованої 1882 часописи „Хутор“ — показують ту вподобу Куліша в хуторянським життю. Десятки літ снувала ся в Кулішевій голові гадка про спасенний хутір; аби й собі зажити природним хуторянським життям, він не мало пожертвував часу, грошей, і праці а то і слави своєї, бо для зарібку на хуторянське життя приймав ся нераз за роботи, що його заводили на манівці.

Коли ми на ті Кулішеві погляди подивимо ся з теперішнього становища, то звісно, не одно нам у них не сподобаєть ся. Але нам треба пам'ятати, коли то вони повстали. Се-ж на самім Кулішу ми бачимо найкрасшій приклад, як у 50-их роках давнє романтичне українофільство перетворювало ся в демократичне свідоме українство. Куліш сам мусів собі складати програму думок і роботи, щоби піднести се українство. І він був тоді одиноким до того підготовленим чоловіком. Розумів се добре Костомарів, коли по виході у світ „Записокъ о Южнѣй Русѣ“ сказав, що Куліш „въ настоящее время — единственный писатель, на котораго можно полагать надежду въ дѣлѣ развитія малороссійскаго слова и выраженія малороссійскаго элемента въ русской литературѣ“²⁾. Всякі тодішні Кулішеві помилки і сумніви можна виправдати, дивлячись на його душевну боротьбу і численні перешкоди в роботі.

Згадавши про сі перешкоди, ми й мусимо пошукати їх у Кулішевих відносинах до поодиноких осіб. Ті відносини дадуть нам також деяке поясненє до Кулішевого поступуваня, особливо в будучині.

¹⁾ К. Ст. 1898, т. I, 138. ²⁾ Ист. русск. литер. т. III, 299.

(Про особисті відносини Куліша до Плетньова, Сергія Тим. Аксакова, Кокст. Сергієвича Аксакова, Катеніна, гр. Олексія Толстого, М. Грабовського, Срезневського, Бодянського, Юзефовича, В. Тарновського батька, Г. П. Галагана, Шевченка, Марка Вовчка, В. Білозерського і Костомарова).

Вже в старості згадував Куліш як своїх приятелів і добродіїв: Плетньова, Сергія Тим. Аксакова і його сина Константина, Катеніна, графа Олексія Толстого, Володимира Жемчужнікова, а з Поляків Грабовського. Се були потомки „государників“ і „культурників“ і тому більше зробили для української справи, ніж Українці, що давали гроші на Кулішеві видання і робили їх неавістною Кулішеви підмогою ¹⁾). Се думки Куліша з року 1892-ого.

Про зносини Куліша з Плетньовим, Аксаковими і Грабовським була вже мова. Сі люди у 50-тих роках не були справді ворожі українству, мали вплив на розвій Кулішевих думок і помагали йому морально й матеріально в його діяльності. Жемчужніков інтересувався Україною і поміг Кулішеви при виданню „Записокъ о Южній Русі“ ²⁾). Граф. О. Толстой, як прокурор синода, найбільше причинився до того, що цензура пропустила Чорну раду: він поручився своєю репутацією за чистоту Кулішевих намірів. Які були в Куліша зносини з Катеніним, не відомо: в листах знаходимо тільки звістку, що Куліш поручав Бодянському Катеніна „як чоловіка освіченого і прекрасного“ ³⁾).

Натомість, як зложили ся Кулішеві відносини до визначних Українців, чи, радше сказати, українофілів? Максимович, Срезневський і Бодянський довго зволікали з виданєм етнографічних матеріалів, зібраних Кулішем; Срезневський мав навіть ограбити Куліша з його заслуг, як етнографа. Юзефович, що в 40-их роках справді дуже займав ся долею Куліша, відіграв дуже сумну роль у процесі Кирило-Методіївського Товариства ⁴⁾). Тільки тепер ми знаємо, що через Юзефовича потерпів і Куліш; але Куліш давно не міг того знати. Він тільки підозрівав Юзефовича, не переписувався з ним вісім літ, але вкінці знову погодився в жовтні 1855 і вераз поручав йому полагоджувати свої орудки. Листів з того

¹⁾ Народ. 1892. 248.

²⁾ Пор. К. Ст. 1898. I 307. ³⁾ К. Ст. 1897. IV 269. ⁴⁾ Гл. „Тарас Шевченко“ Грушівський, хроніка його життя. Наш сав Ол. Кониський, том I стор. 225 і дальші.

часу до Юзефовича не багато, але і з них видно, що відносини між ними не були вже такі, як у 40-их роках; були більше обережні і холодні. Куліш чомусь уважав потрібним запевняти його, що любить так само російську мову, як українську, та пояснити йому потребу ширення української ідеї; очевидно, гадував Юзефович енергічного Куліша в сій напрямі. Пізніше вони знову роз'їлися, здається не через що инше, як через те, що погляди їх на українську справу дуже змінилися; Юзефович став ворогом сеї справи, а Куліш усе таки служив їй.

З Бодянським по повероті з Тули чим раз більше розходився. Правда, Куліш любив закидати своїх знайомих своїми орудками в добрій вірі, що се їм не тяжко виконати; в життю і такі дрібниці можуть роз'їдати людей, зайнятих важнішими справами. Але і те сказати, що Куліш зі свого боку також радо сповняв чужі орудки. Листи Куліша до Бодянського з 50-их років показують нам отсе напружене, яке настало між ними. Бодянському в р. 1855 здавалося, що Куліш шукав собі з них якоїсь зачіпки („задираль“); Куліш клявся Бодянському¹⁾, що не мав такого наміру. Куліш мав чогось насміятися з Бодянського; Галаган назвав Бодянського „крутеньким“, а Бодянський приписував се Кулішеви²⁾; настало якесь тонке непорозуміння поміж ними двома високоосвіченими людьми, відносини охололи, але Кулішеви треба признати, що Бодянського не маловажив і високо цінив його заслуги. Непорозуміння такі легкі, що нам доволі трудно тепер їх зрозуміти, вийшли мабуть з неоднакових вдач у обох. Куліш приписував непорозуміння з Бодянським ріжким неприємностям, що в часі 1860—1864 довели його „до мовчальної хандри, від котрої насілу вилічився хутірським будівництвом, огородинцтвом і садівництвом“ та ще й тому, що Бодянський — неваже не хотів з Кулішем зійти ся і поговорити; просто не допустив його до себе³⁾.

Василь Вас. Тарновський, що помер 1866 р., у 50-их роках великий прихильник освободження селян, позичив гроші на I том „Записокъ о Южной Руси“. Позичив і на другий⁴⁾, але Куліш мусів його перекоувати, що таке видавництво потрібне. Отся потреба кланяти ся багатому панови, щоб дав гроші на народну справу там, де Куліш давав свою велику працю. — потреба пере-

¹⁾ К. Ст. 1897, IV: 465. ²⁾ Там-же, 467. ³⁾ К. Ст. 1897, IV: 471. ⁴⁾ Пф. К. Ст. 1899, I: 83.

конувати його в річах таких, що Кулішеви здавали ся зовсім ясними і чистими, була певно немила його гордій натурі.

З Григорієм П. Галаганом знав ся Куліш ще з 40-их років ¹⁾. У 50-их роках Куліш послав йому свої книжки в розпродаж і переконував його також про важність української справи. Але, видко, не переконав його, бо Галаган, князь Васильчиків і ще якийсь пан земляк замість ширити Кулішеву „Грамотку“, заховали в себе по кількасот примірників і не пустили її в світ. Се дуже гнівало Куліша. „Ті пани — казав він — більше вірять у свої політичні видумки, як у прямованє маси. Нехай і так буде! Коли вони не дають нам свободи, то даймо хоч ми їм. Нехай і в наші часи існують Вишневецькі і Кисілі, коли жите потребує їх протиділаня, як негативного стимула: я і подібні до мене будем іти своєю дорогою, а сила річій поможе кому треба“ ²⁾ — „Трудно спонукати людей жити і робити так, як бажав би. Трудно піднести на поетичну висоту тих, що низько ходять по землі. Богато разів приходило ся мені клькнути з Пушкином: „Мнѣ стыдно пдоловь моихъ!“ Але в душі жне невтомиме бажанє шукати в людях високих прояв чутя і вести його до високих мет! А тимчасом скільки з того виходить здогадок, непорозумінь і ц.“ ³⁾.

Перед Галаганом жалував ся Куліш 1858 р., що Тарновський охолов до него і покинув його. „Мені таки в житю приходять ся зазнавати багато розчаровань і страшно помиляти ся. Часом мені здаєть ся, що я вже зовсім знівечив ся і ні до чого не здав ся. Одначе невидима сила підкріпляє і обновляє мою душу в часи її найбільших огірчевь, так що на самі огірчення я почав дивити ся, як на конечно потрібний елемент мого життя“ ⁴⁾. Але й Галаган, на котрого, видко, Куліш покладав надію після Тарновського, не розумів його. Складало ся справді так, що з чужими людьми Куліш міг жити у приязни, а зі своїми земляками не міг дійти до ладу.

З Шевченком і Марком Вовчком були в Куліша ліпші відносини: в імя своєї ідеї він цїнив високо їх працю, хоч сам мусів поправляти і твори Шевченка і твори Вовчка. Здаєть ся, не дуже цїнили Кулішеві поправки сї письменників, коли Кулішеви

¹⁾ К. Ст. 1899, т. II, 188. — У Правді 1858, ст. 312 сказано: „Всє що не в журналах, було друковане коштом В. В. Тарновського“ — очевидно в 50-их роках. Син Тарновського дарував потім Кулішеви його довг у батька.

²⁾ К. Ст. 1899, I 319. ³⁾ К. Ст. 1898, II 224. ⁴⁾ К. Ст. 1899, III 354.

вкінці надійшло займатися поправлянням чужих рукописів: у нього-ж було доволі і свого діла. На нього, як на Українця, що розумів своє діло, спало занадто багато роботи — і се очевидно його роздратовувало.

В році 1858-ім пішли якісь дивні поголоски про Куліша поміж його знайомими земляками. Стали докоряти йому наживою з Граматки і інших книжок. Справа виглядала так, що тут наприклад В. В. Тарновський давав гроші на видавництва, а Куліш доробляв ся чужими грошми. Почувши ці поголоски, Куліш уважав потрібним оправдати себе перед Тарновським, написав до нього лист, і ми з того листу можемо зміркувати, що Куліша глибоко вражали ті поголоски. Він писав, що вже не просить у людей помочи, тільки терпеливості. Як почекають, то побачать, що його бажання чисті. Він оправдував людей, що ширили про нього злу славу, казав, що його неправильне життя й могло наводити деякого на сумніви. Але боліло його те, що найблизші знайомі не старали ся зрозуміти його ліпше. Отже просив Тарновського сказати йому, чого він не рад з нього ¹⁾ Що відповів йому Тарновський, не знаємо; тільки те знаємо, що зносини з ним стали холодні.

Про отсі зневажливі поголоски не забув також сказати Кулішів житєписець у Правді 1868 (стор. 323): „Видав Куліш Граматку у п'яти тисячах примірників і, щоб її не куповано дуже в столицях, виставив ціну пів карбованця, а на Україні звелів продавати дешевше, ніж стояла йому самому; до того, багачко тих Граматок пороздаровував усюди. Отже знайшли ся письменні та довгоухі люде, що печатно докоряли Кулішеви за наживу з Граматки і інших книжок! Мовчав Куліш, бо думав, що таких людей самий гріх їх карає. Трохи згодом видав він хеншу Граматку у восьми тисячах примірників, і розпродав її за безцін, або пороздаровував. Коли-ж хто думає, що Куліш заробляв гроші для самих грошей, то нехай у тих спитає, козу він давав гроші без звороття, яко научно підмогу, по сотні і по три сотні карбованців: свого часу такі люде обізвуть ся. А скільки від його йшло вбогому простолюду, найначе-ж сліпим кобзарям і лірникам, то про се тільки найблизші приятелі його знають“. В сій житєписі й оповідає ся про те, як Куліш запомагав Мужилівську, козачку Оленку Вовківну і п.

¹⁾ К. Ст. 1898. II 129—130.

Так отсе такі докори сердили дуже Куліша; а ще як подумати, що печатно йому докоряли наживою — де про се було печатано, мені не відомо — то й можна зрозуміти Кулішеву вражену гордість. Щоб убити тугу після таких неприємностей, Куліш 1858 поїздив по Європі і успокоїв ся. Але на другий рік його знову взяла туга, охота втекти перед людьми і перед самим собою — він уважав себе хорим душею і знову вирвав ся в подорож по Європі. Кілька виривків із його листів до Каменецького покажуть вам, що Куліш був хорий справді.

„Я надію ся зробити ще багато роботи, коли задушу в собі ту змяю-тугу, що їсть мене живцем“.

„Я добре зробив, що поїхав не на Україну. Для хорого духом багато значить вигоди, що дають спромогу жити до внодоби і їхати, куди хочеть ся.. Учю ся бути самітним: нема нічого красшого на сьвітї від такого положеня. Бути в товні одиноким, усе чути, бачити, відчувати і бути ні від кого незалежним — чи можна видумати що красше? Ледви чи усиджу довго в Дрезні і Монахові. Швайцарня сильно приманює мене до себе. Лише вона і підчас тамтої подорожі заспокоїла мою тугу“¹⁾.

„Пишу вам із Кенїгсберга поганим німецьким пером, і пишу для розігнаня туги. Слава Богу, вже почала потроха уступати ся, але все ще томить мою душу. Стараю ся розірвати себе всякою всячиною, і бачу, що сї стараня не такі до нічого, як мені здавало ся. Втікати перед собою помалу можна, і я тому душею рад. Не раджу вам бути мною: се найприкрїйше істнованє, якого нічим не задовольниш, хоч би не знати чим. Правдивий мій елемент — війна. Я через помилку попав у спокійні горожани. Але може я ще знайду свою дорогу. Почекайте, дайте мені троха виздоровіти від пекельної туги. Мені здаєть ся, що я виздоровію. Вид чужих міст і людий робить тепер на мене відрадне вражінє; щось тихе оселюєть ся в душі, і вона лише деколи скрикує, як божевільна. — Я лишу ся за границею не менше як рік. Самі скажете, що в Петербурзі в змї не багато для мене радости. Мені треба забути все неприємне і нагодувати себе зовсім пнїшим житєм, або й поробити нові знайомости. Думаю, що ви не будете тому противні, тим більше коли бачите, що я роблю. А робити я буду: чую, що буду. Дайте лише мені виздоровіти від туги!“²⁾

Куліш не прожив року за границею, тільки весною 1859 поїздив ще по Росії, а літом уже сїлїв у селі Малинівці і працював.

¹⁾ К. Ст. 1898, II 366 і 367. ²⁾ К. Ст. 1898, II 368 і 369.

Може пізнійше колись вияснять ся ще докладнійше причини сеї туги; тепер тільки можемо сказати, що безпечно викликували тугу в Куліша і розчарованя з причини неприхильности земляків, на котрих він покладав найбільшу надію; його „ідоли“, що зросли і виховали ся серед иньших обставин, не розуміли української ідеї так як він.

Але у загалу української інтелігенції повага Куліша зросла і ті земляки старали ся Кулішеви показати, що його поважають. В Полтаві в маю 1850 дали на його честь обід. Про се инше Куліш з великою радістю до Каменецького, звіщаючи його при тім, що не стрічав чоловіка, котрий би не тішив ся пізнавши його. „Останні два роки зробили багато. Репутация моя, як письменника, дає мені всюди приступ і сердешну гостину“¹⁾. Року 1860 був він і в Києві і писав звідси також дуже радісні листи; всі поважали його; жінки з поважаня до нього волочили ся за ним як за Дон Жуаном; він тільки стеріг ся, щоб не зробити якої дурниці, але тішив ся дуже. „Не сумуйте про мене — не заневолюсь, дарма що ніби-то байдики бю да за жіноцтвом знай ганяюсь“. Вийшло таке, що жінки в нім любили ся, писали листи до нього, він сам також залюбив ся і дійшов до гадки, що „зближеня з жінками ніколи не буде вважаги негідним висших характерів. Се-ж і є жите; а то, що називають житем — учені люди і промисловці (дѣловые), то надвірня робота. Правдиве жите в хаті і під хатою коло жєнщини. Все, що з далека від неї — то епізоди, що вяжуть ся з головним“²⁾. Не обійшлось, розуміть ся, і без ріжних поговорів, але Куліш упевняє, що нічого не винен.

Два дальші роки, 1861 і 1862, принесли знову Кулішеви багато розчаровань. „Був се понурій період його жєтє; сумував тяжко; а чого — хіба-б у цілій книжці можна роз'яснити“ — сказано у „Правді“ 1868, 323. Очевидно крім усяких розчаровань, що виходили з його роботи і трудних обставин, було тут і якесь розчарованє або жаль після знайомостий з жінками... Против заквдів снх людей, що докоряли йому за його роботу, він боронив і потішав себе гадкою, що робить діло „Що се ви так турбуєтесь про тнх людей, що мене ганять? — писав він 1862 р. до Носа. — Нехай собі ганять, коли охота! Діло само себе покаже. Все те забудеть ся скоро, а діло не на те робить ся, щоб його занедбати,

¹⁾ Там-же 384. ²⁾ Там-же, 388—392.

бо воно діло. Нехай ганять: може, ганивши, яку й правду скажуть, а ми її й намотаємо на ус тай порозумнійшаємо на користь людям“¹⁾).

Тимчасом Кулішева друкарня щораз більше унадала; матеріяльні клопоти росли; на різні видавництва пішло багато грошей, без довгих годі було обійти ся. Прийшло польське повстання 1863; наслідки його були шкідливі і для українського руху; рух сей погазовано, а з ним і Кулішів запал. Так гарно почата робота урвала ся і Куліш понав у злидні. Се й завело його на службу у Варшаву.

Ми бачили, що, загалом узявши, ті земляки, які повинні були помагати Кулішеви, відчужили його від себе. Кулішів житєписець міг уже 1868 р. таке написати про се відчуження, що склало ся в останніх десятих роках: „Петербурську українську громаду складали не самі Куліші, тай не Кулішівці. Усяких людей нашлось туди доволі. Вбачивши сеє, занедбав був Куліш громаду, та близькі приятелі благали його не відвертатись; „а то“, мовляли, „на тебе дивившись і иньші відвернуть ся“. Мусїв Куліш навідуватись деколи в громаду, та нелюба була вона йому. Мовчазний сидів він кінець стола; чужа стала йому та хата.. Київську громаду ще менш він уподобав. Постеріг він там у піснях, у річах і звичаях якесь бурлацтво. Було в тій громаді людей доволі розумних, та чогось вони перед громадською черню нахплялись. Постеріг Куліш, що громада ся довго не встоїть, і пішов геть від неї; яко-ж і сталось... Поліція тут поліцією, а громадяне громадянами. (Се говорить ся тут про діла таких, як Юзефович, після польського повстання). — Про московську українську громаду, про полтавську і харківську порано ще говорити. Буде того, що праведна думка усюди заявлена. і початок народньому self-help зроблено“²⁾). Видко, Куліш, чи його житєписець не хотїв ще говорити про кружок Бодянського, Срезневського, про Костомарова, Галаґана і иньших, але ми про відносини сих людей до Куліша вже дещо знаємо.

Таким способом ми оглянули десять дуже важних років у житю Куліша. Провідна гадка в цілїй діяльності його в тих роках: добро маси народу. Сю провідну гадку він висловлював усюди. Хоч з Шевченком і Костомаровим не зірвав зносин, —

Куліш Ч. Ст. 1899, II, 9. ²⁾ Правда, 1868, 324.
ще по Росі.

¹⁾ К. Ст. 189.

з Костомаровим їздив навіть 1861 р. по Європі і тоді замітив що Костомарів характером своїм „баба“¹⁾ — але думав инакше, як вони, про історію України і її відносини до Московщини і Польщі. І так Шевченка цїнив Куліш у своїй статі з 1861 р. п. з. „Чого стоїть Шевченко як поет народній?“ не за його історичні поеми, тільки за „Катерину“, „Наймичку“ і т. п. Про „Гайдамаків“ він тут і не згадує — се треба нам пам'ятати, коли хочемо зрозуміти, за що пізнійше нападав Куліш на Шевченка. З часом він тільки розвинув свої історичні погляди ширше то в бік Московщини, то в бік Польщі, і через те став на противнім становищі, як Шевченко і Костомарів.

III.

Побут Куліша у Варшаві 1864—1867. — Причини, чому покинув службу у Варшаві. — Служба в Петербурзі 1873—1874.

По упадку „Основи“ і иньших розчарованях Куліш умовляв ся з Каменецьким що-до видаваня нового журналу, але не мав на се грошей. Тому й нарікав 25. серпня 1864: „Ну, а журнал наш іде через пень да в колоду. Чорт мати-ме добра поти, поки все діло не опинить ся в моїх руках. так щоб мені ні на кого не очікувати, ні від кого, ні в чім не бути залежним“. Куліш не мав власних грошей, а земляки хотїли йому тільки позичити. Довгів мав Куліш і так досить, отже не хотїв робити нових. Але радо був би спомагав журнал. „Досить того, що не відлучу ся від других і не скажу так, як Костомарів, що готов працювати лише за дорогу плату. Противно, я знизжу ціну до 40 і 30 руб. за аркуш, коли тільки не буде кому платити більше. Однак дивно якось жадати, щоб чоловік прийняв ся на себе найтруднійшої роботи і притім ще позволив зануздати себе. Від найтруднійшої праці я не ухиляю ся, але тоді вже дайте менї орудувати ділом, так як я гадаю, а не так як другі гадають“²⁾.

Коли з сего проєкту нічого не вийшло, Куліш написав лист до Миколи Олексїєвича Мілютина, котрого знав ще з 50-их років, що готов би взяти ся за учебну службу. Торгував ся з ним якийсь час, бо не хотїв прийняти подаваної йому посади молодшого дирек-

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 130. ²⁾ К. Ст. 1898, III, 136—137.

тора, але вкінці згодився і поїхав у Варшаву. У відомім урядовім атестаті читаємо, що Кулішеви назначили службу при „учредительнім комитеті в Царстві Польскім“ дня 23 грудня 1864; а вже 10 червня 1865 за дуже щирю службу „высочайше повелѣно“: не вважати Кулішеви його провини в Кирило-Методієвім братстві і заслання в Тулу перешкодою до вищої урядничої кар'єри та признати йому всі пильші права і службові користи, крім ордера сьв. Владимира за вислугу літ і відзнаки за бездоганну службу“; а 8 грудня 1865 іменовано його урядником „особыхъ порученій V класса“. Дня 28 червня 1866 Куліш зівстав „неправляющимъ должность директора духовныхъ дѣлъ“; дня 17 січня 1867 увільнили його з сеї посади і назначили до „учредительного комитета“ з платнею 4500 руб. на рік; звідси увільнили його „по болѣзни“ того-ж року, 30 жовтня¹⁾.

Вже сі урядові дати про урядничу кар'єру Куліша свідчать, що він мусів чимсь дуже заслужити ся, коли так авансував. А він і справді взяв ся до служби дуже ревно. Прийшов він у Варшаву тоді, як по польськім повстаню російське правительство загадало подбати лїпше про свої порядки у Польськім Царстві, себ то про „обрусеніє“ і православіє. Ся справа могла бути Кулішеви близька і з боку політичного і особистого о стілько, що тут він мав сам нагоду дати волю своїй і перше незатаюваній неприхильности до Поляків. Він, правда, у сфері історії дивив ся вже на козаків так як дивились Поляки, але при тім думав про Поляків, що вони все ще не позбули ся своїх давніх забатів: напосідати ся на чужі народности і релігію. Так і в листах Куліша з того часу знати два напрями: тут він цікавить ся польськими історичними жерелами, що подають йому Поляки, а тут в урядовій службі з сучасними Поляками поводить ся як урядник.

Кілька виписок з листів докажуть нам сі спостереженя. В листах з 1864 р., в самих початках служби, читаємо: „Польський бунт викликали Польки, і напевно через них пролієть ся ще багато „русской“ і польської крови, тому що вони і далі виховують нове покоління в революційнім дусі. Вся наша надія на подавленє клерикальної партії, найбільш нехоральної і найбільш сильної; але треба багато розуму і енергії, щоби лідрізати корені тутешньому пошівству, які воно глибоко пустило в нарід“²⁾. Діле

¹⁾ К. Ст. 1899, III 377 і 378. ²⁾ К. Ст. 1898, III 138.

йшло про католицьку віру й уніяцький обряд. Тут Куліш мав уже свій погляд; який — відомо: він уважав єзуїтство і унію нещастям для народу; отже подавленє клерикальної партії не могло бути чимсь дуже противним його пересвідченням.

„Тутешні учені люди показують мені різні прислуги у моїх історичних дослідах, закладують мене дорогоцінними рукописами, полагоджують різні особисті орудки, навіть відгадують мої бажаня... Житє в Варшаві для мене таке саме приемне, як за границею. Місяць проминув дуже скоро. Кожний день цікавий чим пншим: то читаєш оригінальні листи якого-небудь козака XVII столітя, про коірого тільки децго знав з книжок, то слухаєш оповіданє про тисячу дуже цікавих річий, то робиш децго таке, що може придати ся до реорганізації місцевого устрою, то сидиш у театрі... Ну, а вам як служать ся? Що словарь? Коли тільки роздобуду гроший, то багато видам своїм старим звичаєм, ні на кого не оглядаючись. а то наші щось люблять довгу пісню. Тут усе сприяє вичученю XVI і XVII столітя“. (Лист до Каменецького з 4 грудня 1864) ¹⁾.

„Працюю дуже багато; але ви знаєте, що при відповідних обставинах житя мені се не трудно. Тому що я від богатых смертних відріжнюю ся бистротою роботи, то в мене є ще час і на пошукуванє в бібліотеках. Польські вчені зі свго боку подають усякі можливі указки, що значно облегчує історичну працю, або навіть просто одушевляє мене до них — і звідси береть ся те, без чого багато лишалось би незрозумілим і незвісним“. (Лист з 5 січня 1865) ²⁾.

Потім чимраз більше займала Куліша служба і він уже в лютім 1865 хвалив ся перед Каменецьким, що є доконче потрібним тай таким, що його ніхто не заступив би. „Є такі сторони в службі, до котрых я прихилью ся з глибоким співчутєм. Я можу тецер числити на поліпшенє моїх грошевих обставин, але мене бiльше займає перспектива російських робіт у Царстві Польськiм“ ³⁾.

Отсі перші листи з Варшави писав Куліш до свого бувшого вірника Каменецького; дальші звістки про побут у Варшаві находимо в Кулішевих листах до Хильчевського. Тут уже, правда, нема звісток про Кулішеві зносини з польськими вченими, — більше як про цілий рік не маємо взагалі ніяких звісток — але за те

¹⁾ Там-же, 139—140. ²⁾ Там-же, 141. ³⁾ Там-же, 143.

читаємо більше про Кулішеву службу. З початку видно ще в тих листах вдоволенє зі служби, а там потім чимраз сильнїйше відзиваєть ся знеохота.

Про причини сеї знеохоти сказано таке в житєписї з 1868 року: „Про варшавське жпть Куліша порано ще оповїдувати. Скажемо одно, що не того сподївався князь Черкаський, що знайшов, зазиваючи Куліша до себе директором духовних справ; не такого-ж директорства допевнявся і Куліш від Черкаського. Не прослужив він із ним і пів року, як уже Куліш писав до Черкаського: що помилявся Черкаський у йому, що не знайшов у його такої дотепности, якої сподївав ся; що він, Куліш, директорувати більш не хоче, а шукати-ме собі иньшого місця, не сумнячись у роботї... Отже як заговорив до його Черкаський тими словами, що зве Куліш по своїому „поезїєю холодного розуму“, знов піднявся він на тяжку роботу, відпочавши. Поїхав Куліш на відпочинок за границю, а Черкаський тимчасом покинувся. І хоч сї двї людини так на себе не похожі, а нераз згадував Куліш Черкаського і жалкував за ним дуже, бо чарували його в сьому чоловікові великі здібности, велике трудолюбє, сила волї і та поезія холодного розуму, що сам би жадав мати той холодний розум і може-б віддав за те значню частину свого серця“¹⁾.

Тї слова з житєписи потверджують нам Кулішеві листи — найлучший доказ, що без відома Куліша ся житєпись не написана. Ще дня 23 липня 1866 писав Куліш Хвильчевському: „На твоє прегарне письмо відповідаю кількома словами. Мій час належить кн. Черкаському, а кн. Черкаський вїщо иньше тільки буря діяльности, що й мене потягла у свій кружок. З одушевленєм слухаю сего незвичайного чоловіка. Дуже трудно, тяжко, мучить мене, але се моя сфера! Або пропаду, або зроблюсь лицарем невугракою“²⁾. Се писав Куліш в нецїлий місяць потім, як його іменували директором відділу духовних дїл. Але в три місяці потім, 11 (23) жовтня 1866, писав він зовсїм инакше. Лист сеї починаєть ся поезїєю Пушкїна: „Когда для смернаго умолкнет шумный день“ — а далї сказаво: „Така неправильна душа, як у мене, не може бути спокїйна. Я наробив багато помилок у житю, багато дурниць, багато вїкчемностей (пошлостей). Все те мене мучить — ось і маєш усю історїю! Один для мене ратунок — сильна діяль-

¹⁾ Правда, 1868, 336. ²⁾ К. Ст. 1898, 1 86.

ність. Без служби така діяльність у Росії — бодай для мене — не можлива. Ось для чого я служу, та ще й для того, що хочу сплатити довги. Сплативши довги, я може вибію ся із сил і заберу ся у свій хутірський захисток, щоби померти по запорозьки, себто здалека від галасу. Козаки, коли не вмирали на війні, то забірали ся в яку небудь глуху сторону, навіть здалека від родини. Я розумію се почуте і без сумніву сам так учиню. Але поки-що попрацюємо на славу російського іменн, котре я люблю, не зважаючи на те, що його що дня неславлять мої земляки“... Далі оновідає Куліш у сім листі, як живе у Варшаві, як кудись подіває гроші. і сам не знає куди, та що в нього добрий апетит, хоч про їду не дбає. „Одна тільки біда, що безрадісно якось буває на світі, дуже безрадісно, — і тут часом, неначе дуже мудрі річи, роблять ся страшні дурниці. Моє жите давно зіпсоване“¹⁾.

Такий самий тон і в листах з 1867 р. „Я і без того роблю багато дурниць, за котрі приходять ся себе самого в душі сварити, як лайнідлийшого чоловіка“. — „Довгенько-ж ти мовчав, друже Іване! — писав Куліш літом 1867 до Хильчевського. — Та в мене не було охоти до листування. Коли не лаяти все навкруги, то нічого й писати, а лайкою що поможеш? Ось тобі й відповідь на твої питання. Скажеш: Якого-ж гаспнда сидиш у тій Варшаві? А де-ж мені дітись? На столиці нас не треба, а на Україні дурень на дурневи сидить та дурнем і поганяє. А що вже Київ, то вибачай, чи й є на світі дурницький город? От хоч би ваші газети, та цур їм! Про таку погань і споминати не стоїть. Університетські паничі, ті, мовляв, професори думають, що обороняють Русь од Ляхви, стелють же дорогу до панування на Україні — іменно тим, що побизають у цвїті народню силу, розлучаючи молодіж із народом. Ніяка сила не обіпреть ся против лядської на Україні, окріч тої, що заганяла колись Ляхів за Вислу. Розумний знає се добре, а дурному ніхто в голову не вложить“²⁾.

Останні слова з сего листу показують нам сі провідні гадки, які Куліш мав підчас своєї служби яко урядник, сказати-б, політичний. Як відомо, його тодішня діяльність вяже ся з діяльністю у Холмщині Т. Лебединцева, котрого листи з тих часів також надрукувала „Кіевская Старина“. Говорячи про сі листи, д. О. К., як очевидець побуту Лебединцева у Львові, замічає, що в них

¹⁾ Там-же, 87 і 88. ²⁾ Там-же, 88 і 89.

нема й сліду якихось справді народно-національних інтересів. Навпаки бачимо, що навіть там, де Черкаський чи щиро чи силою обставин мусів сприяти народно-національним інтересам, там Лебединцев поза плечима Черкаського дбає про чисто урядові інтереси. Лебединцев у своїх листах, хоч вони писані й до брата, не все висловлював щиро. Причина сего — й вказує О. К. зі слів самого Лебединцева і Куліша — обережність, дипломатичність Лебединцева в справі церкви і школи в Холмщині. „Уживанє в холмських народних школах народної мови убилі ніхто більш, як українофіли Лебединцев, а переважно Куліш, і вони були задля холмських Українців найбільшими обрусителями. Куліш казав, що треба положити якомога ширшу межу між Українцями і Поляками, а то — російську мову. Се, думав він, було високо політично. У Лебединцева інстинкти урядника і бажання прислужити ся властям взяли гору над природними інстинктами Українця“¹⁾. Куліш же, очевидно, бачив, що робить часом дурниці, сам себе сварив за се, але й потішав себе гадкою, що вбиває клин між Українців і Поляків. Старанє се видаєть ся нам зрозумілим, коли пригадаємо собі, що іменно по польським повстаню 1863 р. додано в українським руху „польську інтригу“. Куліш, що, можна сказати, перший зорганізував сей український рух по Кримській війні, без ніяких „інтриг“ з польського боку — годіж тут ученому Грабовському приписувати якусь спеціальну місію — хотів очевидно скинути з українського руху підозріння в польській інтризі, щоби здобути для нього полекші. О. К. розуміє тепер українсько-польські відносини инакше, як їх розумів у 60-их роках Куліш, і докоряє йому обрусенєм. Протів сего докору нема що й казати, хоч би й як бажало ся боронити Куліша: і сам Куліш бачив, що зле робить; але коли хочемо зрозуміти його, то й находимо тут попри особисті мотиви (потреба зарібку на сплату довгів, розчарованя в попередній діяльності, потреба нової сильної діяльності) також загальні з основною гадкою: спертти польський вплив на Україні. Щоб се осягнути, Куліш жертвував Холмщину на поталу обрусеню, щоби між Україною а Польщею була російська межа. Сей Кулішева політика мала, як усяка певна політика, два кінці; догоджуючи одним, не міг він дого-

¹⁾ Гл. статя О. К. Цікава сторінка з минулого в Руслані. 1898 тт. 137.—142.

дити другим. А тепер, по літах, як дивити ся на сю справу, то треба тільки жалувати, що кабінетний учений з незвичайно чуткою совістю, що шукав безпастанно правди навіть у мвнувшій, став політичним діячем — і до своїх усяких розчаровань прибрав собі ще розчарованя і на сім полі. Врешті вищі мотиви його діяльності в Варшаві зовсім сходили ся з його вже відомими давнішими поглядами на відносини України до Росії і до Польщі: з його явною прихильністю до Росії і неприхильністю до Польщі, котрій тільки із становища добра маси признавав деякі заслуги. Домішали ся сюди, очевидно, і сучасні обставини після 1863 р. — і так у тодішній Кулішеві діяльності бачимо не якусь примху його неправильної душі: ся діяльність у звязи з попередньою була доволі консеквентна і мала свої мотиви, яких не можна мало-важкити. Особливо важний тут мотив, що в Куліша було недовіре до своїх земляків. Звідки воно в нього взяло ся, се ми вже знаємо; тому й не дивно нам, коли читаємо в листі до Хильчевського з 1868 р. „Дуже помилуєш ся, друже Іване, думаючи, що як би я жив у вітчизні, то я міг би мати добрий вплив на моїх земляків: перебравши в житю багато людей, я прийшов до висновку, що моїх земляків, себто інтелігенцію, треба лишити на ласку їх шкчемної долі. Нехай ними займаєть ся ще хто небудь вищий, а я маю намір займатися лише своєю особою. „Предметъ достойный!“ як каже бідний Пушкин, котрий... „людей конечно зналъ и вообще ихъ презиралъ, — но правильнѣтъ безъ исключеній“ — сказано далі. Є виїмки і для мене, але для них нема потреби жити на Україні“¹⁾. Були й Кулішеві земляки винні помилкам Куліша: стративши віру в них, він шукав підпори де міг. А що найбільше оправдує Куліша: то свідомість того, що робив помилки; звісно, свідомість ся не була рівночасна з помилками; а коли й була, то й тоді вини за помилки треба розложити на ті всі обставини, в які він попав, на ту урядову машину російщення, що в 60-их і 70-их роках російщила Холмщину і навернула її силоміць до православія.

Уже тоді, як Куліш покинув службу у Варшаві, він писав про себе таке: „Що зробило з мене найліпшого поміж урядниками в Варшаві, те саме робить мене найліпшим поміж господарями. Моя заповідь: *est modus in rebus*. Ні теоретика ні практика мене

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 91.

заманюють. Коже місце має свої закони до роботи. Поки-що я не помиляю ся“¹⁾. В приятельських листах до Хвльчевського в 70-их роках Куліш не раз нагадував свою службу в Варшаві: то ставив 1871 р. засаду:

„Sąd nad nami nie dany nikomu,
Chcę mnie sądzić, trzeba być we mnie, nie ze mną“²⁾.

чим хотів сказати, як трудно бути справедливим до иньшого чоловіка, — тут завжди треба недовірати власній думці про когось, треба старати ся зрозуміти його положенє; то говорив таки виразно 1872 р.: „Чи ти думаєш, що моя варшавська служба — то лише гра припадків? Я пізнав людей і обставини і скорпстав з одних і других. Моральна смерть Мілютина (Куліш мав на думці недугу М—а, через котру той мусів покинути службу) поцсувала менї карієру; але коли-б менї не опротивили урядники аж до блювоти, то я міг би був лишити ся з 4500 (а з нагородами 5000 р.), доки був би схотів, аж до красших часів. Ні, я мусів розірвати з ними і через стан мого духа, і для ратованя моєї репутації, котру вони хотіли очорнити“³⁾.

Ось так судить Куліш сам себе, застерігши ся, що „sąd nad nami nie dany nikomu“, бо він знав себе краще, ніж иньші його знали. Прикрий став його душі походив від свідомости, що став колісцем в обрусительній машині; оправданє, що помагає вбивати клина поміж Україною і Польщею, не давало повного успокоєня; люди вже починали уважати Куліша цілим Москалем, що навіть відрікав ся своєї української діяльности. Таким бодай хотіли його бачити галицькі москвофіли, що 1866 р. звісною заявою в „Слові“ признали себе Росіянами. По сій заяві настала в Галичині поміж Русинами партійна ненависть, з якої користали Поляки. Правительство налякало ся і почало 1867 р. видавати против „Слова“ часопись „Русь“. Редактор „Руси“ Кость Горбаль запевняв Ом. Огоновського 1888 р., що не Поляки давали гроші на сю часопись і що сам Голуховський був їй противний⁴⁾. Очевидно гроші давало центральне правительство, а Поляки тільки раді були тій часописи зі свого становища. Однак се вистарчало москвофілам бачити в „Руси“ польську інтрьгу. Куліш, що своєю полі-

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 103. ²⁾ Там-же. 105. ³⁾ Там-же. 111. ⁴⁾ Ист. лит. русск. II, 2, ст. 672.

тикою у Варшаві не дав доказу своєї прихильности до Поляків, не був прихильний і „Руси“, про котру її вороги пустили чутку, що її видають Поляки. Тому коли дізнав ся, що „Русь“ друкує ся його правописю, відомою „Кулішівкою“, ужитою вперше в „Запискахъ о Южной Руси“ і в Граматці, та що Поляки уважають сю правопись ознакою розмиру Українців з Роснянами, то й написав у приватнім листі до Я. Головацького, що готов відречи ся своєї правописи, аби тільки вибити Полякам оружје з рук. Але Я. Головацький, котрий ще 1862 р. сам тішив ся з того, що у Львові, „ще не вмерла козацька руська мата“¹⁾, в часі 1864—1867 уже перебув метаморфозу в російськїм напрямі і от він надрукував сей приватний лист Куліша без його дозволу у „Слові“ 1867 ч. 44 п. з. „Отреченіе Куліша отъ своей правописи“. Правописні лицарі обернули сю справу в користь свою, чи то піби загально-російську, і скривдили Куліша ще й тим, що поопускали дещо з листу, подавали свої додатки і підписали його. Куліш запротестував против такої роботи у „Правді“ (1867, ст. 72); але справу підхопили „Московскія Вѣдомости“ (1867, ч. 107) і знов зі свого становища посудили передовеїм „Правду“, що її видають Поляки, що було неправдою, а потім накинули ся й на Куліша, що він тут відрікає ся своєї правописи, а тут її боронить. Притім у статі була зова „про злодійські українофільські прямованя, що бажали розікрати руськїй нарід“. Сї інформації йшли до московських часописей очевидно зі Львова і з Відня, де того-ж року 1867 бувший українофіл Климкович почав з иньшими видавати „Славянскую зарю“, в котрій писав статі в роді „Слѣдуетъ ли быть малорусскому вопросу?“ та давав сям способом материял „Московскимъ Вѣдомостямъ“ и „Москву“, котра також напастувала Куліша. Так от Куліш, ворог Поляків, мимо своєї волі опинив ся нараз ніби союзником Поляків, бо й йому і Полякам залежало на українській справі. Хоч він ту справу розумів без Поляків, перемішав вороги справу „Руси“ (правительственну) і справу польську з українською, втягли неповинного Куліша у галицьке політичне болото — і так він перший став жертвою сеї політики. Що найпогавійше було у сій політиці, то те, що очевидно на донос ворогів українофільства російське правительство стало переловлювати листи галицьких Русинів до Куліша, з котрих довідало

¹⁾ Гл. його лист в „Основах“ 1862, липень, ст. 68—69.

ся про його зносини з Галичанами, і навіть само зажадало від нього, щоб він печатно кинув погорду на Галичан і зрік ся всего того, що перше виявляв у своїх писаннях. Коли-ж би він сего не зробив, то грозили йому, що втратить свою вигідну посаду ¹⁾).

Тоді то писав Куліш Хвильчевському 22 серпня 1867: „Тут (у Варшаві) певна біда: Катков під'ябелжує, а дурники лякають ся мене, мов ті Римляне Югурти, що мовляв, *absens an praesens, pacem an bellum gerens perniciosior esset in incerto habetis*. Що вони мені тут за хлопці роблять, то цілу книжку написав би, коли-б хотів усе прописувати. Ось прочитай №. 107 „Московських Відомостей“, то побачиш, як на мене дика сила гукає. Відписав я таке Каткову, що мов чемериці пошюхає: а як не хоче напечатати (бо чести чорт-ма в його за шеляг), то послав я теж саме Аксакову. Коли-ж і Аксаков почав уже собачими стежками бігати, то теж саме послав у Петербург. Посатаніли всі, чи чорти їх нехай батька знає, — зовсім дурні — мов довбешки! Ти йому образи, а він тобі дубя! Ну, та дарма! Нехай басують: сами себе осоромлять, бо мовляв: брехнею світ пройдеши, тільки назад не вернеш ся“ ²⁾).

І добре вгадав Куліш: тепер коли вже відома історія московських славянофілів у 60-их роках, коли відома діяльність Лебеднцева у Холмщині з його листів і його зносини з галицькими москвофілами, осоромили ся ті в і, що на Куліша були „посатаніли“ 1867 року; остала ся одна правда. Добуваючи оту правду на верх, ми тільки можемо чудувати ся великому глумови долі над Кулішем, що тут сам боронив „русского права“ у Польськім Царстві, а тут — завдяки галицько-московській політиці — опинив ся ніби ворогом сего „русского права“. Загнули йому противники із його-ж хворосту карлючку — Куліш любив уживати сю пословицю тай до нього самого її можна приложити.

Протест Куліша против інсинуацій надрукували тільки „Петербурскія, Вѣдомости“, 1867 чч. 250 і 251, але се вже не могло йому багато ³⁾). Цікавий його лист з того часу до Хвильчевського; зрозуміємо його добре, коли попередю скажемо, що Головацького суспендували з університетської катедри в січні 1867 р.,

¹⁾ Порівняй Пет. лит. руск. кн., том III 1. стор. 114—118.

²⁾ К. Ст. 1898 I. 90. ³⁾ Сей протест у перекладі на українську мову напечатаний у „Правді“ 1867, стор. 167—168, 175—176 і 183—184.

почім він з Росії дістав тисячу рублів за помочи і в маю того-ж року був на етнографічній виставі в Москві, на славянським зїзді, представив себе також цареві Олександрови II в Царськїм селі і дістав небавом посаду. Буршій Русин став Росіянином... Приготовляючись до такої карієри, він покинув без великого труду свої давні ідеали і між иньшим став ворогом Куліша. От до сего часу й відносить ся згаданий лист Куліша ¹⁾. У нїм він каже, що в Варшаві деякі люди втопили би його в ложїї води: вони дивлять ся очима Каткова на нього і готові позбавити його шматка хліба. Але хоч би й позбавили, то він не покине своїх пересвідчень. „Хоч би мені вiano сто тисяч — і тогдї думка моя не грошима-б водилась, а тобі здаєть ся, що я клопочусь про тисячі карбованців. Гай, гай! Давно б уже трїщала в мене від них скриня, та не грошїї чоловік добиваєть ся. Нехай так люди про мене думають — воно й гаразд, а тобі не личить. Справдї Головацького в вас не розуміють. Колись побачать, що воно є. Затуманено людям очи так, що й ми багацько чого не добачаєм. Не тільки він напечатав (мова тут очевидно про вїбн-відреченє Куліша від своєї правниці в „Слові“ 1867); та ще напечатав з лукавої науки, побувавши в Москві. Се діло широке, а не таке, як там у вас міркують. Яка тут гордость, брате! Тут чоловік на силу дише серед ворожого натовпу, а тобі здаєть ся, що він паує; а що про дорогу речеш, то був би я падлюка, коли-б з неї звернув, хоч би для одного такого як Аксаков або Катков. Се ти нічого не знаєш, тим раєш менї „уступати другим дорогу“. Ми стоїмо в Тернопілах. Проклята мати, що породила такого уступателя! Нехай нас розтопчуть і возвістять мирови, що восторжествували над великим злом: отсе буде наша найкрасша слава, коли не доведеть ся нам самим розтоптати безголовних тих фашиків, що всім руським миром заколотили і всіми способами добро і правду з людської душі викоренюють. Нічогосьенько в вас не тямлять. Сидять у вас ляде „во тьмѣ и сѣни смерти“.. „Зачѣмъ давать поводъ къ этимъ выходкамъ“? На що серцем і розумом жити? Та теж на сьвіті нема нічого гіршого, як мовчки дивитись на той сором, що ним окрива Катков Руську землю! Коли-б сталась Русь

¹⁾ Сей лист не має дати, але із змісту його видно, що він з 1867 р. К. Ст. 1828. I 146. Пор. Огоновського «Ист. лит. руск.» том III I. 118.

такою, якою він її малює, то бувби їй капут, бо була-б се брехня від моря до моря і нікчемність від сходу до заходу сонця!"

Отся пригода, що почалась правописною суперечкою, а закінчилась стратою „шматка хліба“, роз'єднала Куліша з московськими славянофілами, з якими він зійшовся був у 50-их роках. Результат же його служби в Варшаві був такий: він пізнав нові польські жерела до історії України, сплатив свої довги — а мав він їх кілька тисяч, хоч і йому були винні люде далеко більше¹⁾. — але притім здобув собі ворогів в людях з партії галицького „Слова“.

Покинувши службу, Куліш їздив 1869 р. весною і в осени в Европу, в осени 1870 знов подорожував, прожив зиму у Венеції, у Відні, був у Галиччині і аж весною 1871 р. вернув ся у свій хутір та почав господарювати. За той час від 1868—1871 він напечатав деякі статі у „Правді“ і видав Пяткишижіє, книгу Йова, Псалтир і Четвероєвангеліє.

Дома у Мотронівці на хуторі не прожив він довго та спокійно. Один із братів Білозерських, Віктор, помер. Маєток Білозерських (тисяча десятин) поділено було поміж чотирох братів і три сестри, з котрих одна була жінкою Куліша неправильно; треба було наново його ділити. З того взяв ся процес, котрий страшенно докучив Кулішеви: він аж у мемуарах списав його на вічну пам'ятку. Хотіло ся йому доконче обезпечити жінці і собі спокійнішу старість і тому хотів просто купити маєтність своєї жінки Мотронівку, щоб тільки мати спокій.²⁾ Щоб роздобути на се гроші, він знову прийняв службу в Петербурзі в жовтні 1873 р. Йому поручили редакцію „Журнала путей сообщения“. Предмет був для Куліша зовсім новий, але він до року видав один том сего журналу. За той рік він напрацював ся страшенно, бо не тільки сповняв свою урядову службу серед різких нових розчаровань, але ще й написав 1874 якісь сцени п. з. „Хмельницький і Барабаш“, роман „Марьянъ хуторъ“ і почав видавати „Історію возсоединенія Русей“. З кінцем 1874 покинув Куліш свою службу, маючи надію заробити більше пером.

З тих часів ми маємо листи Куліша до Хильчевського. З них поки що виймаємо тільки дещо для характеристики Куліша підчас

¹⁾ К. Ст. 1899. I 83 і К. Ст. 1898. I 83 і 89. В. Тарновський списав Кулішеви його довг, зроблений у В. Тарновського батька. Гл. К. Ст. 1899 I, 89.

²⁾ Пор. листи до Хильчевського в К. Ст. 1898 I, стор. 110 і д.

побуту його на хуторі і в Петербурзі. З нагоди поганого процесу писав він 1874: „Богато може лихий чоловік зробити по своєму в Росії, але не все. Шкода про се й балакати. „Война — по гробъ мой договоръ!“ Се синоім слів: „Горе миѣ, аще не проповѣдую.“ Чи ти хочеш ждати, поки каміне заговорить? Се метафора. Нам треба бути живими, а не від каміня чогось такого ждати.“¹⁾ Відносини поміж Кулішем і Хильчевським (вони були хоч і щирі, але більше фінансової натури) зложили ся так, що Хильчевському здавало ся, мовби Куліш деспотично поводив ся з ним. На дотичний докір відповів Куліш, що не вважає деспотизму абсолютним злом: без него багато в житю просто ніяк не можна зробити. „Такъ тяжкій млатъ. дробя стекло, куєть булатъ.“²⁾ — „Кто тебя, батюшка, обидить? ты самъ всякого обидишь“ — ось мій девіз; а ти лякаєш мене унадком дрантвого дурня (мова про процес), коли я не боюсь і сильних міра сего.“³⁾ Отсей самий воєнний, деспотичний настрій видко і в листах Куліша до Хильчевського, де він сперечає ся з ним і за „Історію возсоединенія Русцъ“ але про се ще поговоримо пізнійше.

Тут тільки хотіли ми здати справу зі служби Куліша у Варшаві і в Петербурзі. І сюди і туди їзав він на те, щоб заробити гроші то на сплату довгів то на свій хутір у Мотрошівці. Намовляли його, правда, і за першим і за другим разом, щоби служив на Україні, навіть найшли йому якусь службу 1874⁴⁾, але він не мав здавна довіря до земляків, не міг забути розчаровань з причини їх, і тому не хотів служити на Україні. Лихо вийшло з того таке, що він завдато відчужив ся від Українців; уже з ким воював, то не хотів мирити ся. Тимчасом він від 1864—1874 пройшов, сказати б, і російську обрусительну школу; сам навіть був начальником такої школи, і притім на науковім полі, слідом за Грабовським, зібрав від иньших варшавських Поляків нові польські матеріяли до історії України, особливо XVI і XVII столітя. Таким способом відчуженє від сучасної України з одного боку, а з другого боку впливи російський і польський — усе-ж те на тлі великих клопотів моральних і матеріяльних — викликали в Кулішевій душі настрій, у котрім находимо песимізм що-до земляків, надію тільки на власні сили і з того гордість та деспо-

¹⁾ Г. Ст. 1898. I 125. ²⁾ Тамже, 130. ³⁾ Тамже, 127.

⁴⁾ Пр. Б. Ст. 1898. I 124 і 126.

тичні інстинкти, бажанє сильної діяльності і тому деяку покірливість у службі, більше розвигті теоретичні думки про „русское право“, котрі як продовженє відомих Кулішевих думок про Росию з 50-их років не можуть нам здавати ся чимсь зовсім новим — і притім національні українські думки, критичні що-до історії козаків, а в практиці такі самі, які він мав при видаваню Граматки і Проповідий. Перевагу у тих усіх думках узяли думки історика Куліша і він з усіми своїми новими вражіннями, зібраними на урядовій службі, перехилив ся на бік урядової Росії у своїй „Історії возсоединенія Русс.“ Все те мало свої початки не тільки в 50-их роках, але і в 40-их Кулішевої діяльності.

(Про зносини Куліша з Галичанами в роках 1858—1871).

Вже попередю була згадка про зносини Куліша з Галичанами; тут треба про сі зносини сказати де-що більше, бо в огляді усеї діяльності Куліша годі помянути їх мовчки. Тільки те вже треба наперед зазначити, що листів до справи сих зносин оголошено ще дуже мало, а в тих, які вже оголошено, найбільше мови про коректи і т. п.; тому й годі подати про вплив Куліша на Галичан докладніші вісти; треба обмежити ся на сих датах, які є.

Перший раз був Куліш у Львові 1858 р., коли вертав з подорожи до Росії. У Львові познайомив ся він з проф. унів. Яковом Головацьким, як видно з Кулішевого листу до Каменецького. ¹⁾ Яке вражінє зробив один на одного, нам не відомо, — в листі нема про се мови. Але Куліш дізнав ся мабуть немало про Галичину, бо став писати про неї статю. „Пишу велику статю про Галичину. Тільки цензура, цензура!“ — таку вістку читаємо в Кулішевім листі з 17. липня 1858. ²⁾ Ся статя про Галичину не була друкована.

На другий рік 1859 Куліш не переїздив через Галичину, як видно з дати двох листів з дороги: Берлін, 1859, 14 мая на однім листі, а зараз на другім: Тверь, 1859, 16 мая. ³⁾ За те був Куліш у Львові 1861 р., коли з Костомаровим їхав над море купати ся. Тоді то він і познайомив ся лїнше з Львовянами та навязав ближші зносини. Рік 1861 в історії галицьких Русинів

¹⁾ К. Ст. 1898. II 232. ²⁾ Тамже, 239. ³⁾ К. Ст. 1898. II, 370.

се, як відомо, рік розбудження національного руху в Галичині, приспаного значно в 1850-их роках. І Я. Головацький і Дідвицький зі старшої громади і Володимир Шашкевич, К. Клишкович, Ф. Заревич, Д. Танячкевич та інші з молодшої громади — всі вони почали нараз немов однаково думати в справі української мови і зовсім не цуралися уживати її чи то в „Слові“ чи пізніше у „Вечерницях“. Все те треба було приписати тому свіжому вітрови з України, що повіяв у Галичину. І книжки і люди з України порушили галицьку громаду. Книжки послав і Куліш — у його листах до Каменецького не раз згадується про се, що чому Каменецький забуває послати Галичанам книжки — і сам він очевидно не одно нове сказав особисто Галичанам.

Характеристичний з того часу є лист Я. Головацького до редакції „Основи“¹⁾. Лист писаний 30. січня 1862 і говорить ся в ній про отворене „Руської Бесіди“ в Народнім Домі, на котрім деклямовано стишок В. Шашкевича п. з. „Нивішня наша пісня“. Головацький писав: „Поклоніть ся панови П. Ал. Кулішеви і його чесній сопрузі і скажіть їм, що той стишок голошений був при отвореню нашого народнього касина (клуба) під імям „Руська Бесіда“ в Народнім Домі, в тім куті, де за його буття ві Львові закладали ся хундаменти і звідки він взяв собі на памятку каміньчик. Тепер нехай би вони, чесні, побачили розмальовані і красно устроєні комвати з воскованими паркетами, украшені зеркалами та меблями, освітлені газом, — нехай би увиділи зібрану руську братню з 50 до 100 чоловік, як вечерами забавляють ся та бесіднують, а все по руськи, аж ся душа радує! Коби вони могли були прийти на заведеніє Бесіди, як то красенько виголошали наші молодії стихи Тараса Шевченка, — як співали хором наші співаїнки: — „Мир вам братя!“ або: „Я щасний, руську матір маю і щирій Русви мій отець,“ — гарно, весело, аж серце розпливало ся, — коби, сердешві, були приїхали хоч на пробу танців в Бесіді, або і на наш руський баль, котрий відбув ся 23. січня в редутовій салі на вдивовижу всього Львова. — Найби шановний пан Куліш побачив, як то гарно по козацьки поубирали ся наші молодці-студенти, та гуляли з нашими львівськими красавницями козака і коломийку, побрязкуючи брязкачами! Ех! — сказав би сердега: „Єще не вмерла козацькая руськая мати!“

¹⁾ Гл. Основа 1862. липень. ст. 68—69.

Нашим публичним виступом показали ми нерадливим ворогам і недоброжелателям нашим, що Русьня єсть і живють своєрідним життям в древній столиці руського князя Льва“.

Лист сей подає деякі звістки про побут Куліша у Львові 1861 р., а тон його свідчить, що Головацький поважав Куліша та й сам ускочив у козакофільство. Але Куліш держав ся радше молодих і Вечерниці та Мету запомагав своїми поезіями, повістями і історичними працями.

Дальші роки розділили руську громаду в Галичині на два ворожі табори. Почало ся се 1864 р., коли князь Черкаський, головний директор комісії внутрішніх і духовних справ у бувшій Царстві польськїм, хотів добути з Галичини уніятського єпископа і сьвященників для Холмщини, бо вів, що при помочи їх, як людий білше прихильних Росії, легше добуде церкви і школи з рук Поляків. Черкаському се не повело ся, але повело ся Т. Лебедницеву, котрий сам приїхав 1865 р. до Львова і повів цілу справу. Годі тут оповідати широко про неї¹⁾; результат заходів Лебедницева був для галицько-руської суспільности незвичайно сумний. Повстала москвофільська партія — і то не тільки з причини національної ворожнечі до Поляків та зневіри в сили свого народу: велику ролю відіграла тут і російська політика. Тут помагали різні сфери, почавши від царя аж до російських урядників, — почавши від державного російського скарбу аж до приватних людей, що складали складки на „бідних“ Галичан. Настала в Галичині крайня деморалізація, через котру потерпів і Куліш, як про се була вже мова у попередній главі. Куліша хотіли присилувати, щоб помагав сій деморалізації, щоб вирік ся противників галицького „Слова,“ — але він не дав себе втягнути у се багно, покинув службу і противно, став підвирати сю і ту групу галицької молодіжи, що зібрала ся коло „Правди“ і була противна як москвофілам так і Полякам. Мав намір узяти в свої руки лишню частину галицького духовенства — і в тій цілі, очевидно, став перекладати духовні книжки.²⁾ У „Правді“ 1868 р. помістив він переклад оповідання „Потомки українського гайдамацтва“ і свою

¹⁾ Про се писав я ширше у Літ. Наук. Вістнику 1898, т. III, стор. 28 до 46 у статі п. з. „Дещо з кореспонденції Лебедницева до історії галицької суспільности 60-их років.“

²⁾ К. Ст. 1898, I 91.

історичну статтю п. з. „Перший період козацтва аж до ворогування з Ляхами“; а року 1869 помістив у тімже журналі „Погляд на занедбане народної мови“, „Нарис історії словесности русько-української“, переклад „Пяткинижя“ і книги „Йова“ і дві статі педагогічного змісту. Поміч ся не була велика — як і взагалі участь Куліша в галицьких та буковинських журналах у роках 1860—1880 не була дуже значна; він друкував звичайно у Галиччині чи в Австрії те, чого не міг би був видати в Росії, або те, що вже друкував у Росії; статвій часто не докінчував і очевидно не Галиччину мав передовсім на увазі у своїй діяльності. Але на Галичан мали вплив його твори, ще більше його правопись, через котру довгі літа вела ся суперечка, його особисті зносини з деякими Галичанами і матеріальна поміч на видавництва. Деякі молоді люди, з котрими Куліш зійшов ся 1869 і 1870 р., попросту використали Кулішеву доброту і прогайнували ті гроші, які він дав на українофільські видавництва. Але були й такі, як три брати Барвінські, Осип, Володимир і Олександр, що не над’ужили його довіря. Одному з них, Олександрови, зладив Куліш для гімназьяльної читанки 1870 р. „Погляд на устюю словесность українську“; а другого, Володимира, заставив видавати „Святе писмо.“ До сего видавництва й відносять ся видані вже, крім деяких, листи Куліша до Володимира Барвінського. Сю кореспонденцію оцінив також уже др. Іван Франко ¹⁾, причім сказав і свою думку про тодішнє розумінє чи радше нерозумінє галицьких відносин у Куліша. „Читаючи сі листи — каже др. Франко — ми бачимо, яка маса непорозумінь і неясности лежала в основі зносин Галичан з Кулішем. Куліш приступив до зносин, не знаючи Галичини, її історії і тогочасного стану, її інтелігенції, пòтреб і бажань. Він, уважаючи себе по смерті Шевченка першим українським поетом, критиком, писателем, ученим, хотів тільки одного — подати Галичанам свої думки, тоді вже значно дискредитовані в Росії. Та на лихо своє він був чоловік занадто вразливий, щоб не збити ся з дороги в тім чортотрії суперечностей, яким була тодішня галицька Русь. І ось уже в тій маленькій частині його переписки, яка дійшла до моїх рук, ми бачимо значне хитанє його поглядів. Візьміть його відносини до „Основи“. Спершу він не знаходить досить сильних слів, щоб вилаяти її, а за пару місяців осідає на

¹⁾ Записки Наук. Тов. ім. Шевч., том XXVI.

душці, що се не вадить нічого, коли вона буде одинокою речницею поглядів народньої партії і радить молодим опозиціоністам не дразнити її. Мовляв: коли вона заведе справу зовсім у болото, аж тоді буде час протестувати“.

Так само перецінював він значіне свого перекладу „Святого Письма“. Др Франко каже, що Куліш зі своїм містичним народництвом і не міг понхнути галицької молодіжи до якогось морального відродження. „Приходячи до Галичан з антипольськими і козаколюбними поглядами, висловлюваними в „Основі“, Куліш зразу немов попав у тон тої польсько-руської суперечки, що йшла тоді в Галичині. Але його нехіть до Поляків була книжкова, вичитана з літописей і актів XVI—XVII в., а не була виразом ніяких пекучих сучасних інтересів і кривд. Оттим-то швидко з тих самих актів він зумів вислати і щось зовсім протевне — горячу прихильність до польської шляхти XVI—XVII в. як до „строїтелів“ і страшну ворожнечу до козацтва, як до „руїників“. І от десять літ по написаню памятної девізи: „Поки Рось зоветь ся Россю“ і т. д. Куліш являєть ся в Галичині як апостол — польсько-руської згоди, являєть ся з таким самим дитинячим незнанем галицьких обставин, в ту саму пору, коли Поляки підкладали під розвій руської народности в Галичині такі капітальні міни, як Змартвих-встанців і єзуїтську реформу монастирів“.

Осуд сей занадто острій і несправедливий тим, що недоцінює Кулішеві заслуги, а перецінює його помилки. Якби Галичани сходили були пізнати усі Кулішеві твори, то могли були з них научити ся немало, тай не самого лихого. Кулішеве народництво не було таке містичне, щоб його не можна було розуміти. Було воно подібне, як народництво Росиян або Поляків у ті часи; а ріжнило ся від них тим, що за основу мало свій варід з його окремими прикметами, яких не перечили ні Росияне ні Поляки. Був се демократизм, хоч і з романтичним підкладом, але у справі розуміння добра маси доволі виразний і ясний. Правда, Куліш не подав широкої програми роботи для маси, але у своїй сфері діяльности робив, що міг: давав народови початки осьвіти, популяризував для нього історію, а інтелігенцію вчив поважати народню масу. Уважав також потрібними для народу переклади релігійних книжок, і ся гадка сама собою також не була зла. Мьнша річ, що Куліш перецінював сю потребу та що його переклади не мали такого впливу, як він сподівав ся.

До Галичан прийшов Куліш з поглядами, котрі — як було показано в попередніх главах — не були виразно антипольські (нагадаймо його признавля історичній Польщі) ані козаколюбні. Та хоч значна нехить до польської шляхти, ксьондзів, жидів і козаків була в Куліша справді книжкова, то основні мотиви сеї неохоти були неменше людські, як основи галицького козакофільства в 60-их роках. З наукового боку можна було перечити ся з Кулішем, але його демократизм ділив уже виразно народ на панів і утискану масу, котру брав в оборону. Правда, з того всего не входить, щоб Куліш зі своїми поглядами розумів галицькі відносини і вмів їх поправити; але входить те, що його погляди були не такі вже дуже містичні, щоб з них не було ніякого хісна для людей, коли-б ті хотіли були їх пізвати докладно.

Між листами до В. Барвінського найшов ся й уривок якоїсь Кулішевої статі, де він таке каже про відносини Галичан до Українців: „Ваша заслуга в тому, що ви не зробились ні Поляками ні Німцями, да в тому, що у вас в не-мужичих семьях говорять по своїому. да в тому ще, що ви переховали від старосвітчини слова і вирази у нас забуті. Духа поезії в вас вибито, видушено його семинарщиною і польщиною, зісталось у вас тільки чуття поезії, і тим ви так кохаетесь у Шевченку... Школою вашою мусть бути школа українська, оперта не на Шевченкові, як у вас здається, а на етнографії, що вже й після Шевченка дала пахущий цвіт свій Марком Вовчком і Нечуєм. Сам Шевченко поти йшов у гору, поки його не одірвано від етнографічного джерела слова і чуттєва. Наш Гомер не Шевченко, а народ; всі ми вкупі з Шевченком ласуємось тільки останками від його великого прурвання. . Поставши в народу і во імя народу появили ми поки що невеличку, а проте суцільню, самостійну літературу, і для самої її поваги не муємо приймати того, що ви вдержуєте від старовини (етимольогія), або що ви примудруєте середнього між етимольогією і фонетикою. Коли-ж ви стоїте за свої особини, то сим виявляєте узкість своєї тенденції. Ми хочемо, щоб нас читала не одна Україна, а також і Галичина, чого й доказуємо не одним Шевченком; а ви бажаєте писати для своєї Галичини. Наш народ, яко нива неписьменного слова — від Есмані по Карпати, а ваш — тільки від гравниці по Карпати. Читать нас у Галичині будуть і мусять, хочби ми не прийняли нічогоїсїнько з вашого смаку; а вас тільки тоді читатимуть на Україні, коли ви приймете смак укра-

ївський, піднявшись вище Головаччини, Дідиччини і всієї нової галичанщини... Ваша словесність буде наслідям самої бібліографії поти, поки Галичина не зіллеться духом своїм з Україною в єдине тіло.¹⁾ Чи такі погляди, як отсі Кулішеві на відношення Галичини до України, не були на 70 ті роки розумні? Коли-б тільки Куліш схотів був енергічно ширити їх, то безперечно був би причинився до зросту самосвідомости у Русинів. І коли непевний погляд на „Основу“ ставить ся йому як доказ його нерозуміння галицьких відносин — коли-ж і мав він нагоду пізнати докладно сі відношення? — він повторяв звичайно тільки ті гадки про Галиччву, які чув від Галичан — то наведений уривок із якогось соборного послання Куліша до Галичан свідчить, що він дуже добре (?) розумів відношення Галичини до України і подавав хоч малому кружкові Галичан, зібраному коло „Правди“, немаловажні провідні гадки до роботи. Очевидно, що неважність йому „галичанщина“ могла його відстрашити від сильнішої пропаганди своїх думок у Галиччві; долучили ся до того пильніші відомі вже клопоти з хутором — і він покінчив займатися Галиччною, гілько часом (1876 і 1877) послав сюди деякі свої статі, звичайно історичні, що були малими окружинами його великої праці в Росії і в російській мові.

(Праці Куліша з років 1862—1897: Історія Англії Меколяя. — Про паденіє шляхетскаго господства въ Украинѣ обѣихъ сторонѣ. — Руїна. — Первий період козацтва од його початку до еорогування з Ляхами. — Про польсько-українську школу. — Польская колонизація юго-западної Руси. — Історія возсодиження Руси, 1874—1877. — Малорусскіє козаки между Россіей и Польщею въ 1659 году по взгляду на нихъ серба Юрія Крижанича. — Мальована Гайдамаччина. — Завірюха на степах. — Галицька Русь в починах козацько-шляхетської усобиці. — Хуторна поезія. — Крашанка. — Маготет і Хадиза. — Гайда. — Маруся Богуславка. — Цар Наливай. — Петро Сагайдачний. — Отпаденіє Малороссіи отъ Польши (1340—1654), три томи. — Дзвін. — Позичена кобза і иньші переклади).

Як розвивались в 50-их роках Кулішеві погляди на історичні відношення України до Московщини і Польщі і погляди на внутрішні

¹⁾ Записки тов. ім. Шевч., том XXVI.

відносиви історичної України, се ми вже показали у попередніх главах. — Тепер би нам треба прослідити дорогу, по якій дійшов Куліш до „Історії возсоединенія Руси“. Поступаючи хронологічно, ми почнемо від його історичних праць з 1862 і 1863 р. Сам Куліш брав ті праці на увагу, коли починав писати свою „Історію“. І того-б нам ще не забути, що Куліш у початках 1860-их років зладив переклад „Історії Англії“ Маскаулау-а. Меколей, як відомо, належав до партії вігів, прихильної народови і поступової, і свою історію Англії зладив він із становища вігів. Політичні погляди Меколей злати в цілій його історії; він усі історичні події й особи осуджує консеквентно після своїх поглядів, через що й затежнює нераз справу. Коли Куліш перекладав Меколей, то певно добре придивив ся методі сего історика; а пізнійші праці Куліша й показують, що приклад Меколей, як писати історію, міг тільки утвердити Куліша в думці опановувати всю історію „одним великим помислом“, який у нього вже був звачно виробив ся, себ-то помислом дивити ся на історію із становища соціологічного.

Тоді то, як перекладав він історію Меколей, помістив він у „Вѣстникъ Югозап. и Зап. Россіи“ за роки 1862 і 1863 статі „Про паденіє шляхетскаго господства въ Украинѣ обѣихъ сторонъ Днѣпра.“ Шкода, що трудно мені було роздобути сі статі, але я гадаю, що вони не написані в иньшій дусі, як статя п. з. „Руїна“, поміщена того самого часу у галицькій „Меті“ 1863 і 1864 р. Не ціла се праця, бо не скінчена, але плян її поданий у передмові і ми з того пляну пізнаємо Кулішеве становище, з якого він брав ся до роботи. З того пляну й подаємо характеристичнійші уступи:

„Велику вагу надають польські писателі цивілізації, що розпростерли були їх предки на всю нашу Русь. Отже з моєї повісти — маю надію — вбачить розумний, що то за мізерна була цивілізація, коли вона осягала тільки саме панство, коли вона давала одному стану волю, силу і достатки, однімаючи в иньших, а з католицтва зробила таку западню, що хто в неї вскочив, той уже на віки вічні одрізняв ся од свого рідного люду. З другого боку, введу я на денний сьвіт вегербований наш люд, що само вбожество не допустило його переняти собі чужоземні звичаї, що сама темнота відлучала його від перевертнів, що само дике завзяття заховало його в старославянських звичаях і громадських порядках. Хочеть ся мені виявити в моєму писанні, як об сью скелю ветесану,

об сього дуба коренастого, об сю жорстоку силу розбилося вельможне, горде, глажеве, блискуче панство... Не вмовчимо ми ні про яке жорстоке діло козацьке, не заслонимо ж від людського ока й жадної доблесті шляхетської. Знов же й навпаки: виявивши панське деспотство, здирство, шарпаннну козацького добра і зневагу нашої староруської віри, покажемо в сьвіт ока єдну доблесть нашого вбогого люду, що околицности (!) помогли їй вирости в гору до дивовижі, а та єдна доблесть була — козацьке завзяття.“¹⁾

Як бачимо, се Кулішеве становище в історії нічим не різнило ся від давнійшого. Потім Куліш прожив три роки у Варшаві, де — як він сам каже — усе сприяло влученю XVI і XVII столітя, головно з польських історичних жерел. За той час він, як урядник, поробив багато помилкок, зовсім роз'єднав ся з московськими славянофілами, але у практичнім житю не став і прихильником Поляків; противно, був їх явним ворогом.

Покинувши Варшаву, він надрукував у „Правді“ 1868 р. студню п. з. „Первий період козацтва од його початку до ворогування з Ляхами.“ В сій статі не мав він очевидно нагоди висловити свій погляд на саме ворогування козаків з Ляхами, що ми моглибн порівняти з його давнійшими поглядами, тільки відко у сій статі справді багато польських жерел, з якими Куліш очевидно познайомив ся у Варшаві. Але є в тій-же „Правді“ 1868 (чч. 26 і 27) Кулішів переспів польської поеми Олізаровського, до котрого Куліш додав довгу передмову і в сій передмові він говорить про українсько-польські відносини. Не можна сказати, щоби у статі знати було яку прихильність до Поляків; тут відко також ті самі погляди, що були в нього й давнійше. „Де постане ляцька жвзнь, там нас постигне смерть. Жити бо й процвітати на руській землі зможе Лях тільки там, де ми станемось перегноєм для його кореня. Істория те сьвідчить. Найбогатша, лайдужча, найрозумнійша була та половина Речи-Посполитої польської, де Ляхва пожерла русьчину; да й тепер має вона найбільшу силу там, де, занепадаючи, нівечачись, пропадаючи для своєї будущини, ми ситимо... громаду перероблених помацьки своїм розумом, оберненим на ляцький ужиток своїм достатком.“²⁾ З сего становища осудив Куліш і польсько-українську літературну школу. „Видумали Ляхи-поети якусь пнншу Вкраїну, не ту, що до неї ми, як до вбогої

¹⁾ Мета, 1863, том I, стор. 136—138. ²⁾ Правда, 1868 ст. 310.

матері, горнемось. Ляцька то Україна, а не руська. Не мати вона наз, а хіба мачуха. Обертає бо ляцько-українська муза до нас панське обличчє з недбалостю, а тимчасом пестить спанілих та покєшовжених діток, пестить у нашому кублі гордовників наших, прославляючи їх неправє пануваннє над ними¹⁾. В цілій передмові звати давній ворожий настрій Кулішів до польських панів, ксьондзів і їх посішак. Все те читали ми вже в „Основі“.

З того часу пять літ не друкував Куліш ніяких своїх історичних статей. Аж 1873 р., коли прийав службу в Петербурзі, Куліш зладив статю п. з. „Польская колонизация юго-западной Руси“, що появилася у „Вѣстникъ Европы“ з 1874 р. (за цвітень).²⁾ Зараз потім узяв ся він до історичної праці, котру гадав назвати: „Исторія українскаго козацества до Богдана Хмельницькаго“³⁾. Се була пізнійша „Исторія возсоединенія Руси“. Товариство „Общественная польза“ прийало ся видрукувати сю історію. Про се писав він до Хильчевського і між иньшими сказав у однім письмі, що церковної унії не розуміє „по Костомаровськи“. Хильчевському се мабуть не сподобалось і тому Куліш відповів йому 11. серпня 1874: „Тепер я розумію, чому мій любий кум не відповів на мій лист: у нїм було сказано, що я унію церковну розумію не по Костомаровськи“. К-ів цілій той „історическій првчть“ поясняє релігійністю з одного боку, і фанатизмом з другого боку. Звідси походить щось таке, як православна ікона в їх представленю уніятської возні; з одного боку праведники, з другого грішники. А я показую й одних і других такими грішниками, які й нині існують в імя різних уній. Все поясняю потребою грошей і вдоволенєм самолюбію, а як часом і личною піметою. На сій основі само сьвітило православія і стовп віри, князь Острожський, стає в мене досить звичайним паном — богачем, а Конашевич Сагайдачний зладить з педестала борця за віру на рівень щасливого в походах отамана, котрого попи, війти, бурмистри, райді і всякі т. зв. „благочестиві“ просять пристати сюди або туди, постарати ся про се або те; а врешті йому похід на море або руїна одновірної Московщини ближші серцю від усякої тяганини за церковні і монастирські маєтки, що була головною спруживною церковної унії. Одним словом, розкривши *Relacye puncyuszów apostolskich z Польщі i pro Польщу*, я веду

¹⁾ Правда, 1868 т. 309. ²⁾ Пор. К. Ст. 1898, I, 119. ³⁾ Тамже, 133.

читача за куліси того сьвяточного вертену, який показували публиці (нерозвитій, як дитина) творці історії. Скільки я не вказував Костомарову на сі реляції і їх статистику, він і доси не читав їх, як то видко з його історії в життєписах. Таке саме можна сказати і про дещо пильше¹⁾.

Сей важний лист поясняє нам не тільки деякі причини повстаня „Історія возсоединенія Русь“, але і провідні гадки в „Марусі Богуславці“ (фігура Сагайдачного і п.) і в драмі „Царь Наливай“ (фігура Острожського). Мабуть не пильші провідні думки є і в драмі „Петро Сагайдачний“, невідомій ще ширшій публиці²⁾.

Дня 10. вересня 1874 писав Куліш Хмельчевському, що його праця „провикнула идеєю слиянія русскаго народа“. Йому прислала його рукописи з заграниці і він розширив плян праці на вісім томів. Пишучи, він рівночасно і друкував; перший листок був уже готовий у вересні 1874. Працю свою хотів присвятити памяти людий, що робили йому морально або материяльно добро, а то памяти: Н. Зіновича, Мух. Грабовського, Конст. Свідзинського, Матрони Білозерської, Ник. Білозерського, Вас. Тарновського, Марії Гоголь, Петра Плетньова, Якова Бередникова, Сергія Аксакова, Конст. Аксакова і Ник. Мілютина³⁾. Всі ті імена нам менше більше відомі, крім Бередникова, про которого зносини з Кулішем не знаємо нічого. Справді-ж присвятив Куліш свою працю тільки памяти Мілютина.

В початках жовтня 1874 був Куліш у Варшаві, мабуть за материялом до праці. Звідси писав він Хмельчевському: „Перший том майже увесь зложений, а ще треба складати другий. Врешті друкарня приготовлена на таку незвичайну роботу. Сподіваю ся виїхати після 1. падолиста по те, щоб виготовити третій том, котрим сягну до Хмельниччини, а для Хмельниччини мушу поїхати а) у Варшаву і Познавь, б) у Краків, в) у Львів, г) в Оломуц, д) у Відень і е) у Венецію, а хто знає, може ще й в пильші городи, звісні своїми бібліотеками. Ти думаєш собі: охота-ж тобі на пів пьяного козака ставити на такий ієдестал? А я стараю ся про те, щоби стидно було ставити йому імятьк. (Про се мовчи).

¹⁾ Пор. К. Ст. 1898, I, 135.

²⁾ „Царя Наливая“ і три пісні з другої половини Марусі Богуславки я читав у рукописі; вони були надруковані вже по написанню отєї праці.

³⁾ К. Ст. 1898, I, 136 і 137.

Уже князь Острожський покотивсь так, як той Перун квівський, і віколи не видобудеть ся із Лєтв. (І про се мовчи). За то (оттут почухаєш голову!) в Йову Борецькому підхожу під благословенє, а до міщан іду в гості, плюнувши на бесїди вельмож і панів. (Мовчи, брате, й про се). А що вже Хмельницькому достанеть ся так, як тому кабану, що ввадить ся в жито! Тут, може, (вбачай, що так думаю), ти скажеш, так як один піп казав мені в Туреччині: (піп здивував ся, що після Карамзина ще можна писати про те-ж саме): „Якже се? А три томв про Богдана Хмельницького куди дїнеш?“ — У піч укину. Ще здавна казав я Костомарову, що не так би треба писати, так деж бак! Усі люде хвалять, а ти один гудиш! Ще шолопай Максимович підмовляв мене: „Чом не напишете критики?“ На якого вона ката здасть ся? Критику, думаю собі, напишеш і ти, небоже; а візьми та змалюй самого гетьмана, тоді й побачиш, куди твій пендзель дивить ся! та побачивши і пійдеш у тії богомизн, що каже: „внчаво-оста: для халловъ и такої Богъ брядъ“. Отсе-ж я й не писав критики, а тепер уже за одним заходом усе. Нехай люде дивлять ся, котрий портрет красивий, чи той, що поставлено на покуті, чи той, що в порога? А гарно буде дивитись на Хмельницького! Хоч і в порога стоять-ме, то можна попри йому дещо намалювати предивно! Сам він ледащо, а круг його було дещо й красиве, що він умів тільки порвати. Отсе-ж то для сего думаю шведятв по всіх книготеках чи не видрливаю де чого небудь цікавого. А вже таки й накіннув одним оком дещо! Ну, та то ще коли буде; а до весни мушу 3-ого тома спорудити; та на три томв буде Хмельницьки, та на три — до царниї Катерини і лядської залепи. Так усім дівкам парваським чи дельфійським по книжці на ралець і буде“...¹⁾

Сей лист, не менше цікавий, як і попередній, показує оту дивну втіху історика, що може на перекір внншим сказати щось нове. Куліш очевидно думав, що його дослїди дають результати нові і певні і тому горячо брав ся до роботи.

„Мнѣ казается какъ будто я только начинаю писать. Планъ у меня обширѣйшій. Исторія возсоединенія Руси въ 9 томачъ составиць лишь первую часть сочиненія и т. д.“ писав Куліш 20. жовтня 1874¹⁾; того-ж місяця був уже перший том готовий, а в дру-

¹⁾ Сей лист має тільки дату: «6 паздерника в Варшаві», а рік не поданий; зміст листу показує, що він з 1874 р. ²⁾ К. Ст. 1898. I, ст. 137.

гого вже половина була набрана. А під кінець сего року був уже й другий том готовий. Праця була справді величезна, як поррахувати, що Куліш довів її до ладу в однім році та ще попри всякій пильшій роботі (урядова служба, роман „Марьянъ хуторъ“ і п.). Нема сумніву, що отся страшenna робота 1873 і 1874 р. вивела його духа з рівноваги і се відбило ся й на самій роботі.

В „Історіи возсоединенія Руси“ Куліш з погордою впеказав ся про „п'яну музу“ Шевченка за його історичні поезії, назвав на Костомарова з причин відомих нам уже з наведених листів до Хмельчеського, і доказував у цілій праці, що злука України з Росією, то справа цілком національна, історично доконче потрібна і законна. Знаючи увесь попередній розвій Куліша, ми тут в „Історіи возсоединенія Руси“ нічому не потребуємо чудувати ся. Се не було нічого нового в головній основі. Потребу злуки України з Московщиною доказував Куліш уже в епілогу до Чорної ради; Хмельницького скинув з педесталу вже в „Хмельницькі“; на католицьку і православну релігію, як на причину боротьби, на їх оборонців і противників, дивив ся вже тому кільканадцять літ скептично; польські історичні жерела і добро маси вже й давнійше рішали в Куліша непевні історичні питання. Не нова була і нагасть на Шевченка; давнійше Куліш просто мовчав про Гайдамаків і інші Шевченкові погляди на козаків, а 1874 р. тільки сказав свою думку про те, та й сказав її з польського становища. За що ж накинув ся на Костомарова? За те саме, — за те, що він не користав з деяких польських історичних жерел. Давній вплив Грабовського проявив ся тепер в цілій силі у Куліша. Але все те міг Куліш спокійнісенько сказати і почути на се спокійну відповідь; тимчасом він тоном деяких уступів роздратував критиків, і навіть свого приятеля Хмельчеського. Отсей тон був вразно хоробливий, зарозумілий, деспотичний, образливий — і ним він викликав ворога против себе. З якої речі було йому зачіпати в „Історіи возсоединенія Руси“ пам'ять Шевченка? Уже не кажу: живого Костомарова, бо се був учений історик, Кулішів суперник в історичних працях, — але покійний поет Шевченко, що писав свої козаколюбні й анти-польські поезії в часах, коли наука історії не стояла так високо, як у 70-их роках, коли й сам Куліш вагав ся, зовсім не входив у рахубу при писаню історії. Притім же основна гадка в поглядах на історію була і в Шевченка і в Куліша однакова: і Шевченко нарікав же у „Гайдамаках“, що дітий старих Славян роз'єд-

нали ксьондзи, єзуїти. Отже ві! Якась хоробрта зарозумілість підсунула Кулішеви думку назвати музу „маловченого“ Шевченка полупяною... Був се нетакт, що обурював Українців.

Правда, уже 1868 р. величав ся Куліш чи хтось близький величав його, що він не любить запитати ся, а про перші літа знайомости з Шевченком сказав таке: „Тільки Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цвинізм: зносив його ворови ради його таланту. А Шевченкови знов не здалась до смаку та аристократичність Кулішева, що про неї ми вже втякнули. Кохавсь Куліш у чистоті і коло своєї особи вродливої і навкруги себе, кохав ся у порядкови як до річей так і до часу; а ухо в його дівоче: гвилого слова ніхто не чував від його. Можна сказати, що се зійшов ся низовей курішник, сїчовик, із городовим козаком-кармазинником... Глибина чуття своєї народности була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без ушину; Куліш же й тоді шукав рівноваги серця й розуму, рівноваги хоч у і мушу“.¹⁾ Так уже 1868 р. добачував житєписець таку різницю поміж Шевченком і Кулішем. Відомо також, що у звіснім соборнім посланню до Галичан Куліш радив Галичанам школу, оперту не на Шевченку, а на народі. бо „сам Шевченко поти йшов у гору, поки його не одірвано від етнографічного джерела слова і чуттва“. Як бачимо, Куліш себе, як історика, ставив вище Шевченка, бо ніби не відорвав ся від етнографічного джерела; тимчасом вийшло павпаки; Куліш уже давно як не жив з народом і з земляками, а жив тільки книжками, і затратив те чутє, що так спльно вязало Українців з Шевченком.

Тільки, правда, треба й значно обмежити значінє Кулішевої напасти на Шевченка: він нападав на нього не за всі твори, тільки за історичні поеми і ті, що могли шкодити релїгійности народу: шукаючи-ж причини ніби-нездатности сих творів до нічого найшов їх у напів-няній музі, спрїч у тїм самім широкім бурлацтві, за яке ввнува-ив козаків. Про те все ми можемо вірити Кулішеви, що він не далеко відбіг від Шевченка. Єсть іменно Кулішів лист до Хильчевського, у котрім він ось як боронить себе й „Історію возсоединенія Руси“:

„Ти дальше утік від царя Давида, як я від Тараса Шевченка, і мене се не непокоїть ані трохи. Твою зичливість до автора

¹⁾ Правда 1868. ст. 285 і 286.

Історії В. Р. я ціню, але чому правда не має бути по моїй сторони? Чи не тому, що я стою сам против богатіох? Коли-ж було таке, щоби правда своєю появою збирала коло себе більшість? Публична опінія творить ся поміж пасивними умами. А вона для мене не закон. Ти сам, боронячи Шевченка і Костомарова, повторяєш лише догмати, установлені для душевних лівюхів. Коли б дві особи, що забезпечили нашу будущину, Петро і Катерина, були кати і людоїди, як назвав їх Шевченко, то нам лишалось би тільки дуріти. А читав ти його поему „Марію“? Вона написана по поверті Ш-ка з заслання, на науку, як видко, народови, котрий за проводом письменників признає його найліпшим висловом свого розуму і серця. А що до Костомарова, то його нерозумінє історії найбільше залежить від того, що він чужинець (иноплеменик). „У кожній народній історії, писаній чужинцем — каже Прескот — є зовсім певно односторонність і нерозумінє. Одноземство дає такі сили, яких не може заступити ніяквій геній“. Костомарів загнув із нашого хвосту нам карлючку, а ми його пусте балаканє назвали історією нашого народа. На безлюді і Хома дворянин. Хто не бачив нового, той рад і старому. „Плѣвняй ся — тебѣ наслажденє“, каже Жуковський. Є люде, що вдовольняють ся ще слабшим впробами письменности. Розумієть ся, мій протест дошкулив їм, але і баба сердилась на торзі, а торг проте й байдуже. Чи я протягом 12 літ спитав ся хоч один раз, як у нас думають про живуле, теперішнє і будуче. Перед кнївським ареопагом я не маю наміру ставляти ся з моїми думками, і лише випадком, не по моїй волі, дізнаю ся, що скажуть про мою книжку друком. Я нічого періодичного не читаю. Що можуть про неї сказати люде, для котрих і Костомарів історик? Ви хочете, щоби були дві правди, а вона тільки по однім боці. Коли моя книжка-неправда, то чому її читають? (sic!) Коли-ж я не помилив ся в описуваню мого народа, то пощо читати його карикатурну історію! Ти хочеш порівнювати те, чого не можна порівняти — чужинця з туземцем. А се, брате, тому, що всі ви — до деякої міри -- чужинці. Хто міг вас зробити рідними дітьми своєї землі? Чи не духовна академія й університет? Се-ж огнища чужоземства і притім що найгіршого! Чи я може пишу сам для себе? А нехай-би й так, красше думати правду на самоті, ніж промовляти перед публікою, стративши чутє до своєї минувшини і теперішности. Ми завядто довго

йшли ріжними дорогами, і тому моя публіка стала для мене чужа¹⁾).

Лист сей писаний в хуторі Мотронівці д^ня 28. лютого 1875, себ то після видавчя другого тому „Історіи возсоединенія Руси“. Богато в сїм листі пустою мудрованя в роді того, що чому люде чптакть його історію, коли вона нічого не стоїть, так як бп люде змогли пізнати вартість книжки, не прочитавши її; богато в листі і давніх думок, але є в нїм дещо, що може здавати ся новиною. Чому не сподобала ся Кулішеви Шевченкова „Марія“? Адже він не показував себе прихильником сьвященників і був з того боку навіть лібералом. Се так; сьвященників він не любив з тої причини, що завели боротьбу за релігію, через що богато натерпів ся нарід; але при тїм усїм Куліш був релігійний чоловік. Ся релігійність походила з його „хуторської філософії“, з його погляду на високо моральні прикмети народа. Ся побожність, яка так сподобала ся Кулішеви у Квітчинного Наума Дрота, була чертою характеру і в Куліша; він уважав релігію потрібною для народа, тому перекладав для нього духовні книжки і тому уважав „Марію“ шкідливою для народа. З Кулішевим поглядом на „Марію“ і на історичні поеми Шевченка можна було годити ся або й ні, і не свми поглядами був бп він роздратував земляків, як бп був знав вповісті їх у відповідній формі. Роздратував він їх тоном, яким се сказав. А жерел сего зарозумілого тону треба глядати у вдачі Куліша і в його відчуженю від земляків, що дивили ся пнакше на Шевченка. Куліш і земляки йшли справді занадто довго ріжними дорогами і тому Кулішева публіка стала для нього чужою.

В Кулішевих поглядах на Шевченка заважили не тільки їх відмінні вдачі, але і походженє їх, яке Кулішів жителєсець ще р. 1868 так описав: „Можна сказати, що се зійшов ся низовий курішник, Сїчовець, із городовим козаком кармазинником. А були справді вони представителі двох половин козаччини. Шевченко репрезентував собою правобережню козаччину, що після Андрусівського договору лишлась без старшини і опинилась під лядською кормигою, що втїкала на Сїч, а з Сїчи верталась в панські добра гайдамаками, що останніми часами вигубила вісімнадцять тисяч жидови і шляхти одним нападом в Умані і до послїду дня жадала одного — розтоптати панство панськими-ж закаблукани. Куліш

¹⁾ К. Ст. 1898. I. стор. 140—142.

походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру „Малоросійську колегію“, помагало цариці Катерині писати „Наказъ“ і завести на Україні училища замість старих бурс. Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога Ляха; другий дорозумувавсь української бувальщини від такого коліва, що з предку-віку не знало панщини, що стояло колись на узгранічі поруч із лицарями Лянцкоронськими, Претвичами, Вишвевецькими, обороняючи полуденну Русь, Литву і Польщу, а потім волею пішло обороняти Московщину. Глибина чуття своєї народности була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш ще й тоді шукав рівноваги серця і розуму, рівноваги хочу і мушу.“¹⁾ З того виходило-б, що і традиції в роді обох поетів могли їх розрізнити і, як бачимо, справді поставили Куліша на становищі, противнім як у Шевченка.

Але хоч як Куліш твердо вірив у свою непомильність, то таки без сумнівів, видко, у нього не обійшло, бо третього тому своєї історії зараз не видав. Як виїхав з початком року 1875 у Мотронівку, так і сидів тут довший час, потішаючи себе тим, що: „Читати є що, писати є про що. Якого-ж іще зріна треба?“²⁾ В однім листі з того часу написано, що Куліш з великим вдоволенням читає Канта — та що йому далеко приємніше бути читателем розумних людей, як писателем для дурних³⁾. Треба звернути також увагу на російсько-турецьку війну, яка тоді настала. Тому, що після сеї війни проявила ся у Куліша прихильність до Магометан, то можна би здогадувати ся, що російсько-турецька війна розбудила у нього сю прихильність.

З років 1875—1888 не напечатано доси ніяких Кулішевих листів, крім кількох до Крашевського. Мабуть Куліш у тих роках писав мало до кого, погнівавшись на людей. Тому й трудно означити докладно дати, коли він що написав у тім часі. Тільки по роках видання деяких книжок можна пізнати поступ його роботи; але у тій роботі уже й не було якихсь незвичайних зворотів; Куліш уже оставав ся Кулішем після гасловці, на яку не раз покликавав ся сам, кажучи: і вчора куліш і сьогодні куліш...

¹⁾ Правда 1868. I, стор. 286. ²⁾ К. Ст. 1898, I, 143. ³⁾ Тамже.

Року 1876 помістив він у „Чтеніяхъ“ (книга 3.) зі своєю передмовою твір Крижанича: „Малорусскіе козаки между Россіей и Польшей въ 1659 году по взгляду на нихъ серба Юрія Крижанича“. Того-ж року помістив у „Правді“ свою Мальовану гайдамаццину, котрою хотів доказати, що „не можемо вважати уманської трагедії за народню справу: бо коли-б се було діло народне руське, то консеквентно мусили-б ми каране колїїв од царци Катерини вважати за справу антинародню. Що-ж станеть ся з історією, коли ми з Петрової послїдувательки скинемо популярний титул: „великий свѣт наша мати?“ Прїйдеть ся тоді нам і все те, що роблено в Московщинї для руського єдинства, назвати супротивним народній руській справі“.¹⁾ — „Руїна була результатом Хмельницчини: руїна була єдиним ідеалом і гайдамаццини. Нічого людського не знаходимо про гайдамак нї в архївах того часу, нї в піснях гайдамацьких, нї в переказах старих дїдів українських.“²⁾ З того становища сказав тут Куліш про Шевченкову Гайдамаків: „Не такий був Гонта, як змалював його поет: не такі були панци, котрих той Гонта повирїзував, полатав і помучив: не така була Україна, якби того декому бажалося: не так дивилась Україна на колїїв, як виспівував Шевченко, і нї попп, нї поважні люде, нї тверезі хлїбороби не причинялись до Залізнякового і Гонтиного розбїю. Тїлько хлопцї безкритичнїсть і перенесена Кокиських історія давали в нас популяризувати шкодливий погляд на народнї справи. Так сїмъ сталося і з літературою російською. І там у Гоголевїм „Тарасї Бульбї“ видуманї такі козаки і такі Ляхи, яких нїколи не бувало, таї не могли нїколи бути“...³⁾

Як порівняти сі Кулішеві думки про гайдамаццину з тою короткою заміткою про гайдамаків, яку ще 1860 р. осьмінив ся він помістити при своїм оповіданю „Потомки задніпровських гайдамаків“, то справді відко величезну різницю в поглядах на сю справу. У тій замітці говорить ся ще про гайдамаків, як про „преслѣдователєй нашихъ неправдъ“, а само оповіданє показує потомків гайдамаків дуже симпатичними. Під чїм же то впливом так радикально змінили ся Кулішеві погляди, вобачимо, коли з відомого листу М. Грабовського подамо дотичний уступ. На згадану замітку про гайдамаків при оповіданю сказав Грабовський 1861 р.:

¹⁾ „Правда“ 1876 стр. 465—466. ²⁾ Тамже, 469. ³⁾ Тамже, 470.

„Ви наговорили в ній багато неправд. Не Поляки видумали слово гайдамака — а гайдамаки були справді розбійниками і рабівниками; грабили вони так добре своїх як і Ляхів; самі ви оповідаєте про ограбленє Кулика, а знаєте добре, що грабили без жалю й церкви. Коли в політичних бунтах і в правдивій домашній війні узброєні волюжги брали живу участь і провід (а ви знаєте, що так було), — то вічного дивного, що Поляки називали сі купи гайдамацькими; а через те злову не зміняли ся і не ублагороднювали ся ані звичайна роля, ані назвище гайдамаків. Ще більший фальш, що Поляки на свою оборону принаджували задніпрове населенє „безприжрної свободой“: свободи були означені, nawet kólkami na kresach wugażone; коли минули літа, люд мусів доконче сповняти якісь повинности. Які? то відомо, а три дні в тяжні панщини від душі завело аж правительство „въ возвращенных“ провінциях. Отже все, що ви говорите у сій замітці, є хибне і непотрібно сказане. Ви не є і мабуть не будете істориком, але ви поет! є чим потішити себе!“¹⁾

Останні слова Грабовського були справді віщі: Куліш не був істориком, тільки поетом, але хотів доконче бути істориком і тому захопив ся думки свого приятеля-Поляка, думаючи, що стане безпристрастним. Як бачимо, в 15 літ по сім листі, Куліш повторяв зовсім докладно науку Грабовського; польські жерела, на яких оснував свою „Мальовану гайдамащину“, тільки помогли йому розвинути ширше думки Грабовського, але основна ідея лишила ся в обох та сама. Мало того: як Кулішеви імпонував Грабовський, видко з того, що 1876 р. почав він у „Газеті Гатцука“ поміщати переклад повісти Грабовського, „Zamięć w sterach“, де сей Поляк показує заслуги польських панів по українських селах. І при тім перекладі у передмові Куліш дякував пок. Грабовському за те, що найбільше поміг йому зрозуміти українсько-польські відносини²⁾. Так от Куліш і сам признав ся, хто був його вчителем у справі русько-польських відносин.

Нізвійше Куліш покинув запомагати „Правду“, бо того-ж 1876 року, як він ще до неї дописував, Волод. Барвінський почав критикувати його „Історію возсоединенія Русь“ і „Мальовану гай-

¹⁾ „Правда“, 1868. стор. 284 і 285.

²⁾ „Правда“, 1876. стор. 446. Тут ся повість перекладена на українську мову Осипом Барвінським.

дамашину“, що певно не було йому миле. Року 1877 видав Куліш третій том своєї „Історії“ і том матеріялів до неї; против критиків боронив своїх гадок у Русск-ім Архив-і (1877) і доказував, що козаки були справді розбишаками без ніяких висших гадок. Подібні гадки висловлював він того року і в статі, поміщеній у буковинській „Руській хаті“ п. з. Галицька Русь в починах козацько-шляхотської усобиці; але результат усіх тих праць був такий, що і в Росії і в Австрії втратили Українці-Русини до нього довіру. Куліш знову гірко розчарував ся і 1878 р. писав до Олександра Барвінського, що вже „пзломилъ украинское перо“¹⁾.

Але се була тільки хвилива рефлексія і він не покіннув писати по українськи. Року 1882 у „Краманиці“ старав ся навіть вернути Шевченкови добру славу, яку сам нарушив; року 1885 у „Нови“ (№. 13) згадував „со стыдомъ и раскаяніемъ“ свої напасти на Костомарова та оправдував себе „болѣзненнымъ состояніемъ“, через котре мусів зараз по надрукованю другого тому „Ист. возс. Руси“ виїхати з Петербурга; але се були тільки хвиливі уступки Шевченкови і Костомарову. В поезіях Куліш нападав потім і далше на Шевченка, а свої погляди на Костомарова і на історію України повторив на ново у праці подібній до „Исторія возсоединенія Руси“, друкованій у „Чтеніяхъ Москов. Общ. ист. и древн.“ 1888 (книжка 2. і 4.) і 1889 (кн. 1.) п. з. Отпаденіє Малороссіи отъ Польши (1640—1654) у трьох томах. Щипін здогадує ся, що Куліш написав і сю працю в якимсь нервовім розстрою. Се дуже можливо, бо Кулішеви саме тоді згорів його хутір — мабуть хтось підпалив його, як кажуть; — згоріла його бібліотека, деякі праці і всякого пншого добра багато. Майже сімдесятлітній дід мусів знову заходити ся коло будови хутора — давньої сили вже в нього не було, грошей також ні, отже хотів заробити. І як звичайно, коли пускав ся на заробок, то попадав за кожним разом у розстрій; так склало ся й тепер. Тільки тепер не міг уже старий зовсім над собою запанувати і робота його вийшла памфлетом.

„Була се — каже А. Н. Щипін — не так історія, як радше памфлет, звернений против сеї українсько-козацької старовини, якою сам автор колись одушевляв ся, і против її патріотичних

¹⁾ Ист. лит. рускои. III. 1. 124.

істориків, особливо Костомарова. Стара козацька історія, се не що иньше, як історія грабіжливої і неморальної громади (скопища); козак, воюючи з Польщею, воювали зовсім не в обороні віри, про котру зовсім було їм байдуже, а просто для грабіжи і розпусти; прославлений освободитель України, Хмельницький, був неморальним чоловіком, розбійником і зрадником... В останніх словах 2-го тома автор характеризує працю Костомарова про Хмельницького, як „одичалую въ нашей украинщинѣ Клію“, і по причині одного епізода, що зображує воєнний рух на Україні, пише: „По этому дикому восторгу, встрѣченному похвалами дикої критики, можно судить, какова была дикость козако-татарского нашествия, совершавшаго ся болѣе чѣмъ за два столѣтія до нашего времени“¹⁾.

Сею працею закінчили ся історичні досліді Куліша. Справдили ся слова Грабовського з 1861 р., що з Куліша не буде історик, хоч сам Грабовський причинив ся до того... Критика признала сим працям Куліша лише негативну вартість. Геннадій Карпов сказав між иншим таку свою думку про останню історичну працю Куліша: „За останні десять, пятнадцять літ в літературі по історії України знову панує стільки туману, що треба доконче, скільки можна, розсіяти ці нові видумки“²⁾. Видана тепер широка праця д. Куліша дає найліпшу нагоду приступити до цього діла; вона при талановитім, приступнім і навіть часом блискучім викладі, трохи чи не містить у собі весь той туман... Поняття д. Куліша і його фантазія поражають чоловіка: його бажанє переворотів у науці просто придавлює читача; все те дає дуже-богатий матеріял не лише для журнальної полеміки і критики, але й справді дає нагоду до нових, наукових дослідів. Сі досліді потрібні передовсім для того, щоб поставити богато на давнйше місце, бо Куліш, мабуть „ничтоже сумя ся“, все по історії України повернув на другий бік або до гори ногами. З того становища праця Куліша має, з негативного боку, велике наукове значінє; та, на жаль, поява на світ подібних творів викликає пристрасти і не дає спокійно оцінювати і оброблювати наукові питання“. Ся

¹⁾ Історія русск. Створца, том III, ст. 211—212.

²⁾ Куліш варіював так само на туман в українській історії ще 1860 р. (Гл. К. Ст. 1899, I, 318): хотів розвіяти цей туман, але за 30 літ праці се не вдало ся йому.

замітка — додає тут А. Пивнін — може була непотрібна для дійсно наукової кривтки; але се правда, що головне значінє найновійшої праці Куліша, а також багато попередніх його праць, іменно негативне; ті праці енергічно спонувають до нових дослідів над історією¹⁾.

Шукаючи загальніших мотивів в історичних дослідях Куліша, а не тільки самого польського впливу, хоч той дуже важив у нього, ми бачимо в них соціологічну методу розуміння історії, з різними ниньшими примішками. Ще 1884 р. замітив Н. Петров, що Куліш у своїх працях „старає ся ужити соціологічних ідей Канта і ниньших подібних філософів до обробленя української історії і дає в сій історії найвиднійше місце верстві міщанській або середній, котра, по його словам, „въ исторіи цивилизаціи Европы играет роль питомника всѣхъ жизненныхъ идей“. Сі соціологічні ідеї і служать для Куліша критерієм для оцінки історичних матеріалів і жерел. Для нього гідне віри все те, що служить його соціологічним задачам, і не заслугує ніякого довіря те, що противорічить сям задачам, що не годить ся з ними. Історичні документи, українські літописи, козацькі думи і т. и. Куліш уважає непевними жерелами, тому, що вони видумані або попсовані духовними провідниками народу, або зложені певними кобзарями.. Але, відкинувши літописи, архівні документи і козацькі думи, як непевні жерела для історії України, Куліш замість них обернув ся до польських свідочств і жерел і признав їх далеко вірнішими від своїх, українських. Входить з того, що так звані соціологічні ідеї Куліша поправді були польонофільськими ідеями²⁾.

Се спостереженє Петрова справді дуже вірне, бо як би прийшло ся шукати соціологічної методи в історичних працях Куліша, то ми не завсїди найшли би там те, чого жадає та метода: зображеня соціальних антагонізмів, як підойми у боротьбі мас против мас. Куліш деякі антагонізми маловажив, ниньші перецінював і тому вся його історична будова переважувала ся або в російський або в польський бік. Нема що й казати, що як неможлива повна рівновага соціальних антагонізмів у житю, так трудно й історикови найти тривку рівновагу в поглядах на сі антагонізми, — притім соціологічна метода в історичних працях ще не всіма ученими признана за найліпшу; багато з них держить ся ще методи, зложеної з думок

¹⁾ Тамже, 213. ²⁾ Очерки укр. лят., ст. 295—296.

Маркса і Енгельса, методи матеріялістичної й ідеалістичної; через те ще й не зараз буде можна сказати рішуче і крайне слово про наукову вартість історичних праць Куліша. Але того напастливого тону у працях Куліша, не тільки історичних, але і дрібних поетичних, мабуть ніхто й ніколи Кулішеви не похвалить, хоч очевидно найде причини, щоб оправдати їх. Оправдань найдеться багато в обставинах життя, в особистім характері, в якімсь очевиднім нервовім роздратованю, в розчарованях і зневірі та в бажаню за всяку ціну служити „правді“ і тим способом осягати ідеал завершеного чоловіка. Такі обставини і гадки не тільки самого Куліша, але й інших поетів доводили до гіркого оклику в роді Кулішевого: „Народе без пуття, без чести і поваги“... Нагадаємо тільки Льва Толстого, що, хоч у иньшій сфері діяльності, впрік ся, подібно як Куліш, своїх давніх гадок і стараючи ся про людську досконалість понав також у крайности, з якими далеко не всі люде годять ся. Чоловікови, що не працює для народу, а так собі тільки дивить ся здалека на народне житє, можуть здавати ся такі думки єретичними; але письменникови, що десятки літ жие тільки працею для народу, боре ся безнастанно з обставинами, розчаровує ся і знову береть ся до роботи, можуть приходити до голови такі єретичні думки... Хтож загадку народнього життя схоче відгадувати на такій широкій основі, як історія, тому не трудно і помилити ся.

(Про побут Куліша у Львові 1882).

Таким способом ми оглянули Кулішеві історичні праці за час майже 30-х літ. Клади ми вагу передовсім на провідні гадки цих праць, лишаячи докладнішу оцінку історикам; показали жерела цих праць і їх висновки. Польські історичні жерела підкопали в Куліша віру у свій нарід, але він вдарив поклону не перед Поляками, тільки перед російською державою, бо числив ся з історичним фактом, що таки Росня забрала і Україну і Польщу. Але саме тоді, як Куліш працював над третім томом „Історія возсоединенія Руси“, саме тоді, як він своєю працею доказував висність російської держави від української колишньої організації, російське правительство видало 1876 заборону на українську літературу, заборону таку, що певно тяжше від усяких критик ударила Куліша

мов довбнею по голові. Отсе мала бути та славлена ним російська культурність і государність! Адже сі культурники руйнували і всю Кулішеву роботу для України!... Тут він Поляків не любив за їх єзуїтство, своїх відкинув від себе напастями на українську історію і думав, що відпичне душею на російській „висшости“, аж вийшло: ось тобі та хвалена висшість! Опиняв ся Куліш поміж Сциллою і Харибдою і не знав куди прихилити ся. А душа його бажала моральної підпорц, усе глядала дeneбудь спочинку. І тоді взяла ся в нього думка „шукати в Турчина душі одради“. Ще тоді, як Куліш 1882 печатав „Хуторну поезию“ і не мав ніяких зносин з польськими політиками, він уже друкував у сім збірнику поезию, написану, як виходить із її змісту, 1881 року, і в ній казав:

Покину земляків шляхом козацьким давнім...
 Та ні! не зупинюсь на Запорозжі славнім.
 Шукати-му душі у Турчина одради:
 Там більше знайдець ся, ніж на Україні, правде.
 Богдановим йому поклоном поклоню ся,
 І з домовиною як neбудь притулю ся.
 А ви, земляченьки, щасливо пробувайте,
 Брешіте, та мене у брехні не мішайте!¹⁾

Найшов собі Куліш церковцю Богу молити ся... Не даром привкладав колись до себе слова: „Горе миѣ, аще не проповѣдую“. Проповідувати хотів за всяку ціну, тільки амвона не міг собі добрати... Але заким „потурчив ся“, спробував ще Куліш зносин з Поляками; не сам по своїй волі спробував, лише Поляки дали до сего початок і почали умовляти ся з ним. Єсть се відома історія, злучена з появою „Крашанки“. В році 1882 публіцисти роздули сю справу так, що просто годі було визнати ся, чим Куліш провинив ся; всі визискували її на свою користь: Поляки, галицькі руські народовці, москвофіли, словянофіли і Українці, котрих речником був Мордовець у „Писанці“. Поет Куліш попав ся в гніздо галицьких політиків, у сам час поганих процесів і польських заходів коло латинщеня уніятської церкви, і вийшов із сего гнізда ні в сіх ні в тих, нацькований і своїми і чужими. Проявило ся у Куліша справді дитиняче незнанє галицьких відносин, як каже Франко, хоч як придивити ся мотивам Кулішевих заходів, то можна їх зрозуміти і побачити в них основні думки зовсім не

¹⁾ Хуторна поезія, стр. 75 і 76.

дптнячі. „Man muss die Handlungen der Menschen weder beklagen, noch belachen, sondern begreifen“ — отсих слів Спіноци ужив Куліш за motto до свого зазивного листу до української інтелігенції в Хуторній поезії і ними прописав нам сам становище, з якого на Куліша треба дивити ся. Стараймо-ж ся зрозуміти його!

Воно й не трудно тепер, бо вже др. В. Щурат у своїй брошурі „До історії останнього побуту П. Куліша у Львові“ зібрав докази, що кидають на побут Куліша у Львові 1882 зовсім иньше світло, ніж доси було можливе. Сеї брошури не може познати мовчки жителісець; а ми з неї візьмемо тільки самі головні висновки та доповнимо їх словами з Хуторної поезії і Крашанки, бо не жителісець пишемо, а шукаємо тільки провідних гадок у роботі Куліша.

До Львова приїхав Куліш у зимі 1881 і прожив тут до весни 1882, щоб видати деякі свої праці, бо в Росії після заборони було годі їх друкувати. З початку видав він „Хуторну поезію“; було се в перших двох місяцях 1882 р. Усім збірнику в „Зазивнім листі до української інтелігенції“ говорив він про заборону української літератури 1876 р. В цілій статії знати Кулішеве розчароване з причини сеї заборони. „Через те неспільство і тиранство ми тільки зрозуміли розумом і побачили очима, скільки ми втратили неоплатимої сили, підобрюючись Москалеви“ — нарікав Куліш ¹⁾. — „Шкода нам звати Москаля дядьком. Дякуючи нам і за оружжя і за моральну підмогу, він хоче загладити наше обличчє серед народів; хоче, щоб ми забули, хто ми і яке наше національне право; хоче, щоб ми не мали ні путя, ні чести, ні поваги на сьвіті. Отсе-ж, проповідуючи істину, яко істочник свободи, мусимо ходити робом тих, котрим великий Учитель роду людського наказав: що коли гнати-муть їх ув одному місті, нехай утекають до другого. Певно-ж бо знайдесть ся в культурному сьвіті притулок, звідкіля у всю Руську землю ізійде віщанне наше, на пробуд сонвих і на воскресенне мертвих. Розпочинаю се спасенне діло книжкою, котру назвав „Хуторною поезією“...²⁾ З отсих Кулішевих слів видко причини його приїзду до Львова і бажане найти тут притулок для своєї роботи. Підчас друкування „Хуторної поезії“ Куліш сходив ся часто з Теофілом Шумським, польським українофілом, і вераз толкував з ним про польсько-руські відно-

¹⁾ Хуторна поезія, стор. 127. ²⁾ Тамже. 132—133.

сини. Дійшли до думки, що згода поміж Поляками і Русинами могла би бути, якби лишити всі релігійні спори на боці; коли-б се сталось, дальшій успіх змагань залежав би лиш від щирости обох сторін, яка проявлялась би в ділах їх. Отся гадка сподобалась Кулішеви: адже вона була зовсім така сама, як у „Великих проводах“, а до того ще й підперта історичними дослідями, користними з деякого боку для Польщі. Протів релігійних спорів був Куліш здавна — лишалась тільки потреба щирости з обох сторін, руської і польської. Куліш зараз показав ту щирість у „Крашанці“ — Поляки підхопили сю справу, хотіли скористати з Кулішевого побуту у Львові, стали умовлятися з ним що-до видавання часопису п. з. Хутор — аж ось залунала по Галицькій Русі вістка про Василянську реформу і Куліш мов з неба упав: побачив польську нещирість і покинув цілу справу. Ті самі Єзуїти, котрих він так ненавидів, роз'єднували Русинів і Поляків — а що найгірше, крім Т. Шумського ніхто з Поляків не був тому противний. Не було вже що робити в Галичині... Він тільки видав ще том перекладів із Шекспіра і вийшов.

Але чи міг же Куліш жити хоч якийсь час надією, що справді може осягнути свій ідеал з „Великих проводів“? Міг, бо переговори з ним вели передові Поляки: кн. Роман Пузина, кн. Роман і Юрій Чарторискі, кн. Адам Сапіга, і мабуть гр. Артур Голуховський і інші, в більшій часті люде, котрих предки були колись Русинами і в котрих через те Куліш добачував добрі інстинкти. Показало ся, що помилув ся: прочитавши в часописі про Василянську реформу, Куліш уже не вів переговорів і навпаки, накинув ся у сконфіскованій німецькій брошурі на Поляків за ту реформу.

Придивім ся тепер самій Крашанці. Характеристична там присьвята; „Се христосування з друзями й ворогами бідолашний автор, стоячи між Сциллою і Харібдою, благоговійно присьвячує слободженню од нашої великої туги мученикам чоловіколюбства Тарасу Шевченкові і Адаму Міцкевичові“. А дальше говорить Куліш про релігійні спори, що роз'єдали Українців і Поляків, вчисляє напасти Наливайка, Острияниці і інших на „культурних“ Поляків, гсворить про боротьби з сеї причини, про гайдамаччину, не забуває і польських пошлук — і в результаті завзиває до згоди. Се була перша частина „Крашанки“, яку мали розважити Поляки і справді розважували в ча-

сопссях. Щож воно було таке? Чи тут Куліш сказав щось нове, противне своїм давнім думкам? Зовсім ні! Се було написане зовсім у тім самім дусі, як колись, „Мальована гайдамаччина“ і иньше. Куліш навіть зазначив своє становище, з якого те все говорив. Він сказав: „Величві подвиги так названої „общерусскої“ історіографії здають ся вже якоюсь дикою мрією. От же вони здають ся дикою мрією тільки тим, хто не вдовольняє ся самою „фабулою історії“ і бажає вбачати історію „описательною соціологією“, наукою вбезпечення громадського добробуту. У полувочнім Вавилоні не хочуть сього знати“¹⁾. Так усе те не було в Куліша новиною.

Аж коли йому здало ся, що декому з Поляків його погляди вподобали ся, він надрукував посліслово до „Крашанки“, де перше всього розправив ся з „літературними гайдамаками“, що у руських часописях накинули ся на першу частину його „Крашанки“. назвав їх телятами, а про згоду з Поляками сказав, що її ждати не від Русинів, тільки Поляки повинні дати початок до неї. Інтересно притім, що винуватив у незгоді не тільки Русинів, але й Поляків, котрим докоряв таким самим необачним деспотством, на яке вони так гірко нарікали в Московщині. Вкінці взивав Поляків давати жертви „для ратування темних людей од легковірности, а псевдопросвічених од гайдамацької філософії“.

Прочитавши „Крашанку“ тепер, коли вже Куліша нема на світі, коли вже галицькі Русини пережили пробу русько-польської згоди, т. зв. „нову еру“ в 1890-их роках, ми можемо осудити Крашанку спокійнійше, ніж було се можливе тоді, коли Куліш розлютував руських дневникарів назвою: літературні гайдамаки і телята. Ті літературні гайдамаки і їх приятелі або зверхники, у вісім літ по видавю „Крашанки“, вступили гладесенько на ту дорогу, яку показав Куліш, — правда: „нова ера“ мала бути згодою з правительством, а не безпосередно з Поляками, але що правительтво складало ся і з Поляків, то і вийшло щось, немов згода чи угода з Поляками; ті самі люди, що лаяли Куліша за Крашанку, спробували потім самі виконати його думку і — розчарували ся так так само, як Куліш. Тепер ми, мудрі сні досвідом, можемо з почутєм певности казати: Уже як там було в минувшині, се пусте; може Куліш помиляв ся, може де в чім і ні — се нехай учені роз-

¹⁾ Крашанка, 23.

беруть; але Поляків з ХІХ столітя, та ще й галицьких, він певно не знав. Не можна гадати, щоб між ними не було вже ані на показ чоловіка, щоб розумів русько-польські відносини по людяному; але такий чоловік чи такі люди у галицькій політиці справ не рішають, отже не може бути й мови про згоду Русинів з Поляками. Се така загальна думка про сю справу тепер у австрійських Русинів — та чи міг те все знати Куліш 1882 року? Коли цілі громади галицьких Русинів в році 1890 дали ся заманити до згоди і ми на сю політичну пригоду дивимо ся тепер, як на якусь духову пошесть, то якже нам дивити ся на Кулішеву пробу згоди? Взяв ся поет до політики з великою щирістю і мав на меті думку високо-людяну — адже мирне уладжене міжнародніх відносин може бути ідеалом чоловіка! — і тільки починав умовляти ся з Поляками, як уже й покинув цілу справу. Се не тревало довше, як кілька тижнів. Куліш був далеко обережнійший, як галицько-руські політики 1890 року; ті кілька літ ждали на — розчароване... З оттаким новим досвідом „бідоласий“ Куліш і вернув ся у свій хутір та вже більше й не показав ся у Галичину. Справа з „Крешанкою“ рішила його трудне становище поміж Сциллою і Харібдою, поміж Польщею і Росією о стілько, що він найшов собі новий впр, у котрім як досвідний уже пливак залюбки купав ся і не потонув. Куліш найшов своїй душі відраду у Турчина. Повторила ся з ним справді у мініятурі уся історія козаччини...

(*Магомет і Хадиза. — Байда. — Маруся Богуславка. — Цар Наливай. — Петро Сагайдачний. — Ріжні переклади*).

До Туреччини хилив ся Куліш ще перед пробою згоди з Поляками; розчароване з „Історією возсоединенія Руси“ навело його на сю думку; а по розчарованю з Поляками він зараз на другий рік 1883 видав у Львові поему Магомет і Хадиза і вже славив „культурні праці величаві“ Магомета.

Магомета зналював Куліш як великого пророка, другого Мойсея, людяного, жвавого, задумчивого та вродливого, а його жінку Хадизу таки назвав другою Магдалиною. Найшла Кулішева душа відпочинок у магометанізмі.

Арабе, посланцю сьвятої правди з неба!
 Ти чистий ключу чести і свободи!
 Красо високих дум, квіток ясного Феба,
 Короно чоловіцької природи!
 Ми, зеркало німе народів благородних,
 Твій образ носимо в душі убогій,
 І серед всіх твоїх забутків інородних,
 На мавівцях вселенської дороги,
 Найвразнійш твій тип ховаєм чистий, строгий.

Тим я один дзвоню у струни золоті
 Про те, що вороги твої лукаві
 Осьміють-хулять, мов дуросьвітські мрії,
 Твої культурні праці величаві.
 Коли-б хоть стих один з бандури мовчазної
 З вітрами залетів у славу Мекку, —
 Він може-б доторкнувсь крилом душі чуткої,
 Мов той зефір у полуденну спеку,
 І спогадали-б там про родичку далеку¹⁾.

Так заспівав Куліш про Магомета і строфи його задзвонили, як чиста криця. Сила слова проявила ся в них велика.

А на другий рік 1884 у Петербурзі видав Куліш драму: „Байда, князь Вишневецький“. Який же зміст сеї драми? Такий, якого-б і треба сподівати ся по дотеперішній Кулішевій діяльності. Байда шукає сьвітами Кулішевої правди і, коли його козаки зрадили, хоч він людям чинив добро, хоче поробити своїх побратимів, що не покинули його, лицарями правди, а до боротьби з Римом рішає ся стати під червоним бунчуком „наслідника культурників каліфа“ Солимана. Солиман справді прийняв Байду, як сина, але як побачив Байда турецькі ринки, повні українських невольників, як почув, що Татаре ограбили Україну і з Вишневеця забрали його любу Катрусю, розчарував ся і пішов служити Московщині, Іванови Грозному. Але й тут розчарував ся — і вкінці попав ся у турецьку неволю. На суді перед везиром каже Байда, що хоче гинути за правду: шукав її в Польщі, в Туреччині і Московщині, але не найшов. А на Україні правда сліпа і глуха, як мрець у домовині. Але він має надію, що таки все минеть ся, одна правда зостанеть ся. Везир намовляє його, просив, щоби прийняв магометанізм і був перлом без цінь в пророка — Байда не пристав на се і мусів згинуть. Повторила ся з ним та сама

¹⁾ Магомет і Хадиза, стор. 28—29.

історія, що з Голкою у „Великих проводах“ і з Мартином Гаком. У драмі замітно старався Куліша показати людяність Турків, хоч і вона не зовсім заспокоювала його душу.

Не з иньшого часу, тільки певно з того самого, що й драма Байда, походять і поема Куліша „Маруся Богуславка“. Думав так на тій підставі, що Куліш для альманаха черновецького товариства „Союз“, виданого 1885 р., прислав був, разом з драмою Цар Наливай, три пісні з другої половини поеми „Маруся Богуславка“. Ані драма, ані та частина поеми не були в альманасу друковані, але задержалися в бібліотеці згаданого товариства. „Літературно-науковий Вістник“ (1899, книжки X—XII) оголосив з першої частини поеми сім пісень, але тут не сказано, що се перша частина поеми. У Київській Старині (1899, III, 368) Н. Ш. каже, що бачив рукопис першої половини сеї поеми; коли-ж є і з другої половини три пісні, то видно, що поема складаєся з двох половин, але чи обі половини викінчені, не відомо. Була би велика шкода, якби ціла викінчена поема запропастилася частинами: про цілу рукопис ніхто ще не сказав, що бачив її. Поема має велику поетичну і язикову стійність.

А провісні гайки її подібні, як у „Байді“. Батько Богуславки висловлює Кулішеві думки про козаків, картає їх за грабж, за пияцтво. А її дядько, потурчений Українець, проданий у неволю козаками, каже, що між Турками „немов на світ у друге народився, і думками про Божество святими і правдою без хиб просвітився“. Куліш же, зовсім так само, як у „Магометі і Хаджі“ відзиває ся до Магомета:

О Магомете, сонце правди!
Затмилось ти через амбони дикі...
Посліплено кюстрами Торквемади
Європі очи на діла великі
Твоїх потомків. Бо із їх культури
Ми прогресивне деспотство зробили:
Щоб сотні стріли блискучі мурі,
А мілешви поуз них ходили
І думали: „Колісь тут будуть кучугури!“¹⁾

Маруся Богуславка дістаєть ся у неволю: її батько йде у Московщину шукати захисту, а потім помирає, а мати вибираєть ся в далеку дорогу до Стамбула відвідати дочку. По дорозі за-

¹⁾ Літ.-наук. Вістник, 1899, том IV, стор. 14.

недужала тяжко. Кантемир, ватажок татарської орди, змилосердився над старою попадею, як Самарянин. І даліше зазнає стара як найбільше добра і милосердя з боку Турків і Татарів. У Стамбулі вона бачить, що там більше волі і правди, як на Україні, у Польщі і в Московщині.

Незвичайно гарними і сильними строфами співає тут Куліш хвалу магометанізму. Моральний підклад сеї хвали — то думка, що

Лях, Москаль, Татарин, Турчин,
Се все наше браттє:
Розлучило нас попівське
Навісне завзяттє...¹⁾

О божевільна Русь! який би з тебе
Великий світ постав серед народів.
Коли-б у темній темряві у тебе
Сліпорожденний піп не верховодив,
І розуму твому богами не зашкодив!²⁾

Попи й ксьондзи, се дві нечисті сили.
Що підняли ся душі всім спасати,
І миром вашим так заколотили,
Що будете во віки рабувати.³⁾

Попи, се все попи таке в вас коять,
Що рідний брат не хоче знати брата,
Що люди в Бога людям смерти молять,
І дивлять ся на нього, як на ката...⁴⁾

Так промовляє Куліш, або за нього Турки і Татары, і в тих промовах ми немов чуємо слова Дренера з його „Історії боротьби за віру“, яка певно була Кулішеви знайома.

Перша частина поеми, та що напечатана, (вона мабуть не ціла, сема пісня очевидно недокінчена) має основою звісну народню думу про Марусю Богуславку, розширену Кулішем; і вона посвячена, так сказати-б, похвалам музулманства. „Се чисту дань дала Аллаху Україна!“ — скажемо словами самого Куліша. Куліш почував, що можуть люде чудувати ся його музулманству і додав до першої частини епілюгі, у котрім каже:

¹⁾ Літ.-наук. Вістник. 1899. том IV. ст. 142. ²⁾ Тамже. 155.

³⁾ Тамже. 160. ⁴⁾ Тамже. 161.

Се правда, я Татар незгірш малюю,
 Орду, що на Україну набігала.
 Я серцем чуйно ті печалі чую,
 Котрі вона піснями вливала...

Та не книжки про те мені казали,
 І не з пісень про ті я знаю муки:
 Ви на мене Ордою налітали,
 Ордою дикою, під бунчуком науки...
 Моє добро брехвею руйнували.
 Мені вязали дуросьвітством руки.
 І по живому в язик дзвонили,
 Моє ім'я і славу хоронили...¹⁾

Справді, не можна уявити собі більш поетичної пімсти зневаженого поета, як отся поема, що мала бути відповіддю покликаним і непокликаним Кулішевим критикам. Коли ви моє ім'я і славу хороните, то ось я вам заспіваю про Турків, тих самих Турків, що їх народ ненавидів сотками літ, я заспіваю про них та так, що ви всі язика в роті забудете... І справді, краса поеми зовсім розбороє нас і ми готові разом з Кулішем дати чисту дань Аллаху та забути хоч на хвилю про те, що як раз з магометанізму перейняв Лойоля свою науку...

Печатана частина поеми має в заголовку рік 1620; недруковані три пісні з другої частини мають у заголовку рік 1621. В першій частині описує Куліш час по битві під Цецорою і займає ся головно Турками, показуючи їх людяність і чесноту: в трьох піснях другої частини (IX, X і XI) описує час перед Хотинською війною. Річ дієть ся у Києві, на сцену виступають попи, ксьондзи і Сагайдачний — і Куліш могутнім словом виповідає свої любі думки про них. Якже відмінно говорить він про християн!

Релігія любви тут обернулась
 В релігію ненависти гідкої,
 І в темнім богомільстві злість проснулась
 Варязької старовини страшної...

(Пісня IX).

Із змісту першої частини і сих трьох пісень видно, що Куліш у закінченю Хотинської війни хотів мабуть показати турецьку

¹⁾ Тамже. 281. Сей епілог був надрукований уже у «Дзвоні», ст. 200.

вистість. Як відомо з історії, Осман вирушив проти Поляків і козаків з величезним військом; мав війська з 300.000, а противника було коло 80.000. І проте війна закінчилась так, що Поляки величалися своєю „побідою“ на всю Європу. У такім закінченю війни певно добачив Куліш вплив турецької людяности (наприклад Кантеміра); він і вкладає в уста Османови слова, що показують, як Куліш загадував закінчити поему.

Впрушу я так потужно,
Що безумством буде
Против мене воювати...
Схаменуться люде...

На Дніпрі-Славуті й Росі
Помурюю башти,
Щоб з Москвою та Ляхвою
Більш не воювати.

Обгородимо Вкрїїну,
Зробим божим раєм.
Віру вірою зоставим
І звичай звичаєм...¹⁾

Куліш хотів мабуть показати молодого Османа великим ідеалістом. Трудно про се тепер сперечати ся, але з історії відомо, що сей самий Осман перед походом під Хотини казав убити свого брата... А може також Куліш з трагічної смерти Османа (його замордовано) хотів виспувати кенець, що ось так погибає завсїгди борець за правду, бо і магометанські цєви релїгїю любови обернули в релїгїю ненависти...

З того, що в поемі в замітці згадується ся про реформу Василяя, і з того, що в р. 1885 Куліш прислав черновецькому „Союзови“ три пісні з другої половини, видно, що поема писана в роках 1882—1885. По змісті і провідних гадках „Царя Налива я“ можна думати, що ся драма повстала також у тім часі, на кожний випадок перед р. 1885. Вона нагадує дуже „Байду“. Наливайко глядає також правди, хоч і відмінним троха способом. Він бажає визволення зпід єзуїтства і панства та поправки козаків. Провідні гадки в драмі такі самі, які ми вже чули від Куліша.

¹⁾ Тамже, 266.

О Русь і Польщо! скілько в вас завзяття!
 Як високо і гордо дух ваш динне!
 Та, щоб не обнялись на віки браття,
 Східний Рим їм лист розводний пише.

(I акт).

О Польщо, цвіте світу! Ти-б зьвіздою
 Новою на Востонї засіяла,
 Коли б Славянство з Русю та з Москвою
 Союзом правди і любви звязала!

(V акт).

Про турецькі відносини тут мови нема, але і тут згадується, що

„в Туреччині і яничар жорстокий
 таким безсердям звірем не здається“,
 як котрийсь там християнин чи християнини.

У драмі „Петро Сагайдачний“ показав певно Куліш сего гетьмана, так як і у своїх історичних працях і в „Марусі Богуславці“, не борцем за віру, а тільки щасливим у війні отаманом, несвідомим, за що побиває Москаля або Ляха або Турка.

Отсими творами, написаними після пригоди з „Крашанкою“, Куліш улекшив свою душу — а потім у новій історичній праці повторив те саме, що говорив у „Історії возсоединенія Русь“, а у збірнику поезій Дзвін 1893 р. доповів те, чого не сказав ще в ніби-науковій праці. В Женеві видав він сі „староруські думи й співні“ п. з. Дзвін, мовби лякав ся, що йому ніяка руська друкарня в Австрії їх не видрукує. Видає чепурне, як звичайно всі Кулішеві рпланя, строфи дзвічки, як сталь, мова прегарна, але зміст?... Провідна гадка цілої збірки — очевидно та сама правда, якої Куліш завжди шукав. Зараз у заспіві сказано:

„У двона двоню я, до церкви скликаю,
 До церкви вселицької правди“...

Але далі переповіджені тільки у віршах історичні погляди Куліша, напасти на людей, що не так думали, як він, і навіть напасть на самого себе...

Я прежній вам догоджував словами,
 Порожніми, як розум ваш козацький,
 Пившав ся розбищацькими ділами
 І прославляв пожежі гайдамацькі¹⁾.

¹⁾ Дзвін. 55.

І притім усім тут нема ненависти до України; Куліш любить у минувшій Україні те, що вважає справедливим; він вірить і в будущину України і співає:

Воскреснеш, нене, встанеш з домовици,
Тебе я словом правди привітаю,
І розіллеть ся слава України
По всій вселенній од краю до краю.¹⁾

У збірці є кілька поезій, як ті, що посвячені жінці, справді прегарних, але решта написана у роздратованю або по пригоді з „Крашапкою“ або по пожежі хутора. В тих поезиях видко вже хорого діда, що бачить уже свій кінець, а тут спокійно ждати на смерть не може: мучить його серце велика журба, що стільки на-працював ся, а не найшов признаня. Року 1890 минало пів столітя його літературної роботи, а тимчасом ніхто й не думав подякувати йому за його працю... Гірка доля! Правда, воно було страшенно трудно землякам, котрих так Куліш зневажав, забути сі зневаги; але сумні думки мусів думати Куліш 1890 року...

Та хоч без подяки минув для Куліша сей рік, він таки мав у собі стільки сили, щоб не покинути роботи. І він робив до самої смерти. Годить ся сказати дещо більше про роки 1888—1897 у житю Куліша; а сказати можна, бо є листи з того часу, хоч і з перервою від 1891 до 1895 (в листах до Носа).

Хутір Куліша згорів перед роком 1888 — мабуть у часі 1885—1888 і Куліш назвав тоді свою оселю Ганщиною пустинею; а перше звав ся хутір Мотровівка. Прийшло ся Кулішеви жити у тісній хатині, в невигоді. Але й серед невигоди він працював далі. Дня 1. мая 1888 писав він Степанови Дан. Носови про себе і жінку: „Ми-ж, коли хочете знати, не замовкли, а саме ввіходимо в смак розмови з великою громадою тямущих людей. Як бачимо, ви й самі з тієї-ж громади. Незабаром читати-мете від нас обоїх усячину, аби тільки нам Господь допоміг звідсіля вигребтись. А поки-що печатаю в „Чтеніяхъ императ. общ. исторіи и древностей російскихъ“ на цілій согні аркушів друку оповіданне про всяку давнину, під назвою: Отпаденіе Малороссіи отъ Польщи (1640—1654). Саме починають печатати“. А далі парікає Куліш у сім листі, що тісно йому після пожежі у хатині, що книжки гризуть пацюки (шурі) в коморі, „аж серце болить, як спо-

¹⁾ Дзвін, 83.

глянеш, а словища дасть Біг". Тільки й утіх мав, що листував ся з добримми людьми, хоч між земляцтвом Куліш бачив їх мало: „злять ся на зеркало, що кривопискі... Побачите, якого вароблять колоту, читаючи моє широке оповіданє про наші давнезні давна.. А мене хоч і затуркано, та я знаю, що на дворі більш сьвіту, ніж у вікні".¹⁾

Виходить, що Куліш знав наперед, як земляки приймуть його нову історичну працю, а проте таки не поступив ся своїми думками... Робив се на своїй давній основі, що не признавав ніякого шляхетського і козацького народу, а знав тільки народ, як масу.²⁾ Три томи сеї своєї нової праці уважав він тільки програмою до другого переробленого і доповненого виданя „Історіи возсоединенія Руси" і думав ще поїздити по городах для дальшої роботи, але готових грошей не мав, то й трудно було.³⁾ Хотів року 1890 заложити або продати частину свого маєтку, щоб тільки роздобути гроші на друк, але не було купця. „Понаписував я стільки і прозою і віршами, що і на тому сьвітї мучити-мусь думкою: про кого дбав я, — чи про людей, чи про мишей?" — так писав Куліш 14. червня 1890⁴⁾, а там і потішав себе 1891 р. думкою, що „настане час, як не буде нас, що повиннишипорюють і посилюють усяку всячину нашу, тай дивувати-муть ся: що як сі люде в такій темряві працювали і при такому темрявому сьвітлі писали?"⁵⁾

Хтось з Чернигова (Мих. Кир. Б-ко.) вдавав ся до Куліша 1891 р., що хотів би дещо з його писань надрукувати, та нічого мабуть з того не вийшло.⁶⁾ Листів від половини 1891 р. аж до кінця 1894 року нема ще напечатаних. але коли Куліш 1893 р. видав у Женеві Дзвона, то видко, що роздобув десь гроші на свої виданя. Сеї книжки не прийняли земляки прихильно; але Куліш про се може й не знав, або й не хотів знати.

Він жив уже на хуторі безвиїздно, та займав ся перекладом Біблії. Готову перекладену Біблію мав уже року 1872⁷⁾, але сей переклад згорів при пожежі хутора. На два роки перед смертю писав Куліш 11. січня 1895: „Ми живемо так осторонь, що не диво й позабувати, чи ще малячимо на сьвітї, чи перебрались до предків свєіх у козацьку Валгалу... Я-ж до того, коли хочете

¹⁾ К. Ст. 1899, т. II, 12. ²⁾ Тамже, 15. ³⁾ Тамже, 16. ⁴⁾ Тамже, 18.

⁵⁾ Тамже, 26. ⁶⁾ Тамже, 27. ⁷⁾ К. Ст. 1899, т. I, ст. 85.

знати, заходивсь в друге коло перекладу сьвятої Біблії на місце тієї, що згоріла до Апокаліпсового кінця... От я й бачу, що Біблія держить мене на сьвітї краще доброї горілки оковитої, тай роблю переклад що день божий¹⁾ „По тім боці політичної прірви (Куліш розумів Галичину) давно вже нічого не друкую, та не маю кошту й друкувати: бо в літку перемовляю сьвяте письмо босонож, а в зпмі — в червечих кевьках. Так бо воно й годить ся робом босоногих велетнів чинити“²⁾ Праця над Біблією так заняла Куліша, що він не тільки сам не виїздив нікуди, тай до себе не приймав нікого, а як листував ся з ним, то короткими листами, котрі називав телеграмами.

На другий рік 1896, 24. вересня, нарікав перед Тарновським, що не має вже сили докінчити переклад Біблії і, хоч працював над ним день у день, то мучив ся думкою, що покине його, не докінчивши спасенної праці. „Найтруднійша-ж її частина, да ще така, що я один зорудую нею, се те, що в первобутній Біблії писано не прозою, а віршуванням. Отсе-ж я вже попередішовував нашою рідною мовою все, що віршовано в Старому Заповіті“, а такого пабереть ся в йому ціла четвертина. Тепереньки даю вже собі право позирнути на широкий божий сьвіт із нашої Гаявниної пустині“³⁾

Але в осени 1896 Куліш занедужав. забуть перестудив ся, і зо страху, щоб не пропали його рукописи після смерти, почав посилати їх В.В. Тарновському-синові. „Слово наше невмируще — писав він на чотири місяці перед смертю. — Нехай же вони (наслідники) бачать, як працював предок їх, та й самі його робом працюють“⁴⁾ Але, як подумав трохи, то приготував збірник перекладів п. з. Позичена кобза і мав намір зладити більше таких збірок та приготувати до друку оповідання своєї жінки. „Се все мушу вхопити одними руками, та ще трохи й слінуючи (це вам казавши). Як миш одкусить голову, дак ніхто вже не дасть нічому тому ладу, а воно, яке ні є, мусть провідирствувати в моїм перекладі „Сьвятого письма“: зрозуміють бо й вороги наші, що хто так висловляє і великих співців: престолюдню мову, той не без громадського вжитку перекладав книгу „Книг“...⁵⁾ Се писав Куліш 12. листопада 1896; тоді він зачинив ся у хаті пустинни-

¹⁾ К. Ст. 1899, т. II, ст. 28. ²⁾ Тамже, 30. ³⁾ К. Ст. 1899, I, 87-88.

⁴⁾ Тамже, 89. ⁵⁾ Тамже, 91.

ком і порядкував свої пєсьма, втішаючи себе словами: „Течевіє жизни скопчахъ и вѣру соблюдохъ“. ¹⁾ Якимсь душевним спокоєм віє справді з останніх листів Куліша. Він то і тямить, що „сріє-вак, пієстєту, срієває піє ша кони“, і притім дбає енокійно про наслідників, котрих вік буде розумніший від 19-ого. ²⁾ Однак не довелось йому докінчити переклад Біблії, бо в лютім 1897, дня 2., помер. Тільки кілька днів нездужав, але старе 77-літнє тіло не вилержало. Докінчити переклад Біблії правив ся Іван Нечуй Левницький.

Після смерти Куліша лишали ся такі рукописи: Поеми: Маруєл Богуславка (частинна вже друкована); Куліш у неклї; Гршицько Скорода; Уля Кляшниця, Сторчак і Сторчачиза: про дві останні поеми згадує Ом. Огоновський ³⁾. Драми: Цар Наввай, Петро Сагайдачний і Хміль-Хмельницький (накидки); Повісти: Іскатели счєстья (є в музею Тарновського). Тайна: Маршин хутор; Послїдній изъ рода Борєнкихъ і Іскра любви (Владимиря). У кого є ті чотири повісти — не відомо. Переклади, з Шекспіра: у першій томі, виданім 1882 р. були перекладені: Отелло, Троїл та Крессіда і Комедия помилок; Видавнича спілка видала 1899 Гамлета; а перекладені ще: Король Лір, Макбет, Коріолян, Антоній і Клеопатра, Юлій Цезар, Ромео та Джулета, Міра за міру, Приборкани гоструха і Баганько галасу з нечевля); з Байрона: Дон Жуан і Чайльд-Гарольдова мандрівка; з Шіллєра: Вільгельм Тель; з ріжних поєтів: Позичена кобза (напечатана 1897); переклад Біблії. Крім того спомини і деякі неодокінчувані річи.

Оглянувши оттак усї важніші Кулішеві праці, написані протягом 57 літ, скажемо ще кілька слів про нього, навяжуючи до сих гадок, які були вже сказані в поодиноких уступах.

Куліш почав свою діяльність етнографічними і історичними роботами. Хоч він убрав у 40-их роках матеріали, призьбрані на тім полє, в форму романів або єпосу, то проте переважали у нього вже з початку інтереси етнографа й історика. В 50-их

¹⁾ К. Ст. 1899, т. I, ст. 92. ²⁾ Тамже, 94 і 97.

³⁾ Історія лит. русскої, т. IV, ст. 212.

роках він видав свої етнографічні збірники і сям закінчив свою роботу. як етнограф, але як історик працював до самої смерті. І хоч його історичним працям признають тільки негатиwну вартість, то Куліш ціле жите найбільше клав ваги на свої історичні праці і найбільше гаймав ся ням. Спершу, в 40-их роках і в початках 50-их уважав історичним матерьялом також се, що подавала йому етнографія: пізнійше пізнав польські історичні жерела і під впливом їх почав маловажити етнографічні матерьяли як історичні документи. Тому що у своїому житю пізнав багато польських жерел, а для рівноваги не пізнав або маловажив иньші, то і понав у крайність.

Більша часть Кулішевих беллетристичних праць корінить ся в його історичних працях, без котрих не можна їх і розуміти. Поезії з 60-их років, що повстали на тлі історичних праць (До-світкв), не мають тепер великої літературної стійности, — у них обробленє слабе, — але поезії і драми з 80-их років показали великий поетичний талант у Куліша, велику вправу у віршованю і незвичайне знанє української мови.

Повісти Куліша з сучасного життя (з 19-ого столітя) загалом не мають першорядної літературної стійности, хоч релятивної стійности відмовити їм не можна. Докладнійший розбір їх може показати і значний беллетристичний талант у Куліша. З історичних повістей „Чорна рада“ лишить ся важним набутком в українській літературі. Історичні драми Куліша більше надають ся до читаня, як до представленя в театрі — таке що найменше вражіє має ся при читаню їх, хоч се вражіє може бути й непевне.

Беллетристикою займав ся Куліш тільки спорадично, вважаючи учену карієру своєю метою, але цінити будуть його мабуть і пізнійше не за історичні праці, тільки за беллетристичні, українські і російські. Куліш був і російським і українським письменником, але те, що дав українській літературі, стійнійше, бо тут саме переважає беллетристика. Однак говорити про українські твори Куліша, не зважаючи на його російські, не можна; годі розуміти їх без тих. Російські наукозі праці Куліша суть основою його українських писань і лише на їх тлі можна розбирати ті українські писаня.

Куліш був весь свій вік Українцем і працював для України з вірою в її будуччю: пригін мав більшу симпатю до Росії, як до Польщі. На українській варід дивив ся в 40-их ро-

ках з романтичного боку; в 50-их роках, по Кримській війні, всі свої погляди оснував головню на соціології. Соціологічного становища не покинув і до смерті.

В поглядах його на цивілізацію перемагала прихильність до селянського, патріархального життя, бажанє природности. Се бажанє подвктувало йому деякі літературні роботи і було основою його демократизму. Коли-ж жителісці говорять і про якийсь аристократизм, замінний у Куліша, то аристократизм сей треба розуміти не инакше, як так звану салонність, педантизм у ноші, поведеню і мові. Куліш не любив цинізму і бурлацтва і через те не міг заприятелити ся з богатьома людьми. Ще 1868 року жителісець так характеризував Куліша:

„Велике трудолюбє, великі праці і розгардяш, високі думки і хлопячу пустоту, жадобу грошей і недбалу щедрість у його можна було вважати не в один і той самий тиждень, а в один і той самий день. Тільки одного в йому не було: на всій Україні і деінде ніхто не бачив Куліша підпилем. Коли й випивав він з приятелями за молоду, як то мовляють: не проливаючи, і тоді річ його була твереза і хода тверда. Ще й надто. Розказував той же Чуйкевич, що коли хочеш Куліша послухати, як він глибоко у поважні речі входить і порадою тебе доброю піддержує, то нехай лишню чарку випє. По тверезу зривалось іноді в Куліша таке слово, що кого-небудь вразило, і сам він, прохоловши, жалкував за своєю верозвагу; а на підпитку видаєть ся він між усіма непитуцим. Що ми више сказали про аристократичність артисто-козацьку у Кулішевій вдачі, те ще раз тут згадаємо. Више було сказано, що під впливом Мужилівської і її небоги у Куліша „цивілізація поборолла просту натуру; демократична душа отрока зробилась аристократичною, — тільки не в ледачому розумі сего слова. З того-ж бо ще періоду життя свого почав Куліш гордувати малою долею звичайного чоловіка і допевнятись гори над усіми ровесниками. Допомагали сьому й иньші впливи“¹⁾. Коли трапляєть ся йому пити, то зти-ме або що добре, або зовсім не пити-ме, опріч звичайної чарки горілки, яку що-дня вживає. Коли задумає меблі купити, то або дорогі купить, або сидіти-ме на простій лаві. Бібліотеку має таку велику і гарну, наче яквй пан на всю губу. Багацько через його руки перейшло грошей. Три рази на віку

¹⁾ Правда, 1868, 33.

довелось йому бути у великих довгах і три рази оплатив ся працею голови своєї. Ні разу ж при тому не підписав векселя, і давано йому на три тисячі карбованців без якої-небудь розписки“¹⁾.)

Пізнійше, по 1868-ім р. Куліш незмінив ся, лише, в почутю власної сили і вїкчемности земляків, почав гордувати ними. Необережні і зовсім не сальонові вислови про Шевченка дали причину до здогадів, що у Кулішу верховодили часом гордовитість і зарозумілість. Але се були звичайно хоробливі припадки, по котрих усе на довший час наступала рефлексія.

Відчужили Куліша від земляків найбільше ті Українці, з якими він мав діло ще в 50-их роках; уже тоді стидав ся він „своїх ідолів“. А притягли його до себе учені Поляки і через те у Куліша проявили ся деякі польські симпатії на науковій основі. Але польонофільство його було далеко менше, як русофільство; одно-ж і друге не доводило його до переченя самостійности українського народу і письменства; він вірив у ту самостійність і працював для неї.

Василь Білозерський списав 1897 свої спомини про Куліша і в цих між иньшим сказав таке про нього: „Куліш належав до числа тих людей, що своєю благородністю, чесністю, великодушністю і розумом спонукують поважати його кожного, хто має з ним діло. Він чоловік практичний і діяльний і не любить кидати ся то на се то на те, а найбільш не жалує того, що не одобрене спокійним розсудком. Діяльність його найбільше зосередила ся на літературі і на усовершенуваню життя, яке бачить у праці і тільки працю уважає найважнішою з усього. Всякі пориви, що не мають певної користної мети, на яку зараз можна би показати, йому противні. Житє своє він проводив, займаючись літературою і живописю; робити добро, не відкладаючи, там, де була нагода, він уважає головним обовязком“²⁾)

У сій замітці піднесено те, що ми вже бачили у Кулішевій діяльності. Служба правді та усовершенуванє себе і людей були провідними гадками в його житю і роботі. Стараючись про се помплав ся він пераз, але наміри були в нього чисті і людяні. Коли й гордував ким, то в імя тих чистих намірів.

Величезну душевну борбу, яку перебував ціле своє житє, стараючись зрозуміти XVI, XVII і XVIII столітє в історії України,

¹⁾ Правда, 1868, 324. ²⁾ К. Ст. 1899, т. III, ст. 357—358.

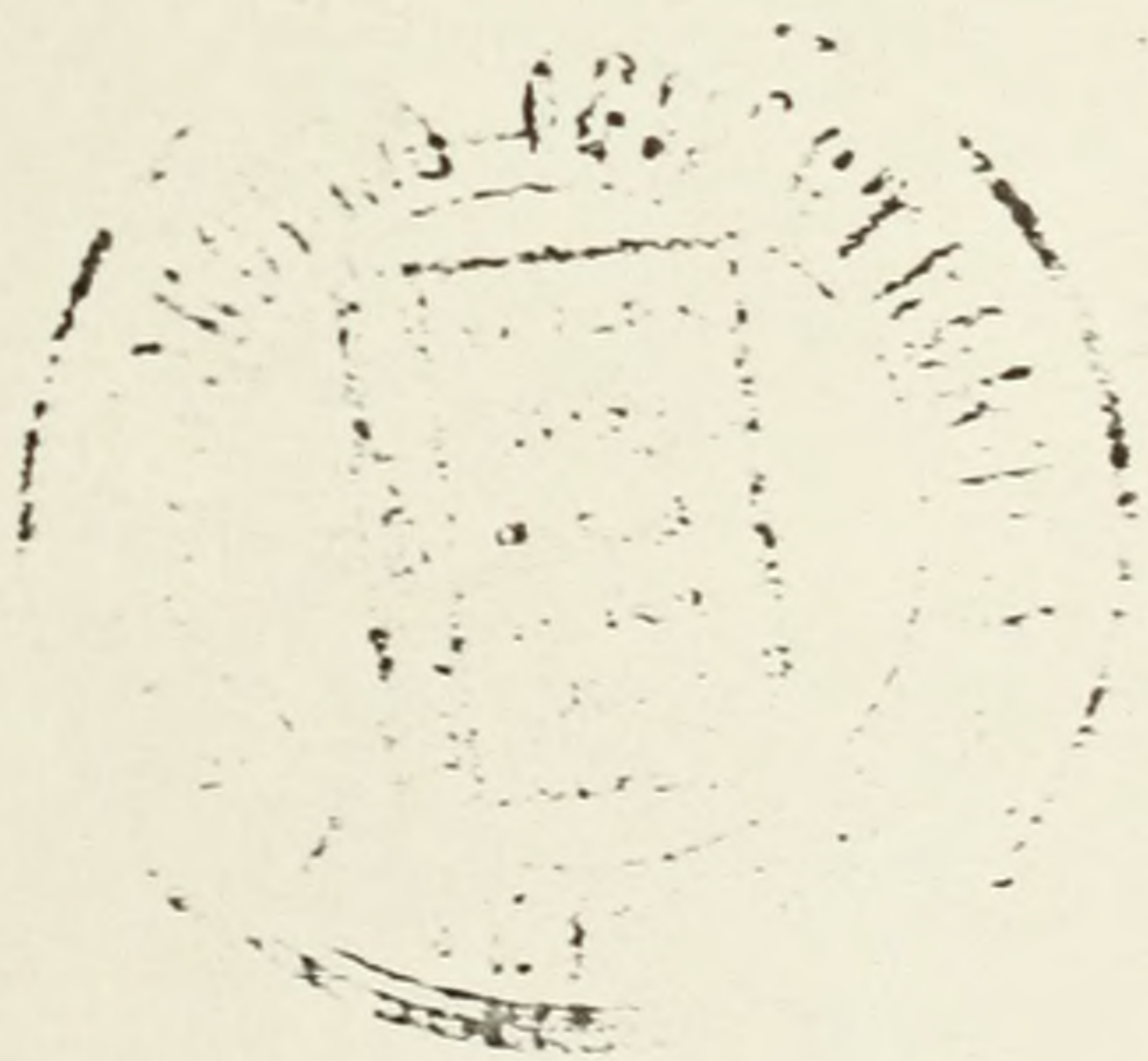
не можна инакше розуміти, як її зрозумів Дашкевич: хитаня Куліша були справді повторенням вікової колізії, яку не раз переходили більше або менше інтелігентні Українці-Русини, починаючи з XV. століття. Такі колізії переживають не раз і російські і австрійські Українці і вони то розбили галицько-руську суспільність на дві половини. Потомки галицьких москвофілів з 1866 р., що беруть справу своїх відносин до російської народности поважнійше, як їх батьки, не повинні ляхословити пам'яті Куліша, за прикладом батьків; бо вони перебувають одну форму сеї самої колізії, яку перебував Куліш. А Українці-Русини, що за життя Куліша спершу величали а потім докоряли йому, пережили і переживають також ті самі його колізії, коли тільки заговорять про уладжене відносин Українців до Росвян і Поляків. Приклад Куліша, котрий більше як пів століття мучився сімми гадками і для роз'яснення правди жертвував довголітню роботу і свою славу у сучасників, може справді багато навчити потомків. Живий живе гадає, так і будучі покоління полишать ученим роз'яснюване минування, а самі у щоденнім життю будуть поступати не инакше, як після того заповіту, який лишив і Куліш своїм наслідником: любов до України і праця для неї в імя загальної культури, в яку український народ зі своїми прикметами може внести багато такого добра, якого не зможуть подати инші народи.

А про помилки Куліша скажуть колись те, що він сказав про Гоголя: „Не говоріть мені сього, що Гоголь наш з пантелику збився. Воно правда, да не зовсім. Збився він із пантелику од великої муки за гріхи людські, а в його помилках треба читати помилки всього нашого миру хрещеного. Обернуть ся нам на добро і його розумні речі і його безуміє“.

Чернівці, вересень — грудень 1899.

ПОХИБЪИ.

На ст.	4 рядок	13	з низу	замієнь	охоти	має бути:	охоту	
"	"	4	"	"	пропасти	"	"	везичливости
"	"	14	"	з гори	"	70-их рр	"	30-их
"	"	16	"	з низу	"	реторикою	"	ретортою
"	"	19	"	з гори	"	Рудавського	"	Рудовського
"	"	21	"	з низу	"	які	"	який
"	"	23	"	з гори	"	1842	"	1843
"	"	24	"	з низу	"	Юзефович	"	Юзефовичови.
"	"	29	"	з гори	"	вєнавиджу	"	вє вєнавиджу
"	"	36	"	з низу	"	1869	"	1869
"	"	81	"	"	"	яких	"	які
"	"	134	"	з гори	"	вє треба знаку	(?)	

**PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET**

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
